

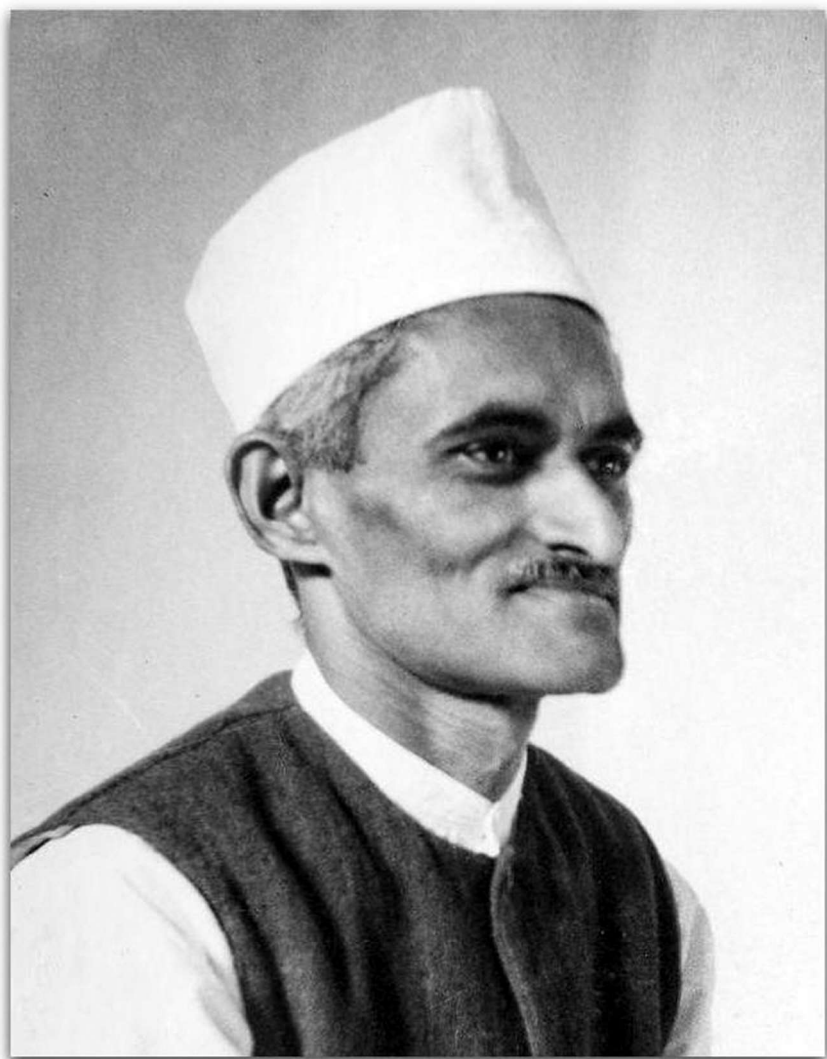

नर्मद

अर्वाचीन गद्य-पद्यनो आद्यप्रणेतृ

रामनारायण विश्वनाथ पाठक

Ramnarayan Vishwanath Pathak

લેખક-પરિચય

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક (૧૮૮૭-૧૯૫૫) : આપણા સંમાન્ય વિવેચક રા.વિ.પાઠકનો જન્મ ધોળકા પાસેના ભોળાદમાં, મુંબઈમાંથી તર્કશાસ્ત્ર અને ફિલસૂફી સાથે બી.એ. અને એલ.એલ.બી. થઈને એમણે ૧૯૧૧થી અમદાવાદમાં થોડાંક વર્ષ વકીલાત કરી. એ છોડીને ૧૯૨૧થી વિદ્યાપીઠમાં ફિલસૂફી અને સાહિત્યનું અધ્યાપન કર્યું. ૧૯૨૫થી 'પ્રસ્થાન' સામયિકના તંત્રી તરીકે જૂની-નવી પેઢી સાથે પ્રેરક અનુબંધ રચ્યો, ને શિક્ષક-વિવેચક તરીકે 'ગાંધીયુગના કાવ્યગુરુ' ગણાયા. પછી મુંબઈ-અમદાવાદની કોલેજોમાં પણ અધ્યાપન કર્યું.

મુખ્યત્વે એ ગુજરાતી સાહિત્યના વિવેચક - પંડિતયુગ અને ગાંધીયુગના સેતુરૂપ એક વરિષ્ઠ વિદ્વાન અને પિંગળકાર. 'અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો'(૧૯૩૩) વગેરે ૧૦ જેટલાં પુસ્તકોમાં એમની અવિરત વિવેચન-સાધના અંકિત થઈ છે. 'બૃહત્ પિંગળ'(૧૯૫૫) એમનો અપ્રતિમ પિંગળગ્રંથ છે.

એ ઉપરાંત એમણે 'દ્વિરેફ્' ઉપનામે વાર્તાસર્જન કર્યું - ગુજરાતી વાર્તાના આરંભકાળે પણ રચના-પ્રયોગશીલ નમૂનેદાર વાર્તાઓ આપી - એ 'દ્વિરેફ્'ની વાર્તા'ના ૩ ભાગો(૧૯૨૮, ૧૯૩૫, ૧૯૪૨)માં પ્રગટ થઈ છે ; 'શેષ' ઉપનામે સહજ ભાષાશૈલીમાં, ઊર્મિ-ચિંતન ઉભયના સ્પર્શવાળી છંદબદ્ધ ને ગીતકવિતા લખી - એ કાવ્યો 'શેષનાં કાવ્યો' (૧૯૩૮)માં ને પછી 'વિશેષ કાવ્યો'(૧૯૫૯)માં સંચિત થયાં છે; 'સ્વૈરવિહારી' નામે એમણે હળવી શૈલીના ને પ્રાસાદિક વિચાર-વિમર્શના નિબંધો લખ્યા - એ 'સ્વૈરવિહાર'ના ૨ ભાગ(૧૯૩૧, ૧૯૩૭)માં પ્રગટ થયા. એ ઉપરાંત પણ એમનાં ગદ્ય-પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે.

મમ્મટાર્યાચના 'કાવ્યપ્રકાશ'નો રસિકલાલ પરીખ સાથે કરેલો અનુવાદ(૧૯૨૪), તેમજ અનેકવિધ સંપાદનો-સંચયો એમણે અભ્યાસીઓ, વિદ્યાર્થીઓ તથા જિજ્ઞાસુ સાહિત્યરસિકો માટે કરેલાં છે.

'પાઠકસાહેબ'ના આદરણીય સંબોધનથી ઓળખાતા રહેલા રા.વિ.પા.ના સર્જન-વિવેચનના કોઈપણ લખાણનો મુખ્ય ગુણધર્મ પ્રાસાદિકતા ને પારદર્શતા રહ્યો છે એ એમના પ્રદાનની એક વિશેષ ને વિશિષ્ટ ઓળખ છે.

કૃતિ-પરિચય : નર્મદ -- અર્વાચીન ગદ્યપદ્યનો આદ્યપ્રણેતા

નર્મદ વિશે આપેલાં બે દીર્ઘ વ્યાખ્યાનો ‘નર્મદાશંકર કવિ’ અને ‘નર્મદનું ગદ્ય’ને સમાવતું આ પુસ્તક ૧૯૪૫માં પ્રકાશિત થયેલું.

પહેલા વ્યાખ્યાનમાં નર્મદની કવિતામાંથી ભરપૂર ઉદાહરણો લઈને એ કવિતાની આસ્વાદાત્મક, સમીક્ષા કરી છે ને સમગ્રના સંદર્ભે એનું મૂલ્યાંકન પણ કર્યું છે. બીજા વ્યાખ્યાનમાં નિબંધ, કોશ, વિવેચન, વક્તવ્યો, ‘રાજ્યરંગ’ વગેરેને સમાવતા નર્મદના સર્વ ગદ્યગ્રંથોની તપાસ કરીને ગદ્યકાર નર્મદની ઉચિત મૂલવણી કરી છે. ‘નર્મદગદ્ય’ની શાલેય આવૃત્તિમાં મહીપતરામે કેવા અનુચિત ફેરફારો કરી દીધેલા એની ચર્ચા અનેક તુલનાત્મક ઉદાહરણો નોંધીને પાઠકસાહેબે સ્પષ્ટ રીતે કરી છે, તો પરિશિષ્ટમાં નર્મદની ઉદારતા ક્યાંક ઉડાઉગીરી પણ હતી એ પણ બતાવ્યું છે.

ગદ્યપદ્ય-સર્જક તરીકે નર્મદની વિલક્ષણ પ્રતિભા આ પુસ્તકમાં અધિકૃત રીતે ઊપસી છે.

—રમણ સોની.

નર્મદ

અર્વાચીન ગદ્ય-પદ્યનો આદ્યપ્રણેતા

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

: પ્રકાશક :

ગૂર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય

કુવારા સામે : ગાંધી માર્ગ : અમદાવાદ - ૧

આવૃત્તિ પહેલો
જૂન : ૧૯૪૫
આવૃત્તિ ૨જી : ડિસેમ્બર ૧૯૬૫

કિંમત રૂ. ૧-૦૦

[સર્વ હક્ક કૃતિને સ્વાધીન]

: મુદ્રક :

ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ : શારદા મુદ્રણાલય,
પાનકોર નાકા : અમદાવાદ

: પ્રકાશક :

શંભુભાઈ જગશીભાઈ શાહ : ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય,
ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

सरस वायन यिन्तन गोष्ठीना
भननना, कर्ध वाहविवाहना,
कधक वात विनोह विहारना,
रसिक लेरु ! समर्पितमस्तु ते ॥

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ પુસ્તકમાં અધ્યાપક રામનારાયણ પાઠકના નર્મદ વિશેના એ લેખો એકત્રિત કરેલા છે. એ પૈકીનો પહેલો “નર્મદાશંકર કવિ” ૧૯૩૩ ની સાલમાં ‘સ્વ. રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી’ વ્યાખ્યાનમાળામાં વ્યાખ્યાન રૂપે વાંચેલો હતો. અને પછી એ માળાના પાંચમા પુષ્પરૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલો હતો. તે પછી એમણે નર્મદના ગદ્ય ઉપર એક વ્યાખ્યાન શ્રી કાર્પાસ ગુજરાતી સભાના ઉપક્રમથી આપેલું અને તે ૧૯૩૯-૪૦ ના એ સંસ્થાના ત્રિમાસિકમાં પ્રગટ થયેલું તે આ પુસ્તકમાં ખીજા લેખ તરીકે મૂકેલ છે.

આ ખીજો લેખ પહેલાના અનુસંધાનમાં અને પહેલાની પરિપૂર્તિરૂપે હોવાથી વિષયની સમગ્રતાની ખાતર અને અભ્યાસીની સગવડની ખાતર એકત્ર કરવાની જરૂર હતી. આ સગવડ કરી આપવા અદલ ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાળાના સંચાલકોના અમે આભારી છીએ.

દરેક લેખની સાથે કર્તાની મૂળ પ્રસ્તાવના છે એટલે વિષય પરત્વે કંઈ વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી. માત્ર એટલું જ કે અધ્યાપક રામનારાયણ વિ. પાઠક જેવાએ નર્મદની સઘળી સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓનું અભ્યાસપૂર્વક કરેલ સમગ્રદર્શન પ્રગટ કરવાની અહીં તક મળી છે તે વાચકવર્ગને અને અભ્યાસીને ઉપયોગી થઈ પડશે, એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

अनुक्रमशिका

- १ नर्मदाशंकर कवि
- २ नर्मदनुं गद्य

१—६६

६७—१६०

नर्मद

अर्वाचीन अद्य-पद्यनो आद्यप्रणेत

પ્રસ્તાવના

સને ૧૯૩૩ ના માસમાં સ્વ. રા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાળાની વ્યવસ્થાપક સમિતિ તરફથી વ્યાખ્યાન આપવાનું આમન્ત્રણ મને મળ્યું. તે સાલ નર્મદજ્યંતી હોવાથી સમિતિએ મને નર્મદાશંકર ઉપર વ્યાખ્યાન આપવાને કહેલું. તે સાલના અંતમાં લાંબી માંદગીને લીધે ૧૯૩૪ ની સાલમાં હું વ્યાખ્યાન આપી ન શક્યો અને અનેક મુશ્કેલીઓને લીધે તે વ્યાખ્યાનો મેં ઠેક ૧૯૩૫માં આપ્યાં. તે પછી તરત તે છપાવા આપ્યાં ને તેને પરિણામે આજે તે જનતા સમક્ષ પુસ્તકરૂપે રજૂ થાય છે.

સમિતિએ પ્રથમ નર્મદના જીવન અને સાહિત્ય વિશે જોલવાનું મને કહેલું. પણ જેમ જેમ હું અભ્યાસ કરતો ગયો, તેમ તેમ મને જણાયું કે નર્મદની બધી પ્રવૃત્તિઓ વિશે કહેવા જતાં ધણું કહેવું પડે, અને ટૂંકામાં કહેવા જતાં જ્યંતી પ્રસંગે સામાન્યરૂપે કહેવાઈ ગયું છે તેના પુનઃકથનથી વિશેષ ન કહી શકાય. આ ઉપરથી મેં નર્મદની કાવ્યપ્રવૃત્તિના વિષય પૂરતું જ જોલવાને સમિતિની અનુમતિ માગી અને તે તેમણે ખુશીથી આપી તે માટે હું તેમનો આભારી છું.

નર્મદના સાહિત્યજીવનનો અભ્યાસ કરવામાં મોટી મુશ્કેલી એ છે કે તેનાં બધાં પુસ્તકો અત્યારે લભ્ય નથી. આ સંબંધમાં મારે ગુજરાતી પ્રેસના માસિક શ્રી નટવરલાલ ધરનારામ દેસાઈનો આભાર

માનવો જોઈ એ કે તેમના હાથમાં રહેલી લિખિત મુદ્રિત સર્વ સામગ્રી તેમણે મને વિના સંકાયે જોવા આપી. શ્રીયુત મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ પાસે પણ દાંડિયાની એક પ્રત અને ખીજું કેટલાંક સાહિત્ય છે જેનો તેમણે પણ મને સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવા દઈ આભારી કરેલો છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પુસ્તકાલયમાંથી પણ મને કેટલાંક અન્યથા દુર્લભ પુસ્તકો મળ્યાં છે. શ્રીયુત અંબાલાલ જાની પાસેથી પણ મને કેટલાંક એવાં જ ઉપયોગી પુસ્તકો મળ્યાં છે. એ સર્વના ઉપકારની નોંધ લેતાં મને હર્ષ થાય છે.

આપણા આજ સુધીના સર્વ સાક્ષરોમાં જેને આશ્ચર્ય આદર અને લોકમમતાનું સ્ત્રોતક એકવચનાત્મક ઉપનામ મળ્યું છે એવો એક માત્ર નર્મદ જ છે. તેનો ઉલ્લેખ કરતાં એ એકવચનાત્મક ખંડિત નામ વાપરવાને માટે લાઝે જ ખુલાસો કરવો જોઈ એ. ઊલટું, જ્યાં એમ નથી ક્યું ત્યાં ખુલાસો કરવો રહે છે અને તે એ છે કે એ સંબંધી સિદ્ધાન્ત કે નિયમની શોધમાં પડ્યા વગર જ્યાં જે નામ આવ્યું તે મેં આવવા દીધું છે.

નર્મદાશંકર કવિ

પુસ્તકનાં સાહિત્યરસિક સબજનો !

સુરત કવિ નર્મદનું શહેર હતું અને છે. તેને માટે તે મગર હતો. તે જ શહેરમાં નર્મદ કવિને અંજલિ આપવાનો મને પ્રસંગ મળે તેને હું માન સમજું છું અને એ પ્રસંગ આપવા માટે સ્વ. રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાલાના વ્યવસ્થાપકોનો હું આભાર માનું છું.

નર્મદને તેના વિવેચક મિત્ર નવલરામે સમયમૂર્તિ કહેલો છે. તેના સમયની પ્રગતિકારક એવી એક પણ પ્રવૃત્તિ નહોતી જેમાં નર્મદે આગળ પડતો ભાગ ન લીધો હોય. અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં તેણે ઝંપલાવ્યું છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓના સમુચ્ચય વિશે તેની ગર્હ શતાબ્દિક જ્યંતી ઉપર, ગુજરાતમાંથી જેને જેને આપણે સાંભળવાની દરકાર કરીએ, તે દરેક તરફથી બોલાઈ ગયું છે. હવે જ્યંતીવર્ષ પૂરું થતાં, હું ધારું છું, તેની પ્રવૃત્તિનો પૃથક્ પૃથક્ અભ્યાસ કરવાનું કામ હાથમાં લેવું જોઈએ.

આ વ્યાખ્યાનને માટે હું નર્મદની કાવ્યપ્રવૃત્તિનો વિષય પસંદ કરું છું. નર્મદને અત્યારે આપણે સુધારક તરીકે વખાણીએ, ગદ્યના પિતા તરીકે માન આપીએ, પ્રથમ કોષકાર તરીકે તેને સ્મરીએ, સનાતન ધર્મમાં પાછા ફરનાર તરીકે તેના તરફ કૌતુકથી જોઈ રહીએ કે તેની નૈતિક હિંમત માટે માન દાખવીએ, કે વીર તરીકે પૂજીએ, પણ એ તો નક્કી છે કે નર્મદે પોતે પોતાને મુખ્યત્વે કવિ જ માનેલો છે. એક નિઠાથી કવિતાની ઉપાસના કરવા માટે તેણે નોકરી છોડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી જેથી

આકીની લગલગ બધી જિંદગી તેને પૈસાની બાબતમાં ઘણું દુઃખ વેઠવું પડ્યું. તેની જિંદગીનો સર્વથી વધારે તેજસ્વી યશઃકાળ તે તેની કવિતાના કાલનો જ કાળ હતો. નવલરામ કહે છે: “સને ૧૮૫૮-૫૯ થી ૧૮૬૫-૬૬ સુધીનો કાળ કવિની જિંદગીમાં પૂર્ણ યશનો હતો, અને એ સમે જેવી એની કીર્તિ પ્રકાશતી હતી, તેવી ખીબ થોડા જ કવિની આટલા થોડા વખતમાં પ્રકાશી હશે. આ વખત પછી નર્મદાશંકરે કવિતા તો કેટલીક કરી, અને કવિ રીતે ગણના એમના મરણ પર્યંત સારી જ થતી, પણ આ વખતનો કીર્તિરંગ ન્યારો જ હતો.”

આ રીતે નર્મદની કાવ્યપ્રવૃત્તિનું મહત્ત્વ તેની ખીજ કોઈ પ્રવૃત્તિ સાથે સરખાવતાં ઊતરતું તો નથી જ. તેની કાવ્યપ્રવૃત્તિમાં તેનાં નાટકોનો પણ આપણે સમાવેશ કરીશું અને તેનાં કાવ્યો બરાબર સમજવા માટે તેનાં વિવેચનો, અને કાવ્યસંબંધી તેનાં મંતવ્યોનો અને તેના સર્વ અન્ય સાહિત્યનો પણ આપણે નિઃસંકોચ ઉપયોગ કરીશું. આ અભ્યાસ કરતાં આપણને એ પણ જણાશે કે તેનાં કાવ્યોમાં તે સમયના આખા નર્મદનું પ્રતિબિંબ પડેલું છે. નર્મદનું સમસ્ત જીવન જોતાં છેવટના ધર્મપરિવર્તન સિવાયના તેના જીવનના બધા પ્રદેશોને તેનું કાવ્ય સ્પર્શે છે. અને ધર્મપરિવર્તનને ઘડનારાં બધા ઉપર પણ કાવ્યો સારો પ્રકાશ પાડે છે. આ રીતે કાવ્યનો અભ્યાસ હાથમાં લઈને આપણે નર્મદના જીવનનું એક ધણું જ રહસ્યમય પ્રકરણ ઉઘાડીએ છીએ.

નાટકો સિવાયનું નર્મદનું કાવ્યસાહિત્ય, તેના ઘણાખરા ગદ્યસાહિત્ય કરતાં વધારે સારી રીતે સંપાદિત થયેલું આપણને ઉપલબ્ધ છે. તેના ગદ્યસાહિત્યમાં ઘણા ફેરફારો થયા છે અને તેમાંના કેટલાક ખીબને હાથે થયેલા છે.* નર્મદનાં કાવ્યોમાં આવું થયેલું નથી. છતાં હાલના સંપાદનમાં મને

* કહાહરણ તરીકે તેના ગદ્યનો મહત્ત્વનો ભાગ તેના નિબંધો: તે ૧૮૬૫ સુધીના ગુજરાતી પ્રેસ પ્રસિદ્ધ કરેલ નૂના નર્મગદ્યમાં મળી આવે છે. પણ તે પછી સરકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થવા નર્મદે પોતે જે નિબંધો ભેગા કર્યા તેમાં તેણે ભલે ફેરફારો કર્યા અને તે પુસ્તક સરકાર તરફથી છપાઈ પણ ગયું. પણ તેમાં ફરી કેટલીક દષ્ટિએ ફેરફાર કરવાની જરૂર કેળવણીખાતાને જણાઈ, ત્યારે નર્મદે પોતે તેમાં ફેરફારો કરી ન આપ્યા એટલે સદ્ગત મહીપતરામે તે

થોડા ફેરફારો કરવાની જરૂર લાગે છે. પ્રથમ તો એ કે નર્મદનાં કાવ્યોની આનુપૂર્વી, અને તેટલી નક્કી કરીને નર્મકવિતામાં મૂકવી જોઈ એ. નર્મદને, પોતે લખતો જ્ય તમ તેમ લખાણો પ્રસિદ્ધ કરતાં જવાની ટેવ હતી. તે બધાં મને મળી શક્યાં નથી. પણ 'મારી હકીકત' અને સહૃદય નવલરામના કવિજીવનના લેખ ઉપરથી કવિનાં પ્રકાશનોનો અનુક્રમ નીચે આપું છું અને તે તે પ્રકાશનનું વસ્તુ હાલની નર્મકવિતા (૪થી આવૃત્તિ)માં ક્યાં છપાયું છે તે પણ નક્કી થઈ શક્યું ત્યાં તે સાથે નોંધું છું તે ઉપરથી આનુપૂર્વીનો કંઈક ખ્યાલ આવશે.

અસલ પ્રકાશન	તેની તારીખ	નર્મકવિતા આ. ૪થીમા પૃ.
પિંગળ પ્રવેશ	૬ એપ્રિલ ૧૮૫૭	૮૪૫-૮૯૨
નર્મકવિતા અંક ૧*	૧૮ એપ્રિલ ૧૮૫૮	૧-૮
અલંકાર પ્રવેશ ઠું	૨૫ એપ્રિલ ૧૮૫૮	૮૯૩-૯૨૮
રસપ્રવેશ	જૂન કે જુલાઈ ૧૮૫૮	૯૨૮-૯૪૬
નર્મકવિતા અંક ૨*	૧૪ મે ૧૮૫૮	૯-૨૧
નર્મકવિતા અંક ૩	ઓક્ટોબર ૧૮૫૮	૨૨-૩૩
નર્મકવિતા અંક ૪	૧૮૫૯	૩૩-૪૮
નર્મકવિતા અંક ૫-૬	ચોમાસું ૧૮૫૯	૪૮-૮૦
નર્મકવિતા અંક ૭-૮	૧૮૫૯	૮૦-૧૦૨?

ફેરફારો ક્યાં. અત્યારે જે સરકારી નર્મગદ્ય ઉપલબ્ધ છે તેમાં નર્મદના પોતાના ફેરફારો કેટલા અને સ્વઠ મહીપતરામભાઈના કેટલા તે જણવા પૂરવું સાધન નથી. સરકારે દબાવી રાખેલ પ્રકાશનવાળા પુસ્તકની હાલ એક જ નકલ ગુજરાતી પ્રેસના માલીક શ્રી નટવરલાલ પાસે છે. એની સાથે હાલનું સરકારી નર્મગદ્ય સરખાવી જોઈએ ત્યારે જ નર્મદનું અસલ લખાણ કેટલું તે નક્કી થઈ શકે. મારા અભ્યાસને અંગે મેં જે થોડી સરખામણી કરી જોઈ તેમાં મને ફેરફારો જણાયા છે. તેમાં કેટલાક મહત્વના છે. હું માનું છું કે આ બાબતનો અભ્યાસ થઈ નર્મદનું અસલ ગદ્ય સંપાદિત થવું જોઈએ.

* સને ૧૮૫૫ના સપ્ટેમ્બરથી તે સને ૧૮૫૮ના માર્ચ સુધીમાં કરેલી પરચૂરણ કવિતા.

ઠું ખીજ આવૃત્તિ, એપ્રિલ ૧૮૬૩

નર્મકવિતા અંક ૯-૧૦	જુલાઈ ૧૮૬૦ અગાઉ	૧૦૩-૧૧૫૬
ઋતુવર્ણન	ઓક્ટો. ૧૮૬૧	૧૧૫-૧૬૧
નર્મકવિતા પુ. ૧લું +	૧૮૬૨	૧-૨૦૧૩
નર્મકવિતા પુ ૨જી,		
પ્રથમ છૂટા અંકો પછી એકઠા.	૧૮૬૩	૨૦૨-૨૮૮૬
હિંદુઓની પડતી	૧૮૬૪	૨૮૯-૩૨૦
નર્મકવિતા પુ. ૩જી પ્રથમ અંકોમાં		
અને પછી આખા પુસ્તકમાં	૧૮૬૪	?
નાયિકા વિષય પ્રવેશ	૧૮૬૬	૯૪૭-૯૬૬
નર્મકવિતા	૧૮૬૬-૬૭	

આ છેલ્લું જણાવેલું નર્મકવિતાનું પુસ્તક લગભગ હાલ મળતા નર્મકવિતાના પુસ્તક જેવું છે. તેમાં કવિએ પોતે જણાવ્યા પ્રમાણે “ સંવત ૧૯૧૧ના ભાદરવા સુદ ૧૦થી-સને ૧૮૫૫ના સપ્ટેમ્બરની ૨૬મીથી તે સંવત ૧૯૨૧ના ભાદરવા સુદ ૧૦-સને ૧૮૬૫ના આગસ્ટની ૩૧મી સુધીની ” કવિતાનો સંગ્રહ છે. પણ છપાતાં વરસ ઉપર વખત ગયો તે ગાળામાં અનેલી કવિતા તે પુસ્તકમાં પૂરવણી તરીકે આપેલી છે. નર્મકવિતાની પછીની આવૃત્તિમાં આ પૂરવણી જુદી ન રાખતાં વિષય પ્રમાણે પુસ્તકમાં ખીજાં કાવ્યો સાથે ભેળવીને છાપી છે. અત્યારની નર્મકવિતામાં અંતે જે પૂરવણી છે તે જુદી પૂરવણી છે. પહેલી સંપૂર્ણ આવૃત્તિમાં છપાતાં દરમિયાન લખવાથી કે પાછળથી મળી આવવાથી કે ખીજાં કોઈ કારણોથી એને પૂરવણી તરીકે મૂકી હશે.

આ છેલ્લી જણાવેલી નર્મકવિતા (પ્રસિદ્ધ ૧૮૬૬ આખર અથવા ૧૮૬૭)ની એક નકલ મને શ્રી. અંબાલાલ જી. જાની પાસેથી જોવા મળી છે. અને તેને હાલની નર્મકવિતા સાથે હું સરખાવી ગયો છું. એના તફાવતનો ખ્યાલ આપવા થોડા દાખલા આપું. હાલની આવૃત્તિ વિભાગ ૧લામાં જે હિંદુઓની પડતી (પૃ. ૨૮૯-૩૧૭) છે તે તેમાં તે જ વિભાગમાં હતી. હિંદુઓની પડતી ભાગ ૨જો પૃ. ૩૨૦થી ૩૪૦ હિંદુઓની પડતી ભાગ

૩૧૦ પૃ. ૩૪૦-૩૮૮, તથા ' શેરની ચડતી પડતી. પૃ. ૫૨૦થી ૪૩૦, એ જૂના પ્રકાશનમાં પૂરવણી રૂપે છે. વીરસિંહ અને અહલુત યુદ્ધ ૪૩૦થી ૪૮૯, એ પુસ્તકમાં છે જ નહિ. તે જ પ્રમાણે અનુક્રમણિકા વિભાગ ૨ જમાં પ્રથમ મૂકેલ વીર કવિતા પૃ. ૪૮૯થી ૫૨૨ પણ જૂની આવૃત્તિમાં નથી. આ વીરકવિતાને ચાલુ આવૃત્તિમાં પહેલી મૂકેલ છે છતાં તેની પછી આવતી ' ધૈર્ય સંબંધી ' કવિતાને " ખંડ ૧લો " કહેલ છે તે બતાવે છે કે પછીથી વીરકવિતા ઉમેરાઈને પહેલી મુકાઈ છતાં ધૈર્ય સંબંધી કવિતા ઉપરનો ' ખંડ ૧લો ' કાયમ રહ્યો, તે ખંડ ૨જો ન થયો. એ પછીની ખંડો ૨-૩-૪-૫-૬-૭ એ બધા ખંડોમાં ૧૮૬૬ પછીની કવિતાઓ ઉમેરાઈ છે, અને ઘણે ભાગે તે તે ખંડોમાં છેવાડે મુકાઈ છે, જોકે ખંડ ૬ પ્રીતિ સંબંધીમાં પૃ. ૭૩૫થી ૭૪૩ સુધીમાં ૧૮૬૬થી ૧૮૭૦ સુધીની કવિતા મૂકી છે અને ૧૮૬૬ના પુસ્તકની પૂરવણીની " પત્રિકા " " હું અહિંયાં ને તું તહાં " એટલે કે પુસ્તક છપાતાં લખાયેલી અને તેથી કરીને પૃ. ૭૩૫થી ૭૪૩માં છાપી છે તે પહેલાંની, તેને પાછળ મૂકી છે. અર્થાત્ હાલની ઉપલબ્ધ આવૃત્તિમાંથી સમયના થરો શોધી શકાય તેમ નથી. ખંડ ૮મેા સ્ત્રીઓને ગાવાનાં ગીત આખો ૧૮૬૬ પછીનો નવો ઉમેરેલો ખંડ છે જોકે તે વીરકવિતાની પેઠે સંખ્યા વિનાનો રહી ગયો નથી. એ જ રીતે ૯મા ખંડમાં પણ પછીની કવિતાના ઉમેરા થયા છે અને તે વચ્ચે મુકાયા છે. નાયિકાપ્રવેશ જે ૧૮૬૬માં છૂટો છપાયો હતો તે આ ૧૮૬૬-૬૭ની આવૃત્તિમાં પૂરવણીમાં મુકાયો હતો. અને અર્થાલંકાર શબ્દાલંકાર શૃંગારરસ એ બધા કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી ગ્રન્થો તેમાં નથી, અર્થાત્ તે ૧ ૧૮૬૬-૬૭ પછી લખાઈ પ્રસિદ્ધ થયા છે. સદ્ગત નવલરામે ' કવિ નર્મદાશંકરની કવિતા 'નો લેખ ૧૮૬૭માં લેખેલો* તે આ મોટા પુસ્તકાકારે છપાયેલ પુસ્તકને ઉદ્દેશીને જ લખ્યો જણાય છે, જોકે તેમાં તે પુસ્તકનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી.

નર્મદા: જીવનમાં આ પુસ્તક પ્રગટ કરવાનો પ્રસંગ ખરી કસોટીનો હતો. આખું પુસ્તક તેણે પોતાના મિત્ર કરસનદાસને અર્પણ કરવા ધાર્યું હતું અને કરસનદાસ એ પુસ્તકનો ખરચ ઉપાડશે એવી સ્પષ્ટ

* જુઓ નવલગ્રન્થાલિ ભા. ૨ જો (શાળોપયોગી આવૃત્તિ) પૃ. ૩૧૬

નહિ પણ ગર્ભિત સમજણ હતી. પણ પુસ્તક છપાઈ રહ્યું ત્યારે? શેરસદાની પાયામાલીમાં કરસનદાસની સ્થિતિ પણ ખરાબ થઈ ગઈ. કેટલાકે કવિને ખીખ કોઈને અર્પણ કરવાનું સૂચન કર્યું પણ કવિ પોતાના નિશ્ચયથી ફર્યા નહિ.

૧ ત્રી પ્રસંગ સંબંધી નવલરામ લખે છે : “ બધો ચોપડો છપાઈ રહી છેલ્લાં પ્રક્ર આગ્યાં હતાં તે દિવસે રવિવાર કે શનિવાર હોવાથી હું મારા હમેશના રિવાજ પ્રમાણે સાંજના ચાર વાગે કવિને મળવા જઈ છું, તો કોઈ દિવસ પણ નહિ દીઠેલી એવી ઉદાસીમાં તેમને ઠીકા નર્મદાશંકરનો વિચાર આ મોટો ચોપડો કરસનદાસને જ અર્પણ કરવાનો હતો, અને છપાઈ ખર્ચ જેટલું તો મળશે જ એમ ખાતરી હતી. પણ નર્મદની સઘળી આશાનો આ સ્તંભ તો શેરસદાના આ કપાટામાં એકાએક આ રીતે ભાંગી પડ્યો. તેની ખબર એ જ દહાડે સુરતમાં આવી હતી. પછીથી કરવું શું તેની મસલત ચાલી. પણ એનું પરિણામ એ જ થયું કે એ પ્રક્રોની સાથે અર્પણપત્રિકા કરસનદાસના નામની જ કવિએ ખીજે દહાડે લખી મોકલી.” હવે આ અર્પણકાવ્ય હાલની નર્મ કવિતા (આવૃત્તિ ૪થી)માં પૃ. ૮૩૬ મે છે અને તેની નીચે કવિએ પોતે આપેલી તારીખ ૩૭ અક્ટોબર ૧૮૬૩ના છે. ઉપરની હકીકત સાથે આ તારીખ મેળવી શકાતી નથી. નર્મકવિતાનાં છેલ્લાં પ્રક્ર ૧૮૬૩માં ન આવે કારણ કે ૧૮૬૫ના આગસ્ટની ૩૧મી સુધીની કવિતા તેમાં છપાઈ છે. મારી હકીકત વિરામ ૧૦મો પારિઆઈ ૪માં કવિ લખે છે કે “ ગદ્ય તો એ જ વરસના (એટલે ૧૮૬૫ના) સપ્ટેમ્બરમાં ખહાર નિકળ્યું ને પદ્ય તો ૧૮૬૬નો સપ્ટેમ્બર ચાલે છે પણ હજી નીકળ્યું નથી.” પદ્ય છપાવતાં ઘણો લાંબો સમય ગયો તેથી જ તે દરમિયાન લખાયેલી કવિતા કવિને પૂરવણીમાં મૂકવી પડી. એ નર્મકવિતાના પુસ્તકમાં ‘ શેરની ચડતી પડતી’ની કવિતા પૂરવણીમાં મૂકેલી હતી અર્થાત્ એ ૧૮૬૫ પછી એટલે પુસ્તક છપાતાં દરમિયાન લખાયેલી. કરસનદાસ ભાંગ્યા એ અવસરે લખેલી ‘ ધીર ધર ધીર’ની કવિતા આ પૂરવણીમાં છે. ‘ મારી હકીકત’માં ક્યાંઈ કરસનદાસ ભાંગવાની હકીકત આવતી નથી એટલે તા. ૧૮મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૬ સુધી તેઓ ભાંગ્યા નહોતા એટલે આમાં નવલરામભાઈની એક નાની ગેરસમજ થઈ છે. તેઓ લખે છે કે કવિએ કરસનદાસની કવિતા ખીજે દિવસે મોકલી જેટલું ખુરું, પણ એ લખી રાખેલી એ પહેલાં ૧૮૬૬માં એમ સમજવું જોઈએ. અને એ જ શક્ય લાગે છે કારણ કે એ કવિતામાં કરસનદાસ ભાંગ્યાનો જરા સરખોયે ઉલ્લેખ નથી. કવિએ એ ૧૮૬૩માં લખેલી કવિતા તે વખતે ફેરફાર કયા વિના છપાવા મોકલી.

અને એ પુસ્તક કરસનદાસને જ અર્પણ કર્યું. આ અર્પણકાવ્ય હાલની આવૃત્તિને પૃ. ૮૩૬મે છે.

આ મોટું પુસ્તક છપાઈ રહ્યા પછી પાછી કવિએ પોતાના રિવાજ મુજબ નવી થતી જતી કવિતાના નાના નાના સંગ્રહો બહાર પાડ્યા છે. આમાંની એક પ્રત શ્રી અંબાલાલ જ્ઞાની પાસેથી મને જોવા મળી છે, જે 'પુસ્તક રજુ-અંથ રજુ' છે અને તેમાં '૧૮૬૯ના જુનથી તે ૧૮૭૦ના મે સુધી'નાં કાવ્યો છે. 'દુનરસિક'ની ૧૧૫ પછી કડીઓ આ ગ્રંથમાં છે. આ પ્રમાણે ખીજા પુસ્તકના કેટલા ગ્રંથો નર્મદે પ્રસિદ્ધ કરેલા તે જાણમાં નથી.

હાલ મળે છે તે આવૃત્તિ નર્મદના મૃત્યુ પછી તેમના પુત્ર જયશંકરે સંપાદિત કરેલીનું પુનર્મદ્રણ છે. તે 'રાજ્યમાન રાજેશ્રી હરિપ્રસાદ સંતોકરામ દેશાઈ જે. પી.' ને અર્પણ થયેલી છે અને જૂનું કરસનદાસનું અર્પણ-કાવ્ય ઉપર જણાવ્યું તેમ પુસ્તકની અંદર વિવિધ વિષયમાં છપાયું છે. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના ૧૮૮૭ની સાલની સદ્ગત નવવરમે લખી આપી છે જે નર્મદ દલપતની તુલનાનો એક મિનાક્ષરી પણ સમર્થ લેખ ગણાવે જોઈએ. તે સાથે તેમણે કવિજીવનનો લેખ પણ લખેલો છે અને તે પણ નર્મદના જીવન અને સાહિત્ય ઉપર એક મહત્વનો પ્રમાણ-ભૂત લેખ છે. આ આવૃત્તિમાં કવિની ૧૮૬૬-૬૭ના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના એમ ને એમ સચવાઈ રહી છે. તે ઉપરથી એ પુસ્તકના સંપાદનની પદ્ધતિ જે અભારે પણ કાયમ રહી છે તે જાણવા મળે છે. "એમાં પ્રથમ, મોટી કવિતાને તથા ન્હાની કવિતા જેને એકાદા વિષયરૂપે નામ આપી શકાય, તેને કવિતા કર્યાના સમય પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર ગોઠવી છે; અને બાકીની છુટક કવિતાને વિષયના વર્ગ કરી તેમાં, ગોઠવી છે—ઈશ્વરસંબંધી, નીતિસંબંધી, દેશાભિમાનસંબંધી, સ્ત્રીશિક્ષણસંબંધી, ધરસંસારસંબંધી, પ્રીતિસંબંધી, ગ્રામ તથા સૃષ્ટિસૌંદર્યસંબંધી—તેમ એ અકેકા વિષયમાં પ્રથમ, માત્રાકવિતા, પછી અક્ષરકવિતા ને પછી દેશીકવિતા એમ રચનાવર્ગ રાખ્યા છે—ને એમાં પણ એક વૃત્તની કવિતા જોડે જોડે મૂકી છે." આ ક્રમ પણ બરાબર સચવાયો જણાતો નથી કારણકે તે

પ્રમાણે પૃ. ૭૪૪ ઉપરની પત્રિકાના દોહરા ખંડ ૬ પ્રીતિ સંબંધી કાવ્યોમાં પ્રથમ દોહરા છે તેની પછી તરત આવવા જોઈ એ. બીજા દોહરા પણ આ ખંડમાં વચમાં વચમાં આવે છે. વળી જો એક જ વિષયની કવિતાઓ ભેગી કરવી હોત તો વિભાગ ૧લામાં 'પ્રેમનીશા' અને 'પ્રેમનીતિ' પૃ. ૧૬૬થી ૧૭૬ સુધીનાં કાવ્યો, વિભાગ ૨મ્મના ખંડ ૬ પ્રીતિસંબંધી કાવ્યોમાં મૂકી શકાત, બધાં નહિ તો થોડાં તો મૂકી શકાત. તેમ જ વિભાગ ૧લાનાં શરવીરનાં લક્ષણો અને વિભાગ ૨મ્મની વીર કવિતા એ જુદી રાખવાની જરૂર નથી. ખરું તો એ લાગે છે કે ક્યાંક રચનાની આનુપૂર્વી અને ક્યાંક બીજાં ધોરણો સંપાદનમાં અનુસરાયાં છે. પણ સંપાદનનું ગમે તે ધોરણ સ્વીકારાય તોપણ કાવ્યોની આનુપૂર્વી નક્કી કરી પુસ્તકમાં મૂકવી જોઈ એ. અને તેને માટે છૂટા છૂટા પ્રસિદ્ધ થયેલા અંકો મેળવીને સંગ્રહી રાખવા જોઈ એ.

કાવ્યશાસ્ત્રના ત્રથોના સંપાદનમાં પણ એક સરતચૂક સુધારવાની જરૂર છે. દાખલાથી તે સમજાશે. અલંકાર 'ઉપ્રેક્ષાર્પક'ના દષ્ટાન્તમાં નીચેની પંક્તિઓ આપી છે. પૃ. ૯૦૬

(મંદાકાંતાવૃત્ત)

‘આડો જાતો બહુ પવનથી મેઘ ઉંચેથી જોવો.’

‘એ તો લાગે ધુળ ઉડિ રહી વા દિસે ધુમ્ર ગોટો.’

(નં ૩૦ પુ. ૧, પાં ૪૦૫)

હું જે ચોથી આવૃત્તિનો ઉપયોગ કરું છું તેમાં ૪૦૫મે પાને આ પંક્તિઓ નથી. આ દષ્ટાન્તના સંખ્યાંકો કઈ આવૃત્તિમાંથી મૂક્યા છે તે જોવા મેં ત્રીજી આવૃત્તિ જોઈ. તેનાં દષ્ટાન્તનો સંખ્યાંક એનો એ જ છે પણ એ આવૃત્તિમાં એ પાને એ પંક્તિઓ નથી. એટલે આ કોઈ જૂની આવૃત્તિનો સંખ્યાંક ચાલ્યો આવે છે અને તેને ચાલુ આવૃત્તિ પ્રમાણે સુધારવાની જરૂર છે.

સંપાદન સંબંધી લખું છું ત્યારે એ વિષય અહીં જ પૂરો કરું. નર્મદાશંકરે વ્યાકરણ અને કોષ બંને લખ્યાં છે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે જોડણીનો પણ તેણે વિચાર કર્યો છે. કવિતા માટે તેણે જોડણીનો

જુદો જ નિયમ રાખેલો હતો.* દરેક શબ્દ કવિતામાં જન્મના મેળ માટે જે રીતે ઓલાતો હોય તે રીતે તે લખતો. એટલે નર્મકવિતામાં કાવ્યપંક્તિ ઉપર હસ્વદીર્ઘની નિશાનીઓ નહિ દેખાય પણ ગણ કરતાં જોડણી જ જુદી દેખાશે. દાખલા તરીકે ઉપરના અવતરણમાં ‘ ઉડિ રહી ’ માં ‘ ડિ ’ હસ્વ કરેલ છે તે જન્દોમેલને માટે કરેલ છે. પછીથી આ જ પદ્ધતિ સદ્ગત રમણભાઈ એ પોતાનાં કાવ્યોમાં રાખી છે, અને સદ્ગત બાલાશંકર ઉલ્લાસરામે પોતે સંપાદિત કરેલાં કાવ્યો જોવામાં આવ્યાં નથી, પણ તેમણે પણ એ જ પદ્ધતિ રાખી હોય એમ અનુમાન થાય છે. ખીજું નર્મકવિતામાં કાવ્યની પંક્તિમાં, વચમાં પંક્તિના ચતિનું જ વિરામચિહ્ન મુકાયેલું છે, અર્થનું નહિ. આ વિરામપદ્ધતિ પણ બાલાશંકરે સ્વીકારી જણાય છે, જોકે ધણાખરા આધુનિક લેખકો કવિતામાં ચતિનું નહિ પણ અર્થનું જ વિરામચિહ્ન મૂકવું પસંદ કરે છે. આહીં કવિતાના વિરામચિહ્નની પદ્ધતિની ચર્ચા કરવા હું માગતો નથી. જોડણીની બાબતમાં નર્મદે રાખેલી જ પદ્ધતિ સાચવવામાં મને કશો વાંધો જણાતો નથી. અને કવિતામાં પણ ચતિચિહ્નની પદ્ધતિથી નર્મકવિતાને હાનિ થવા સંભવ નથી. મારું એટલું જ કહેવું છે કે જે કોઈ એક પદ્ધતિ સ્વીકારીએ તે ઠેક સુધી સમસ્ય પળાવી જોઈએ.

હાલ નર્મકવિતાની જે આવૃત્તિ ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી વેચાય છે તે ઈ. સ. ૧૯૧૪ની છે અને તેના પર ‘ આવૃત્તિ ચોથી ’ લખેલું છે. તેની પહેલાંની આવૃત્તિ ત્રીજી મેં જોઈ છે તે ઈ. સ. ૧૮૮૮માં તે જ પ્રેસમાંથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે. નવલરામની પ્રસ્તાવના અને કવિજીવન સાથે પહેલી જ વાર પ્રસિદ્ધ થયેલી આ જ આવૃત્તિ. આ આવૃત્તિ ત્રીજી હોય તો તેની પહેલાંની બે આવૃત્તિઓ કઈ કઈ ? નર્મદે પોતે ૧૮૬૬-૬૭માં પ્રસિદ્ધ કરેલ દસ વરસની કવિતાની આવૃત્તિને ખીજી અને તે પહેલાં ૧૮૬૨માં

* નર્મવ્યાકરણમાં જોડણીના નિયમો આપતાં નર્મદાશંકર કહે છે : “ એ નિયમો કવિતામાં લાગુ પડવાના નહિ. કવિતાની વર્ણુશુદ્ધિ સમ્બન્ધી વિચાર કાવ્યવિવેકમાં કરવામાં આવશે.” નર્મદાશંકરે નર્મવ્યાકરણ ચાર ભાગમાં યોજેલું. વર્ણુવિવેક, શબ્દવિવેક, વાક્યવિવેક, અને કાવ્યવિવેક. આમાંના પહેલા બે પ્રગટ થયા છે.

નર્મકવિતા પુ. ૧૩૦, જેમાં સાત વરસની કવિતાનો સંગ્રહ હતો તેને આવૃત્તિ પહેલી ગણવી પડે. એ રીતે જેતાં નર્મકવિતાની ઘણી ઓછી આવૃત્તિઓ થઈ ગણાય અને તે બહુ ઓછી ખપી ગણાય. છેલ્લી આવૃત્તિ ૧૯૧૪માં બહાર પડી તે હજી ચાલે છે, અને સાંભળ્યું છે કે હજી તેની બેએક હજાર નકલો પડી છે ! હું માનું છું, જ્યાંસુધી ગુજરાતીને આપણા માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં યોગ્ય સ્થાન નહિ મળે ત્યાંસુધી આપણું સાહિત્ય ખપશે નહિ. ગુજરાતીના હાલના અભ્યાસમાં પૂર્વ સાહિત્યનો પૂરેપૂરો અભ્યાસ નહિ થતો હોવાથી, આગલા જમાનાનો વારસો આપણા સાહિત્યને પૂરેપૂરો મળતો નથી.

હવે નર્મદાશંકરની કાવ્યપ્રવૃત્તિ કેમ શરૂ થઈ તે જોઈએ. નર્મદના પિતા મુંબઈ રહેતા હતા અને નર્મદ તેમની સાથે રહી અભ્યાસ કરતો હતો. ૧૮૪૫માં તે અંગ્રેજી નિશાળમાં દાખલ થયો. ૧૮૫૦માં તે કોલેજમાં દાખલ થયો. પણ અહીં અભ્યાસમાં વિદ્ય આપ્યું. તે સમયની રૂઢિ મુજબ નર્મદના વિવાહ આગળપણમાં થયા હતા. તેની સ્ત્રી વેશમાં આવી અને સસરાએ તેને સુરત રહેવા આવવા કાગળ લખી બોલાવ્યો. નર્મદ પ્રકૃતિએ સાધારણ શરમાળ હતો પણ આ વયે તે કહે છે કે તેને 'ઐરાંની ગંધ આવવા માંડી' હતી. તેણે સુરત જઈ ધર માંડ્યું અને નોકરી લીધી. ૧૮૫૩માં આ પત્ની ગુજરી ગઈ. એ પત્ની ઉપર એમને બહુ પ્રેમ તો નહોતો પણ વહુ મરતાં કવિ ધરમાં એકલા થઈ પડયા. તેમણે મહેતાજીની નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું. ૧૮૫૧થી ૧૮૫૪ કવિએ કેવળ નિષ્ક્રમ ગડમથલમાં ગાળ્યો. તે પોતે કહે છે : “ તા. ૧૯મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૧ અને તા. ૨જી જાનેવારી ૧૮૫૪ એ બેના દરમિયાનમાં મેં કોઈ અંગ્રેજી કે ગુજરાતી ચોપડી વાંચી નહોતી;...હું ભાંગ પીતો, પાક ખાતો... અને ઐરાંઓમાં મહાલતો. એકાંતમાં હું નામ મેળવવાના (પૈસો મેળવવાના નહીં) અને પ્રેમસંબંધી વિચારો કરતો ” (મારી હકીકત પૃ. ૩૯). આ અણગમમાં ઉરકરાઈ કવિ મુંબઈ આવ્યા. “ સુરતથી મુંબઈ ગયા પછી એકાદ મહિનો સુરતમાં ખાધેલા પાકની ગરમીથી...અને સ્ત્રીવનાનો હતો તેથી હું શરીરે હેરાન રહ્યો હતો. ” “ એ પાંચ મહિનામાં મારી હાલત આ પ્રમાણે હતી.—એક પાસથી

વિદ્યા, અધિકારથી પ્રસિદ્ધિ ક્યારે પામીશ એનો વિચાર જ્ઞેશમાં ચાલતો. ...ખીજ પાસથી સુરતમાં મેં રાખેલી કેટલીક વર્તણૂકો જ્ઞેને હું મુંબઈ ગયા પછી અનીતિ સમજતો તેનો પશ્ચાત્તાપ કરતો...મુંબઈ ગયાથી સુરતમાંનાં બહાલાંનો વિયોગ થયેથી એ દુઃખ પણ થતું અને સંસારમાં રહ્યાથી પૈસો કમાવવાથી, નામ મેળવવાથી પણ શું ? એવા એવા વેરાગના વિચારો પણ જ્ઞેશમાં થયાં કરતા હતા. ” (મારી હકીકત પૃ. ૪૧) આ સ્થિતિમાં ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકરની સૂચનાથી તે ફરી કોલેજમાં જોડાય છે. પણ “ ૧૮૫૫માં પણ મનનો ગભરાટ ઓછો નહોતો—ધુંધવાતો ને ધુંધવાતો રહેતો. હું ગરખાં માર્યાં કરતો, વિલાત જવાના તડાકા મારતો, ખીજ લેસન કરતા ત્યારે હું મારા પોતાના જ વિચાર કર્યાં કરતો. પ્રોફેસરોનાં લેકચર પણ મન દર્ષ સાંભળતો નહીં. મારા સાથી...મારું બોલવું ચાલવું જોઈ ને મને લાલાજી કહીને બોલાવતા.”...“ હું મારી યજિત વૃત્તિને કેકાણે આશુવાને બહુ મયતો પણ કંઈ મારું ફાવતું નહીં. સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાં ધીરા ભગતનાં બે ત્રણ પદ મારા વાંચવામાં આવ્યાં તે ઉપરથી હું દહાડેરાતે તેની જ લવારી કરતો. એ પદોના વિચાર મારી વેરાગ વૃત્તિને મળતા હતા. એથે કે પાંચમે દહાડે મારાં મનમાં સહજ આવ્યું કે હું પણ એ ઢાળતું કંઈ બનાવું—પછી મેં ‘પરબ્રહ્મ જગદર્તા રે સ્મરોની લાઈ હરધડી’ એ પદ બનાવ્યું ને ખીજે દહાડે ‘જીવ તૂં મૂરખ સમજે રે કહું છું ઘેલા ફરી ફરી’ એ બનાવ્યું—પછી વિચાર કર્યો કે આવી રીતે હું જાતે બનાવવાની ટેવ રાખું તો મારી વૃત્તિ ફરી કામ થાય ખરી—કોઈ પણ રીતે વૃત્તિ સ્થિર થાય છે એ મારો ઉદ્દેશ હતો—માટે પદો બનાવવાની ખટપટમાં રહેવું અને ઉભરો ખંહાર નીકળે તેથી ખુશ રહેવું એ વાત મેં નક્કી કરી. વળી વિચાર્યું કે લાલવું, કમાવવું, માન મેળવવું, ઘૈરી કરવી એ સહુ આનંદને માટે છે અને મને જાહેર પદો બનાવવાથી આનંદ થાય છે તારે હું તો એ જ કામ કરીશ ને શેર જીવાર તો મળી રહેશે. ’ (એજન પૃ. ૪૩) અહીં કાવ્ય બનાવવાનું મુખ્ય પ્રયોજન મનની શાન્તિ, આત્મમંથનમાંથી મુક્તિ મેળવવાનું લાગે છે. પણ તે સાથે ખીજાં પ્રયોજનો પણ હતાં ખરાં. મમ્મટ કાવ્યનાં પ્રયોજનોમાં

કાવ્યં યશસેઽર્થકૃતે વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતયે । સઘઃ પરિનિર્વૃતયે

કહે છે. તેમાં અહીં અંતઃપરિતાપ ટાળવો એ શિવેતરક્ષતિનું પ્રયોજન તો ખરું જ, પણ તે સાથે યશ મેળવવાની મહેન્ટ પણ ખરી. ઉપરના ઠાંઠા અવતરણમાં આપણે તામ મેળવવાની અને પ્રસિદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છા પણ સ્પષ્ટ જોઈ છે. વળી સુરતમાં ૧૮૫૨માં જુવાન નર્મદ દ્વપતરામને અને મનમોહનદાસ રણછોડદાસને જાહેરમાં કવિતાઓ ગાતા સાંભળેલા તેથી પણ નર્મદને કવિયશની આકાંક્ષા થઈ હોય. પછીથી તો કવિ દ્વપતરામ સાથે 'સરસાર્ધ રાખવી' એ કવિતાનો સ્પષ્ટ પ્રવર્તક હેતુ થાય છે (વૈધવ્યચિત્ર ટિપ્પણ પૃ. ૪૮). કવિની કિશોર વય મુજબમાં ગયેલી અને ત્યાંના જીવને પણ પ્રસિદ્ધિની ઝાલસા જગાડી હોય એ સ્વાભાવિક છે. તે ઉપરાંત કવિને આગળ પડીને જાહેર કામમાં લાગ લેવાનો શોખ હતો, એ તેનો સ્વભાવ હતો. ૧૮૫૦થી જ સભાઓ કરી તેણે સાપણો કરવા માંડ્યાં હતાં એટલે નર્મદને કવિતા તરફ પ્રેરનાર આઘ બળો અનિષ્ટનો પરિહાર, યશ અને કવિતા કરવાથી મળતો આનંદ એ ગણવાં જોઈએ. પછીથી નાટકો લખ્યાં તેમાં મુખ્ય ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ રીતે અર્થપ્રાપ્તિ હતો. અને ઘણીવાર દેશી જનને ઉપદેશ આપવો એ પણ હતો. એ પોતે પોતાના કાવ્યનાં પ્રયોજનો નીચે પ્રમાણે ગણાવે છે.

- ✓ કવિતાનાં લણવાં થકી, મનરંજન થઈ જાય
નીતિવાત મનમાં ઠસે, અચ્યુત ઓળખ થાય. ૧
- ધર્મનીતિના જ્ઞાનથી, અહિં ને તહિં સુખ થાય;
સર્વ વિદ્ન આઘાં ખસે, મનમળ નિકળી જાય. ૨
- વિદ્યા ઘરસુધરાઈ ને સ્વદેશનું અભિમાન-
આણે સુખસંપત બહૂ, ઝટ દેશમાં જાણુ. ૩
- પ્રીતીથી કુમળું બને, હૈહૂં ટેક અણાય;
વિવિધ વિષય અનુભવ વધે, સારાસાર જાણાય. ૪

✓ એ રીતે જાણુ (યશ) નીતિ ભક્તિ વિદ્યા સ્વદેશાભિમાન સાથે પ્રીતિથી હૃદય કુમળું થાય અને હૃદય ટેકીલું થાય એ પણ કવિ પ્રયોજનમાં ગણાવે છે.

આપણે નર્મદના પહેલા કાવ્ય તરીકે એ કાફી આખી વાંચીએ. (પૃ. ૫૪૮)

પરશ્વલ જગકર્તારે, સ્મરોની ભાઈ હર ઘડી;
 જાણે અવર મિથ્યા રે, હરકતો અહીં આવી નડી. —ટેક૦
 રવિ ચંદ્ર તારા ગ્રહો સમુદ્ર, અવનિ ને આકાશ;
 ઝાડ પર્વત નદી સરોવર એ સહુ તારી કૃતીના પ્રકાશ,
 નાસ્તિક બુદ્ધિ પાપીરે તત્ક્ષણે તે છાંડે રડી. ૫૨૦
 નાનાવિધના જિવજંતૂ ને પશુ પક્ષી મનુષ્ય જાત;
 નાના વિધે કરે સંસારમાં હાય કલ્પલ અહોરાત,
 એ ભેદ તૂંજ જાણે રે ઋષિ યોગીયો મરે લડી. ૫૨૦
 કામ ક્રોધ મદ મોહથી, વીટી કસી લે જન દેહ;
 નીતી સદાચરણે ચાલતા એવા ભક્તને નહિ ભેદ,
 તું ધ્યાનો સિંધુ રે સાહે થાયે વેળા અડી. ૫૨૦
 ન લુપ્તધર્મ પ્રપંચમાં ન પીધું દુવિકારૂંપી ઝેર;
 પામે તે ભજિ નિરંજનને અહિં તહીં લીલા લેહેર,
 ઓળખ સારી તારી રે નર્મદો લહે યુદ્ધી જડી. ૫૨૦

આ કાવ્ય રચાયું તો હશે ગમે તે દિવસે પણ નર્મદે આ કાવ્ય-
 પ્રારંભનું માન વરસગાંઠને એટલે સંવત ૧૯૧૧ના ભાદરવા સુદ ૧૦ સને
 ૧૮૫૫ના સપ્ટેમ્બરની ૨૧મીના દિવસને આપ્યું. અને તે જ દિવસથી
 કવિતાનાં વરસોની ગણતરી રાખી. ૧૮૬૨માં પ્રસિદ્ધ થયેલું નર્મકવિતા
 પુ. ૧૩ું તે આ દિવસથી ગણતાં ૭ વરસનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ હતું.
 ૧૮૬૬-૬૭માં પ્રસિદ્ધ થયેલ નર્મકવિતામાં એ રીતે ૧૦ વરસનાં કાવ્યોનો
 સંગ્રહ છે. અને તેમાં સ્પષ્ટ રીતે પોતાની વરસગાંઠનો દિવસ જ દર્શાવેલો
 છે. એટલું જ નહિ. નર્મદે આટલા ઉપરથી માની લીધું જણાય છે કે
 પોતે કવિ થવાને જન્મલેલો છે. અને તેથી તેનાં કાવ્યો જન્મશું તો કેટલીક
 કવિતાની શરૂઆત તેણે જન્મદિવસે કરેલી માલૂમ પડશે. અને કેટલીક
 કવિતા આ ગણતરીએ ગણેલું વરસ કવિતા વિનાનું પસાર ન થઈ જાય
 માટે કરેલી છે. ‘આત્મબોધ’ (પૃ. ૪૪) જન્મગાંઠે જોડેલી છે.
 પૃ. ૫૧૪-૧૫ ઉપરનો ‘ગરબો-૩૮’ જતરીમ્મી વરસગાંઠે લખેલો છે.
 આપણે એમાંની થોડી લીટીઓ જોઈએ.

આજે વરસનો દહાડો રે, જનમગાંઠ છતરીસમી;
 બહાણાં કરતાં રૂડી રે, મને તો સાંજ સમી.
 હર્ષ શકુનમાં છૂટે રે, હતો શોક અબ્બે રૂંધ્યો;
 ગુલબાસ કિતાનો રે, નવો ખીલ્યો આજ સુંધ્યો.
 નવી શરફનો વાયરો રે, આજે પહેલો વાય મુને;
 ખીલોરમાં દીવા રે, રળી રળી શબ્દ ભણે.
 ભણે જ્ય જ્ય મંદિર રે, ત્રુડી મુજ શારદ શું;
 લલકારું લળી લળી રે, પ્રસાદથી રણુમાં ધસું.
 નર્મદ થાજીં રાજી રે, તાજી સ્થિતિ મારી થશે;
 જીતશે મુજ બાજી રે, ગાજી રહેશે નામ યશે.

‘રુદ્ધનરસિક’ લખવાનાં કારણોમાં એક “દશમું વર્ષ પુરું કરવાને કવિતા લખવી તો જોઈએ” એમ જણાવે છે. અને જિગતો કવિ મુગ્ધ રીતે માની લે છે: “પહેલીજ કવિતામાં છુટી જડી એમ નિકળ્યું છે તેને હું એમ સમજું છ કે કવિતા એ જ મારી જડી છુટી છે—એથી હું અખંડાનંદમાં રહું છઉં. એ શબ્દની ખુબી મેં પાછળથી જાણી છે.” (પૃ. ૫૪૯ ટીપ.)

નર્મદાશંકરને એવી ટેવ હતી કે જે વાતનો એક વાર નિશ્ચય કરતા તે વાતની પાછળ પછી તે અતિ ઉત્સાહથી મંડેતા. કવિ અને વિદ્વાન થવાનો નિશ્ચય કર્યો એટલે પછી કવિ અને વિદ્વાન થવા માટે જે જે શાસ્ત્ર ભણવાની તેમને જરૂર જણાઈ તે તે તેમણે ભણવા માંડ્યું. કેટલી મુશ્કેલી વેડીને તેમણે પિંગળની પ્રત મેળવી તે તો પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરાંત અલંકાર અને રસ વિશે પણ અભ્યાસ કર્યો. તેમની ખીજી ટેવ એ હતી કે જે કંઈનો અભ્યાસ થાય તે ઉપર પુસ્તક લખી પ્રસિદ્ધ કરવું. આ રીતે આપણી ભાષામાં કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી એમણે અનેક ગ્રન્થો લખ્યા. પિંગળ, શબ્દાલંકાર, અર્થાલંકાર, અને નાયિકાભેદ ઉપર લખનાર નર્મદ પહેલો લેખક હતો. આવા ગ્રન્થો આ પહેલાં હિંદીમાં હતા પણ ગુજરાતીમાં નહોતા. આ ગ્રન્થો પહેલા લખાયા એ તરીકે એનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ છે. પણ અત્યારે આપણે આ બધા વિષયોનો નવીન દૃષ્ટિએ અભ્યાસ

કરવા ઇચ્છીએ, તેનું ભાષાન્તર પણ નવી દૃષ્ટિએ સંપાદિત કરવા ઇચ્છીએ. નર્મદના સમયમાં કાવ્ય કરવાને માટે આ ગ્રન્થો જે દૃષ્ટિએ આવશ્યક મનાતા હતા તે દૃષ્ટિએ આપણે તેને અત્યારે આવશ્યક માનતા પણ નથી. આપણું નવું કાવ્ય એ જૂના નક્કી કરી રાખેલ ચીલે ચાલતું નથી, નવા રસ્તા પાડવા ઇચ્છે છે અને તે આપણે ઇષ્ટ માનીએ છીએ. અલખત નર્મદની કવિતાના આપણા અભ્યાસમાં તેના કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી વિચારોએ શી અસર કરી એ જાણવું જોઈએ. અને યોગ્ય સ્થાને આપણે તે વિચારીશું.

હવે આપણે નર્મદનાં કાવ્યોની વધારે નિકટ આવી સમાલોચના કરીએ. આમ કરવામાં આપણે સૌથી પ્રથમ નર્મદકવિતાનો પહેલો વિભાગ લઈશું કારણ કે તેમાં સમયની આનુપૂર્વી સચવાઈ રહી છે. તેમ કરતાં સગવડ પડશે અને જરૂર પડશે ત્યાં ખીજાં કાવ્યો પણ સાથે સાથે જોઈ જઈશું આ કાવ્યો જોતાં કેટલાંક કાવ્યો તો આપણી અત્યારની દૃષ્ટિએ કાવ્યો જ લાગતાં નથી, તેમાં નર્મદના કશા લાક્ષણિક ગુણો દેખાતા નથી. એવાં કાવ્યો આપણે છોડી જ દઈશું. એવાં કાવ્યો કાવ્યો નથી એમ સાબીત કરવા પણ રોકાવું જરૂરનું નથી. ‘કેદ’ ‘શ્રીમંતને પરમાર્થ વિષે શિક્ષા’ ‘ગંભી-સ્ત્રીયોને છુટ આપવા વિષે’ જેવી ઉપદેશાત્મક કવિતાઓ જેનું વક્તવ્ય ગદ્યને ઉચિત ગણાય તેવીને આપણે કાવ્ય કહેવા તૈયાર નથી. ‘વૈધવ્ય ચિત્ર’ લાગ વલો અને રંગે એ લાંબી કવિતાએ, નવલરામ કહે છે તેમ ‘દેશમાં હોહા કરી મૂકી’ હશે, નર્મદ કહે છે તેમ દલપતરામે પોતે ‘કવિતા સારી છે’ એવો અભિપ્રાય આપ્યો હશે, પણ એ આપણને કાવ્ય લાગતું જ નથી. ‘રુદ્રમિણી હરણુ’ જેવા કાવ્યે, ‘નવી બાની’ને લીધે ધ્યાન ખેંચ્યું હશે પણ એ બાની પણ કાવ્ય ગણાય એટલી રસની કોટિએ પહોંચતી નથી. નર્મદાશંકર પરલક્ષી કરતાં વિશેષે કરીને આત્મ-લક્ષી કવિ હોતો અને આવી વસ્તુ તેને હાથે સુંદર નિરૂપણ પામી શકતી નથી. આ બધી કવિતામાં કવિની લાક્ષણિકતા ક્યાંઈ જાણાતી હોય તો તે તેના દોષોમાં છે. આપણે આ કાવ્યોમાં નર્મદની પ્રાસની શિથિલતા, અને પિંગલનાં ચોકકાંમાં શબ્દોને મારીમચડીને ઠાંસીને ભરવાની ટેવ, તેમ જ યતિ સાચવવાની અણુઆવડત સ્પષ્ટ જોઈ એ છીએ. અલખત તે પોતે કહે છે

તે પ્રમાણે 'કેક'ની કવિતા લખી ત્યારે તેને દોહરાતું માપ આવડતું નહોતું, તેમ જ 'શ્રીમંતને પરમાર્થ વિષે શિક્ષા' લખી ત્યારે લલિતવૃત્ત ગુજરાતી ભાષામાં પહેલું જ લખતો હતો. પણ પાછળથી તેણે કાવ્યો સુધાર્યાં જણાય છે, (નર્મકવિતા પૃ. ૧ ટીપ્પ) છતાં કોઈ રીતે ક્ષમ્ય ન ગણાય તેવા પિંગલદોષો રહેવા દીધા છે. લલિત છંદમાં શરૂથી તે લગલગ છેક સુધી કવિએ યતિભંગ કરેલા છે.

સુઅભિમાન દોશી તાણું જ એ, કમર આંધિને કષ્ટ કાપિએ
શ્રીમંતને પરમાર્થ વિષે શિક્ષા. ૧૮૫૬

તેની સાથે સરખાવો :

ધરતિ ધૂળિને આગ વર્ષાં રે, જમણિ આંખ તો ઝાઝિ ફકિરે;
વિધન ક્ષહાન જી. પેર શું ઝુમે, ચિત કુતર્કમાં માઝં રે ભમે.

શ્રી બાલકૃષ્ણ વિજય નાટક સને ૧૮૭૬.

અને શાલિનીના યતિનો પણ વારંવાર ભંગ કર્યો છે.

નર્મ જૂર્મ મોગરો ને ગુલાબ. ચંપા ચંખેલી અને સેવતી જ.

ઋતુવર્ણન. ૧૮૬૨.

આ દાખલા પ્રમાણના કે જાણી જોઈને થવા દીધેલા યતિભંગના મને નથી જણાતા. નર્મકવિતાની ટિપ્પણીઓ જોતાં અને નર્મદને પિંગળ-પ્રવેશ જોતાં યતિભંગ દોષ છે તે તરફ કવિનું ધ્યાન જ ગયું જણાતું નથી. પિંગલપ્રવેશમાં શાલિની અને લલિત છંદમાં યતિનાં સ્થાનો આપ્યાં છે. પણ માલિની, પૃથ્વી, મંદાકાન્તા, શિખરિણી, હરિણી, શાર્દૂલવિકીરિત, સ્વગધરામાં યતિસ્થાનોનો ઉલ્લેખ નથી. અને હરિણીના દષ્ટાન્તમાં જ યતિભંગ કરેલા છે. :

ગુણિ સુજન વાંસે, નિંદાળુ, હિણા બહુ હોય રે ।

દિપનિ પછવાડે અંધારું નિરંતર જોય રે ॥

રિપુ તણું ન કાવે જહાંસુધી ઉતેજન તેલ રે ।

પણ વળિ જિતે છે જહારે તે ખુએ નિજ જીવ રે । પૃ. ૮૭૫

જો કવિને યતિભંગ દોષ છે એવો જરા વહેમ સરખો હોત તો પિંગલના દષ્ટાંતમાં તો છેવટ તે તે દોષ ન આવવા દેવા પ્રયત્ન કરત.

અને પરંપરાથી યતિભંગ દોષ મનાય છે એ જાણ્યા છતાં પોતે તે અભિપ્રાયથી અસંમત હોત તો તેવું લખ્યા વિના ન રહેત. પરંપરાના હરિગીતથી તેમનો હરિગીત જુદો હતો, તો તે તેમણે જણાવ્યું છે. વળી પ્રાસની આવશ્યકતા સંબંધી ચાલુ રૂઢિથી તેમનો અભિપ્રાય ભિન્ન હતો તે પણ તેમણે જણાવ્યું છે. હિંદુઓની પડતીના લાંબા ટિપ્પણમાં કહે છે : “ માત્રાવૃત્તમાં છેલ્લા અનુપ્રાસ મગતા આવવા જોઈએ ને અક્ષરવૃત્તમાં આવે તો સારું ને ન આવે તો કંઈ ચિંતા નહીં. ” (પૃ. ૨૬૦) અને એક જગાએ તેમણે પ્રાસવિના લખેલું પણ છે. ૧

(હરિણિપ્લુતા)

લિલિ આમલિ ને વડ પીપળા,
નિરખતાં કદલીવન પાનનાં;
હુનિ આંખથી સંધિ લિલોતરી,
શું શું વિચાર પિયૂ કરતો હશે !

ઋતુવર્ણન પૃ. ૧૩૭

એ છન્દનું આખું કાવ્ય પ્રાસવિનાનું છે. આ જ કાવ્યમાંથી નર્મદના વૃત્તશૈથિલ્યનું પણ દૃષ્ટાન્ત મળે છે જે પણ એક તેની ખાસિયત ગણવી જોઈએ.

મનદુઃખ અને તનદુઃખ તે,
અડચણો રસતે પડતી ધણી;
કરવી બળિ એમ મુસાફરી,
શું શું દુઃખ પિયૂ તુજને હશે. પૃ. ૧૩૮

ઉપલી કડીની છેલ્લી પંક્તિ સાથે આ કડીની છેલ્લી પંક્તિ સરખાવતાં સ્પષ્ટ માલૂમ પડશે કે ત્રીજા સ્થાનનો લઘુ ખીજી કડીમાં લુપ્ત થયો છે. કોઈ કોઈ જગાએ તો પાઠ પણ ન કરી શકાય એવી ભૂલો છન્દમાં રહેલી છે.

૧. “ અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય ”નાં મારાં વ્યાખ્યાનોમાં મેં કહેલું કે “ પ્રાસનો ત્યાગ મણિભાઈ નલુભાઈએ સૌથી પહેલો કરેલો જણાય છે. ” (પૃ. ૪૬) પણ ઉપરના દાખલાથી હવે પહેલો પ્રાસત્યાગ કરનાર કવિ નમદાં કરે છે.

(હરિગીત)

રાગ્નઓ પણ, ગભરાયા બહુ, ચિંતાતુર થઈ આપડા;

કૃષ્ણ પરાક્રમ વિચારિ બોલે, 'આવી મોટી આપદા.'

રુકમ કહે છે, 'ગભરાઓ કાં ક્ષણમાં બદલ મારું રે;'

આહિરબાળક, તે શ્લોક જાણે, જુદાની રીતી ચારુ રે. પૃ. ૧૧૦

ગમે તેટલી મહેનતે આને હરિગીતના સંવાદમાં વાંચી શકાશે નહિ.

કવિનાં બીજાં કેટલાંક કાવ્યો, 'લલિતા,' 'સાહસ દેસાઈ,' 'વજ્ર' જે અંગ્રેજીનાં ભાષાન્તરો છે, તે ઉપર પણ હું ધ્યાન આપવા માગતો નથી. અત્યારે આપણને તે કાવ્યો નથી લાગતાં, તેમ જ, ભાષાન્તરો સંબંધી પણ આપણા હાલના વધારે સંસ્કારી ખ્યાલ પ્રમાણે જેતાં તેમાં અસલની છાયા સારી રીતે ઝિલાયેલી આપણને લાગતી નથી. કવિએ અસલને નિકટ રહેવા પ્રયત્ન પણ નથી કર્યો અને 'લલિતા'માં આવતી

અ અ અ હાય અં અં અ હાયરે

જેવી પંક્તિઓ, જેની તે સમયે પણ મશ્કરી થઈ હતી, તે કવિતા નહિ, કવિતાની વિડંબના છે. ગોપીગીત (પૃ. ૬૮) અને 'ગોપીયો ખેંચાઈ હરિની ભણી તે; ' એ કટાવ (પૃ. ૭૧૦) પણ આપણને કાવ્યાનુભવ કરાવતો નથી.

ઋતુવર્ણનને આપણે એમ ટૂંકમાં પતાવી શકીશું નહિ. કવિએ આ ગ્રન્થ કાવ્યમાં પોતે નવું પ્રસ્થાન કરે છે એવા ભાનપૂર્વક લખેલો છે. તે કહે છે "મેં કોઈ ગ્રન્થના વિચારો આ ગ્રન્થમાં લીધા નથી. સંસ્કૃત ગ્રન્થોમાંના શબ્દો લખાઈ ગયા હશે ખરા. મારે મારા ગ્રન્થ વિશે બોલવું યોગ્ય નથી, તોપણ અજ્ઞાનીઓને રુચિ કરાવવાને માટે કહેવું પડે છે કે 'ઋતુવર્ણન' સરખો નાહાનો શાસ્ત્રીય ગ્રન્થ અંગ્રેજીમાં ને સંસ્કૃતમાં મારા જોવામાં આવ્યો નથી; ને સાંભળ્યા પ્રમાણે ફારસીમાં પણ નથી." કવિએ કવિતા લખતી વખતે 'કાલિદાસનો ઋતુસંહાર અને ટામસનના સીઝન્સ નામનો મોટો ગ્રન્થ' જોયો હતો. પણ આ ગ્રન્થ એ બંનેથી ભિન્ન છે. તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે "બહારના દેખાવોનો આખેહુબ ચિતાર આપી

તેના સરખો અથવા ઉલટો દિલના જોરસાનો પણ આખેહુલ્લ ચિતાર આપેલો છે. અને એ જ આ અન્યની ખુબી છે. અલંકાર પણ નવા છે,” વળી બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે “ગુજરાતી ભાષામાં આરંભથી તે ઇતિ સુધી અક્ષરવૃત્તમાં લખેલો અન્ય તે આ જ છે.” આ કાવ્યને નવલરામ “નાનું” પણ પંડિત શૈલીનું મહા રસિક કાવ્ય” કહે છે.

પણ આ પંડિતાઈના ભાનથી જ આ કાવ્યમાં પણ કવિની વિશિષ્ટ અને લાક્ષણિક શૈલી અસ્તિત્વમાં આવતી નથી. દરેક કવિને પોતાની લાક્ષણિક શક્તિ અને તેને અનુકૂળ શૈલી શોધતાં થોડી ઘણી વાર લાગે છે. નર્મદમાં કુદરતનું વર્ણન કરવાની એક નૈસર્ગિક શક્તિ હતી અને એ શક્તિ આ કાવ્યમાં પ્રગટ થાત પણ પંડિતાઈના આગ્રહથી અને સંસ્કૃત તથા વ્રજભાષાનાં આ જાતનાં કાવ્યોની સરસાઈ કરવાની જ્ઞાત-અજ્ઞાત ઇચ્છાથી એ શક્તિ અહીં પૂરેપૂરી વ્યક્ત ન થઈ અને અનુકરણના દોષો ઉમેરાયા. “અન્યને અપૂર્ણતાનો દોષ ન આવે તેને માટે સંસ્કૃત અને હિંદુસ્તાની અન્યોની રીત પ્રમાણે કામશાસ્ત્રના રંગો પણ...ખતાવ્યા છે.” આ રંગો ખતાવવા જતાં કવિની અવિવેકી પ્રકૃતિને માર્ગ મળે છે અને ઘણી જગાએ કવિ અશ્લીલ વર્ણન કરે છે.

પ્રકૃતિના દશ્યને અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ દીસતો જોરસો ખતાવવા જતાં પ્રકૃતિનું સળંગ વર્ણન આવી શકતું નથી, અને દરેક જગાએ કુદરતના દશ્યની સાથે સાથે જ મનનું પણ વર્ણન કરવા જતાં ઘણી જગાએ કવિ કૃત્રિમ તરંગોમાં ઝતરી પડે છે. “દાવાનળે તે સુકું ખાળ્યું રાન,” કહેતાંની સાથે જ “વ્રેહાનળે આ લિલું કુંજધામ” કહેવું પડે છે. અને “એને ધુમાડે ચર્ષ પૂરી અંધ” કહીને ‘તાપે બળૂં ને હિં દુષ્ટ-ગંધ” એમ કહેવામાં સુરુચિને ભંગ થાય છે તે ધ્યાનમાં રહેતું નથી. “અલંકાર દીસે સુકાં ખેતરો તો, ગધેડો હડીલો ભમે ભૂંકિ રોતો” “સહ મનની વૃત્તિઓ શુષ્ક થાયે બહુ જીવ તો આમ ને તેમ ધાયે” આમાં ગધેડાનું વર્ણન કર્યું તે તો ઠીક; પણ પાછું અલંકાર લાવવાના આગ્રહથી નીચે ટિપ્પણમાં કહે છે: (તોપણ પેલા મુરખ ગધેડાની પેઠે મારો) જીવ, મન-વિચારનાં સુકાં ખેતરોમાં આમતેમ ભટકે છે. (પણ

તેને કેથે ગોઠતું નથી) (ઉપમા દષ્ટાંત) ” (પૃ. ૧૨૩) એવા જ અલંકારન આગ્રહથી લખે છે.

ભેળાએ જો, અધરકણુ તે, દૂધ થાગિં દહીં હૂં,

દૈવે નાખ્યું, ગમન લુણુ રે, તેથિ ફાટી ગર્ભ છું. પૃ. ૧૩૩.

તે-પિયુરૂપી અધરકણુ-મેળવણુ હું (જે) દૂધ (છગિં તે)માં ભેળાય તો હું દહીં-દહીં જેવી અંધાયલી-હૃષ્ટપુષ્ટ થાગિં-(સુકલકડી સરખી ન રહું (પણ) રે દૈવે-મારે ભુટે નસીએ ગમનલુણુ-પિયુતું જવું એ રૂપી જે મીઠું નાખ્યું (હું દૂધમાં) તેથી ફાટી ગર્ભ છું. (દૂધમાં મીઠું પડવાથી તે ફાટી જાય છે) (હું બેહેકી ગર્ભછ-ચિહ્નિયણુ થર્મછ, રડયાં કરુંછ વગરે). સ્ત્રી પોતાને દૂધ સાથે, સરખાવે, પતિને અધરકણુ સાથે, પતિના મિલનની દશાને દહીં સાથે, વિયોગને લૂણુ સાથે, અને પોતાની ચિહ્નિયણુ સ્થિતિને ફાટી જવા સાથે—કયાંઈ કર્શુય ઔચિત્ય છે? એક આવું જ બીજું અનૌચિત્ય જોઈએ.

બાજરી જુવાર કેટલાંક તો કઠોળ ને,
ભાત આદિ ધાન્ય તે તયાર પાકિને બને;
પંખિયો કરે કલોલ લૂટતાં અનાજને,
ગોફણો ઘણી ઉડે જમે સુરંગ ખેતરે.
દેહડી કુલી રસે ન દીસતી જ દેખડી.
થાય લીલરે પરંતુ નહેસ હૂનિ આ પડી;
લોક હર્ષ પામતા પિયૂ વાળિ ચિહ્નિય રે,
હાય હાય રંગ આ જમ્યો ન દિવ્ય ખેતરે.

શરદઋતુમાં ધાન પાકે છે, પક્ષીઓ અનાજ લૂટતાં કલોલ કરે છે, તેને ઉડાડવા ખેડૂતો ગોફણો ફેંકે છે અને ખેતરમાં સુરંગ જમે-એટલે જમે છે, તે સાથે નાયિકા પોતાની સ્થિતિ સરખાવે છે. “ ખેતર શોભતાં છે, આ ખેતર શોભતું નથી; તાંહાં પંખીયો લુટે, અહીં લોક પોતાની નેનોએ મારી ખુબસુરતીનો રસ લુટે; ખેડુતો ગોફણો ઉરાડે, પિયુ ચિહ્નિય-વેળાયે કોઈ મશ્કરી કરે તો તેને ગાળ દે-તેની સાથે લડે વગરે.) આમાં ઉપમાનું સામંજસ્ય કયાં, કલ્પનાનું સૌંદર્ય કયાં?—અને ટીપમાં આવો અર્થ

ન આપ્યો હોત તો આમાંથી કશો અર્થ નીકળત ખરો ? નર્મદાશંકરને ટીપો આપવી પડે છે તેનું કારણ એ છે કે ઘણી જગાએ એ ટીપ વિના એ પંક્તિઓનો કશો જ અર્થ ન થાત.

અને આ સઘળું છતાં કયાંક કયાંક નર્મદાશંકરની નૈસર્ગિક શક્તિ આ કાવ્યમાં દેખા દે છે. વર્ષાના વર્ણનમાં કુદરતના વર્ણનની વિગતની સાથે સાથે કવિ જોરસાતું વર્ણન કરવાનું ભૂલી જાય છે. કવિએ કાવ્યની પ્રસ્તાવનામાં જણાવેલું છે કે સંસ્કૃત ઋતુવર્ણનોમાં વસંતનું વર્ણન સૌથી સુંદર હોય છે પણ ગુજરાતમાં તો વર્ષા સૌથી સુંદર હોય છે. અને એ ખરું છે. અને જોકે આ વાત કહી છે સૌથી પહેલી નર્મદે પણ તે પહેલાંના આપણા પ્રાચીન કવિઓના મહિનામાં પણ વર્ણન વર્ષાનું જ સૌથી સુંદર હોય છે. પણ આ જાણ્યું, તો નર્મદે ત્રીજમથી આ કાવ્ય શરૂ કરવું જોઈતું નહોતું. ત્રીજમની શરૂઆત વસંતથી અંત આણવાને માટે છે—સૌથી સુંદર ઋતુને છેલ્લી મૂકી કાવ્યનો ચમત્કાર ઉત્તરોત્તર વધારતાં જવાને માટે છે. નર્મદે આપણા પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓની પેઠે શિયાળાથી શરૂ કરી ચોમાસે પૂરું કરવું જોઈતું હતું, પણ નર્મદમાં આવી ઝીણવટ નથી જ ! આ દષ્ટિ પણ નથી !

નર્મદ એ વર્ષાના વર્ણનમાં અલંકારો આપવાની પંડિતાઈ ભૂલી જાય છે અને

ઘડિ ઘડિ તડકા ને છાંયડો ફેરવાયે

એ લાંબું સગંગ વર્ણન આપે છે જે તેના ઉત્તમ કાવ્ય તરીકે તો ન મૂકી શકીએ પણ એ પાઠ્યપુસ્તકોમાં મુકાયું છે અને એટલું તો એ સારું છે. અને તેની પછી બીજો ખંડ શરૂ થાય છે જેની પહેલી એ પંક્તિ આ છે :

જો જો ખહેની, પૃથિવિપર આ મેહુલે મ્હેર કાધી,

હું માંદીની ખખર કંઈએ, નાવલે નાજ લીધી.

કાવ્યમાં અલંકાર ન હોય, કોઈ અલૌકિક લાગણી ન હોય. પણ માત્ર પ્રસાદથી પણ કાવ્ય થઈ શકે છે તેનો આ દાખલો છે.* નર્મદમાં આવી

* સદ્ગત રમણભાઈ, કૃત્રિમ વાકચર્યનાના નમૂના તરીકે આ લીટીઓ ઉતારે છે (કવિતા અને સાહિત્ય વો. ૧. પૃ. ૬૬). મને એકું નથી લાગતું.

પંક્તિઓ ઘણી જ થોડી આવે છે. પણ આવે છે :ત્યાં તે સારી અસર કરી જાય છે. આ કાવ્ય પણ આ એ લીટીઓ પછી પાછું જોરસાના વર્ણનની અસલ રીત ઉપર ચડી જાય છે. શરદના વર્ણનના :

જોજો બિંબ તું પૂર્વમાં શુભ કંઈ પીળું ઘણું લાલ તે,

એ પંક્તિથી શરૂ થતા શાર્દૂલવિક્રીડિત શ્લોકો પણ ઠીક છે. પણ એ ખંડ આગળ જતાં અશ્લીલતામાંથી પસાર થઈ છેવટે

લહાવો લેઈશ કે દિ રે અધરણી કેરો વળી જનમાં,
ફૂલાઈશ હું કે દિ પુત્ર જણિને, સંતોષથી મનમાં

જેવી અતિ પ્રાકૃત પંક્તિઓથી પૂરો થાય છે. નર્મદમાં ઘણી જગ્યાએ આવી રીતે ઉત્તત :કદપના એકદમ નીચે ઝેનરી જાય છે અને નર્મદને તે પહેલાં કાવ્ય બંધ કરતાં, કે કાવ્ય કરીને નકામી પંક્તિઓ કે કડીઓ વીણી કાઢતાં આવડતી નથી. એ દષ્ટિ પણ એનામાં નથી.

નદિનાં સરનાં નિર થીર રહ્યાં, મગથી છુટિ આરસ ગુદ્ધ થયાં;
સધજે સ્થિરતાજ સકાઈ થઈ, પણ જેવિ હું તેા હતિ તેવિ રહી.

આ આખો ખંડ, આખા કાવ્યમાં સૌથી નિર્દોષ કહી શકાય.

કાવ્યને અંતે વસંત ઋતુમાં કવિ નાયિકા પાસે આત્મહત્યાનો પ્રયત્ન કરાવે છે. કવિને એમ લાગણીનો અતિશય બતાવવાનો શોખ છે. અને ત્યાં તેનો પતિ ઓચિંતો આવી ચઢે છે, ને બન્નેનું મિલન થાય છે. આ કાવ્ય લખવામાં કવિને એક ઉદ્દેશ ગુજરાતીઓને રસિક કરવાનો પણ છે અને તેથી નાયક નાયિકાના મેળાપ પછી એક રસિક દંપતી દિવસ કેમ ગાળે તે બતાવવા તેમની દિનચર્યા—કામસૂત્રમાં વાતસ્યાયન એક નાગરિકની દિનચર્યા આપે છે તેમ—આપે છે. વચમાં પણ ગુજરાતીઓની રસિકતા ઉપર એક જગ્યાએ ટિપ્પણમાં ટીકા કરી છે : “ અકસોસની વાત છે કે ગુજરાતીઓમાં બૈરાં બાહાર જાય છે તાહારે સણગરાય છે ને ઘરમાં નહારાં લુગડાં પેહેરે છે ” વગેરે.

કાવ્યને અંતે એ દંપતી સાંઝસ્તુતિ કરે છે અને છેવટે આ આખા કાવ્યના સારરૂપ નીતિ આપી છે—કદાચ એમ ખતાવવા માટે કે કાવ્ય લોકોને નીતિમાન કરવાને માટે લખેલું છે. નીતિના એ દોહરા છે :

સિંહણુ ભુખથી જો મરે, તોય ધાસ નવ ખાય;
પતિવતા મદને મરે, પર પાસે નવ જમ.
મેઘ વીજ વાયૂ થકી, ડોલે નહિ ગિરિરાય;
આધિવ્યાધિઉપાધિથી પ્રતાળિ ચળિત ન થાય.

દરેક દોહરા એક એક સુભાષિત મુક્તાક છે.

લઘુઋતુવર્ણન વિશે કંઈ ખાસ લખવા જેવું જણાતું નથી.

ચંદા શબ્દ જે નર્મદે આપણી ભાષામાં (અંગ્રેજી નારી જાતિના moon શબ્દની સૂચનાથી કદાચ) પ્રથમ જ યોજ્યો છે તે આ કાવ્યમાં પ્રથમ આવે છે. (જોકે તે શબ્દ ઉપરની લાંબી ટીપ અન્યત્ર પૃ. ૨૦૧મે આપેલી છે.) અને આ કાવ્યમાં નર્મદ પોતાનો જાત અનુભવ કેવી લાક્ષણિક રીતે મૂકે છે તે જોવાનું એક સ્થળ આવે છે તે જોતા જઈએ. મારી હકીકત પૃ. ૫૮મે કવિ ભાવનગરમાં એક મુસલમાન વેશ્યાનું ગાણું સાંભળવા ગયેલા તેનું વર્ણન ટીપમાં કરે છે : “ તે વેળા તે ખાઈની સુરતની કુદરત ઉપર હું મોહિત થયો હતો—પાસે મુકેલા એ દીવાની ઝાંખી જોત, પેલીનો ગોરો ચહેરો, છુટા ખાલ, સતાર ઉપર રમી રહેલી આંગળી, ડાખા પગના તાલનો ડુંકો, મસ્તીથી કમર ઉપરનાં* આખા શરીરના ભાગનું ઝોકવું ને પાછું ટટ્ટાર થવું, ગોરાં* કપાળ ઉપર પરસેવાનાં ઝીણાં ખુદો અને આંખ ઉપર મસ્તીથી થતી લહેજતનો ભાર, એ સઘળાનું ચિત્ર હજી મારી આંખ આગળ રમી રહ્યું છે—એ પ્રસંગનું સ્મરણ રાખવાને મેં મારાં* ઋતુવર્ણનમાં એ લીટી લખી છે—“ છૂટે નિમાળે પગતાલ મારી,

* નર્મદાશંકર સર્વત્ર ઉકારાન્ત નાન્યતર જાતિના નામનાં એકવચનનાં રૂપોમાં પણ અનુસ્વાર વાપરે છે. નર્મદ્યાકરણ પૃ. ૨૮મે તે લખે છે : “ નપુંસક લિટ્ઙ્ગના ઉકારાન્ત શબ્દને વિલક્ષિત લગાડતાં એકવચન અને અનેકવચન બન્નેમાં અનુસ્વાર હોવું. હોકારાંને, હોકારાંઓને. (કેટલાક જણ એકવચનમાં અનુસ્વાર નથી રાખતા પણ એ ખોટું)”. સાંભળ્યું છે કે સુરત તરફ અત્યારે પણ એકવચનમાં અનુસ્વાર બોલાય છે.

હાથે વગાડી ન સિતાર સારી ! ” આ ફકરો નર્મદના ગદ્યનો પણ સુંદર નમૂનો નથી ?

આ પછી હું નર્મદની પ્રેમ સંબંધી કવિતા લઉં છું. નર્મકવિતામાં એ જુદા જુદા જગાએ પ્રેમસંબંધી કવિતાઓ સંગ્રહાઈ છે. પહેલા વિલાગમાં પૃ. ૧૬૬થી ૧૮૨ પ્રીતિ સંબંધી કવિતાઓ છે અને બીજા વિલાગમાં આખો છદ્દો ખંડ પૃ. ૬૫૭થી ૭૪૪ પ્રીતિ સંબંધી કવિતાનો છે. મેં આગળ કહ્યું તેમ આ વિલાગોને જુદા પાડવાનું કોઈ કારણ મને જણાતું નથી. અને તેથી બંને વિલાગોની હું ભેળી સમાલોચના કરીશ નર્મકવિતામાં જેમ જેમ આગળ જતા જઈએ છીએ તેમ તેમ કાવ્યની ઉપર ટિપ્પણરૂપે ઓછું ઓછું કહેલું મળે છે અને એ રીતે આ કાવ્યો ઉપર ઘણાં ઓછાં ટિપ્પણો છે. એટલે કવિ સંબંધી અંગત માહિતી કે આ કાવ્યના પ્રસંગો વિશે ખાસ કંઈ હકીકત મળતી નથી. ‘ મારી હકીકત ’ માં પૃ. ૭૭મેં કવિ લખે છે : “ મેં મહિનાથી મેં પ્રીતિવિયોગનાં દુઃખથી રીખાવા માંડ્યું ને એ દુઃખમાં મેં ઘણીએક કવિતા કરી ” અને એ હું ધારું છું પહેલા વિલાગની કવિતા વિશે ઉદ્દેશ્ય છે. આ ઉદ્દેશ્ય ૧૮૬૨નો છે. તે સિવાય નર્મગદ્યમાં આ કવિતાઓમાં ક્યાંઈ કવિએ તારીખ આપેલી નથી.

પણ કવિ વિશે અંગત માહિતી ન મળે તોપણ તેમના જીવન ઉપરથી એટલું જણાય છે કે તેમનામાં સ્ત્રીમતિ તરફનું કુતૂહલ કદાચ સામાન્યથી વિશેષ હતું અને સ્ત્રીની તેમના મન ઉપર અસર પણ જાંડી થતી. તેઓ સ્વભાવે શરમાળ હતા પણ સોળમે વરસે કવિ લખે છે “ મને ઐરાંની ગંધ આવવા માંડી .. ઐરાંઓ ગમે તેમ વાતો કરતાં હતાં તે મેં છાનાંમાનાં સાંભળવા માંડી. કોઈ બધરી પોતાની મેળે મને બાલાવ તો હું બોલું એવી ઇચ્છા થતી. ” ટૂંકમાં નવલરામભાઈના કવિજીવન ઉપરથી અને કવિએ કહેલી હકીકત ઉપરથી એટલું જણાય છે કે કવિ સ્ત્રી તરફના આકર્ષણ ઉપર સંયમ ન રાખી શકતા, અને તેમને અનેક સ્ત્રીઓ તરફ આકર્ષણ થયેલું;—તે બંધીની સાથે કવિને અનીતિમય સંબંધ હતો એવું અહીં વક્તવ્ય નથી, એ અહીં પ્રસ્તુત નથી, અને એવું માનવાને કારણ નથી. પણ કવિનાં અનેક કાવ્યોમાંથી

એટલું નિષ્પન્ન થાય છે કે કવિને અનેક સ્ત્રીઓ સાથે પ્રેમવ્યવહાર હતો અને એમ પણ જણાય છે કે આ વિલક્ષણ અનુભવો તેમનાં કાવ્યોનું એક પ્રમુખ પ્રેરકબળ છે. કવિ પોતે કહે છે:

સ્ત્રી કવિતા ગાયન વિના, મને ન લાવે કાંઈ;

આ જગમાં ત્રણ મોહિની, અનુપમ રત્ન સુહાર્ષિ. (પૃ. ૮૧૩)

આ કાવ્યોમાં પણ નર્મદાશંકરની અપરુચ્છિ, અશ્લીલતાનો અવિવેક વગેરે ઘણી જગાએ દેખા દે છે; પણ છતાં આ કાવ્યોમાં નર્મદાશંકરની લાક્ષણિકતા વધારે પ્રગટ થાય છે. પહેલા વિભાગમાં એક જ કાવ્ય 'પ્રેમનીશા' ગરબી છે બાકી ૨૦૦ દોહરા જુદાજુદા વિષયો ઉપર લખેલા છે. તે જોતાં જણાય છે કે કવિને દોહરાની હથોટી સારી છે. તેમનો દોહરો પ્રવાહી છે અને લાંબું સળંગ વર્ણન કવિ તેમાં કરી શકે છે. કવિનો "લઘુહિતોપદેશ" પણ લગભગ દોહરામાં જ લખાયો છે અને તે પણ પ્રવાહ્યબદ્ધ ચાલે છે. આ દોહરા ખંડોમાંથી પહેલા વિભાગનો છેલ્લો સ્નેહખંડ આપણે આખો જોઈશું. પૃ. ૧૮૧-૧૮૨.

સ્નેહ. ✓

- સજન નેહ જો બાંધવો, બાંધ જોઈને જાત;
યાય ન પરતાવો કદી, સુખ રહે દિન રાત. ૧
- સજન નેહ નીલાવવો, ઘણો દોલલો ધાર:
તરવો સાગર હોડકે, સુવું શસ્ત્ર પર ધાર. ૨
- સજન નેહ ત્યાં ભેદ શો, ભેદ તહાં શો નેહ;
ભેદ તહાં તો છેદ છે, મર્મ જીઘડી રેહ. ૩
- સજન નેહ કરવા ઘણા, સુખમાં મળે અનેક;
દુઃખમાં ના છોડે અને, રહોડ દિયે કો એક ૪
- સજન નેહ કરવો ભલો, ભુડો તેહનો છેહ;
નિર્દોષી જિવતો મુઓ, ગાંડો થઈ તે રેહ. ૫
- સજન નેહ તો દેહને, અર્પી પામે નાશ;
સુકેડ પેરે આપતો, કપાય તોપણ વાસ. ૬

સજન નેહમાં દુઃખ પણુ, એ દુખ ઉત્તમ સૂખ;
 મરે દુઃખમાં અંશિ પણુ, કરે કોદિ નવ ચૂક. ૭
 સજન નેહ નાણુ નહીં, કરે નેહની વાત;
 નિદે જન જે નેહને, જાણુ પાપિ કમજાત. ૮
 સજન નેહ શો શઠ કને, સુખ દુઃખ ઊર સમાવ;
 રાખે કૂવો છાંયને, પોતામાં એ લાવ. ૯
 સજન નેહ તો આદ છે, નેહ થકી સંસાર;
 નેહ દેહ શોલાવતો, નેહ ઉતારે પાર. ૧૦
 સજન નેહ ઊંચો કરે, પડેલને તો રહેજ;
 નેહતણા અગ્નીથકી, આવે મ્હોડે તેજ. ૧૧
 સજન નેહ અમૃત ખરું, મુંવું સજવન થાય;
 પણુ સંસ્કારિ ન હોય તો, જનં મરી ઝટ જાય. ૧૨
 સજન નેહનાં નીરમાં, જ્ઞાનીથી જ તરાય;
 ઉતાવળો શઠ મૂર્ખ તે, તણાઈ કૂખી જાય. ૧૩
 સજન નેહ શીતળ કરો, પણુ કાચાને ચેહ;
 જ્ઞાનિ, નેહમદ્દરણનાં, રમણે રંગી રેહ. ૧૪
 સજન નેહ સંસ્કારિને, શુદ્ધ થયેલો હોય;
 ખરે નર્મદો નેહમાં, મુક્તિ પદારથ જોય. ૧૫

સ્નેહ પતિતને પાવન કરે છે અને મુક્તિ પણુ એ જ આપે છે
 એ નર્મદનેા ગંભીર અભિપ્રાય છે અતિશયોક્તિ નથી. પૃ. ૧૬૭મે પ્રેમનીશો
 કાવ્યમાં કહે છે :

એમ કરતાં કદી જો અને રે, કહું છું સાચું.

પ્રેમી જીવડો તે શીવ મોજ, તનડે તાવ ધીકે હો. કહું છું.

અને તે ઉપર ટીપ લખે છે: (અહીંની સુધડ પ્રીત ઉપરથી પ્રભુ સાથે
 પ્રીત અંધઈને જીવનો શિવ થાય છે.) પૃ. ૬૮૭ ઉપર “પ્રભુ નીત
 પાજેરે પ્રીતડી”, જેમાં કેટલીક સુંદર પંક્તિઓ છે, તેમાં કહે છે :

મને લેહ લાગી છે તૂજસું; મારે મન વસે તું એક,
 આંખે દેખું એક તૂજને; મુખે ગાળું તૂને એક, પ્રભુ નીં ૬
 પ્રેમ વિનાનું અહીં કંઈ નથી; જે સમજી ન પીયે તેહ,
 ફેગટ જન્મ્યો તે જાણવો; કેમ બાંધું હરીસું તેહ, પ્રભુ નીં ૭
 પ્રેમ મટોડીની દેહડી; વળી પ્રેમરૂપ આ જીવ,
 પ્રેમ જમીને રોજે ટકે; શુદ્ધ પ્રેમચક્રી બનું શીવ, પ્રભુ નીં ૮
 સઘળું સમજે છે સાહ્યા; સત પ્રેમે રોજ રીખાવ,
 માની લઈનેરે વીનતી; કે લજીં પછિ સતસુખસ્થાવ. પ્રભુ નીં ૯
 ત્યાં પણ એ જ વિચાર આવે છે. હું માનું છું, આ વિચાર આધુનિક
 છે. ભલે ઉપનિષદમાંથી આ વિચારનું મૂળ શોધી બતાવી શકાય, પણ
 આપણી આગળનો જમાનો તો સંસારને અને સંસારના સંબંધોને ધર્મમાં
 અંતરાયભૂત જ માનતો. પતિપત્નીનો શુદ્ધ પ્રેમ અને માણસમાણસ
 વચ્ચેનો શુદ્ધ પ્રેમ પરમાત્મા તરફના પ્રેમનું પગથિયું છે એ વિચાર
 આધુનિક છે. અત્યારે આ સંબંધી ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ, મણિલાલ
 નલુભાઈ, નાનાલાલ કવિએ પુસ્તકો લખેલું છે. અત્યારે આપણા સંસ્કારી
 સમાજની આ સામાન્ય માન્યતા છે. તેનું મૂળ હું અહીં જોઉં છું
 અને નર્મદે તે ઉમરે, તેના ધર્મસંબંધી પરિવર્તન પહેલાં, લખેલું છે
 એટલે હું માનું છું પશ્ચિમના વિચારો ક્રિસ્ટસદી અને ક્રિશ્ચનધર્મની
 માન્યતાઓના સંપર્કથી એ આવેલ છે—પ્રાચીન ઔપનિષદિક વિચારના
 પુનરુત્થાનથી નહિ.

નર્મદ પોતે આ વિચારને અસામાન્ય—નવો માનતો જણાય છે.
 “પ્રેમ કીડો—પ્રીતિનું સુખદુઃખ” કાવ્યમાં પૃ. ૧૭૨મેં તે કહે છે :

દુઃખ ધણું રતિસાગરે, તોપણ અંશી રહાય;
 જેણે એ જાણ્યું નહીં, ફેગટ જાયું જાય. ૧૪
 એ અનુભવ પણ ધૃશ્વરી, પ્રીત ના જ બંધાય;
 એકતરફિ જે હોય તો, જલદી તૂટી જાય. ૧૫
 સંધા કહે છે પાપ બહુ, પ્રીત કરતાં થાય;
 પાપ નથી તે પુણ્ય છે, તપથી સંપાદાય. ૧૬

પ્રીત કસાતી જુલમિ છે, ગણે કૂર કસાઈ;

અતિ કુમળી કસાયા પછી, ગુદ્ધ ઈશ્વરી ભાઈ. ૧૮

નર્મદ કહે છે કે સામાન્ય માણસ પ્રીતને પાપ ગણે છે પણ પેતે તેને ઈશ્વરી ગણે છે. નર્મદ વારંવાર પ્રેમીજન માટે અંશી શબ્દ વાપરે છે. તે કદાચ દ્યારામના “ જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે પ્રેમરસ તેના ઉરમાં કરે ” એ પ્રસિદ્ધ પંક્તિમાંથી લીધેલો હશે. પ્રેમને એ ઈશ્વરાંશ માને છે. પણ દ્યારામનો પ્રેમ તે તો ઈશ્વરપ્રેમ જ છે. માણસના વ્યક્તિ સાથેના પ્રેમને તે ઈશ્વરાંશ ગણતો હોય એમ જણાતું નથી.

આવાં પ્રશસ્તિકાવ્યોમાં ઘણી જગાએ સગંગ વિચાર આવે છે તો ઘણી જગાએ છુટ્ટાં દોહરામુક્તકો આવે છે. કોઈ કોઈ જગાએ અતિ સામાન્ય કાવ્યમાં પણ સુંદર મુક્તકો મળી આવે છે. પૃ. ૧૬૯મે “ પ્યારીની જુદાઈના દરદથી રિયાતા દોસ્તને દિલાસો ”નું કાવ્ય છે. તેમાં રસમાં ડૂબેલા મિત્રને પાણીમાં ડૂબેલાનું રૂપક આપેલું છે અને જેમ પાણીમાં ડૂબેલાને જીવતો રાખવા અચાવવાનો હોય તેમ રસમાં ડૂબેલનું વર્ણન કરેલું છે તે મને અરુચિકર લાગે છે. પણ તેમાં બે દોહરા સુંદર છે :

✓ રસદરિયો હરિએ કર્યો, સુખ દુઃખ માન સમાન;

દુઃખમાં પણ મીઠાસ રે, અંશિ કરે રસપાન. ૧૧

એ રસ પીતાં જે જનો, જે ગભરાયાં જાણ;

દુખિયાં તે હંમેશનાં, નહિ આરો નિરવાણ. ૧૨

ઉપર સ્નેહ સંબંધી કવિતા ઉતારી તે પ્રીતિના અનુભવની ઊર્મિનું કાવ્ય નથી પણ સ્નેહની પ્રશસ્તિ છે. આવી પ્રશસ્તિઓ મૈત્રી વિશે પણ થોડી છે. પણ ઘણાં ખરાં જુદી જુદી અનુભવેલી ઊર્મિઓનાં કાવ્યો છે. તેમાં ઘણા વિષયો આપણને તો કાવ્યને ઉચિત પણ ન લાગે. પણ હવે તે તરફ વિશેષ ધ્યાન હું ખેંચીશ નહિ. એક સુંદર ઊર્મિકાવ્ય જોઈએ, જે કદાચ પ્રીતિ સંબંધી કાવ્યોમાં લાક્ષણિક છે. આ કાવ્ય લાવણીમાં છે અને લાવણીને પણ નર્મદના એક પ્રિય અને ફાવી ગયેલા છન્દ તરીકે આપણે ગણાવવી જોઈએ.

ચલો ચલો શું વાર લગાડો, ચલો પીવા માંડો;
 ચાંદની આ તો ખૂબ ખીલી રહી, મસ્ત બની લાડો;
 અગાસિ સુંદર ચાંદનિ સુખકર, ભરયા જ્વમ રંગે;
 રહોડે માથુક ખરું એ મહાસુખ, સતાર છે સંગે;
 સમો ન આવે ફરી ફરી આ, ધરો ઉલટ અંગે;
 બળવો ગાઓ મુખડાં નિરખી, તાલ લઈ ચંગે. પૃ. ૭૨૫

આ વાંચતાં ઓમાર ખ્યામની પેલી પ્રસિદ્ધ રૂબાયત યાદ આવે છે:—

Here with a Loaf of Bread beneath the Bough,
 A Flask of Wine, a Book of Verse—and Thou
 Beside me singing in the wilderness—
 And wilderness is Paradise enow.*

પણ આટલા સાદર્ય ઉપરથી નર્મદે આ પંક્તિઓ ખ્યામ ઉપરથી
 લીધી એમ ન કહી શકાય. પણ આવું સુંદર કાવ્ય પણ ધીમે ધીમે
 રસમાં ઓસરતું જાય છે અને છેવટે

જુઓ કાન ઘણાં કરડાય, પરસ્પર પાસે;
 જુઓ આંખ ઘણી ઘોળાય પરસ્પર સામે;
 જુઓ હાથ ઘણા ચંપાય, પરસ્પર હાસે;

કરે સતાર તનનન તુંમ, ધુમે છે નર્મંગીત કહાડો. ચાંદની
 દંપતીની રહસ્ય વાર્તાને માટે “ કાન કરડવા ” જેવા શબ્દો કહેવા, કેટલી
 પ્રાકૃત - રસહીન બાની !

આપણે નર્મદનાં અંગત માનસિક પ્રતિબિંબો જેમાં બરાબર ઝિલાયાં
 હોય તેવાં એ દૂંડાં કાવ્યો જોઈશું,—એ અંગત છે માટે જ ! પહેલું
 પૃ. ૬૮૫ ઉપરનો સવૈયો :

નર્મદ ધાયલ દર્દિતું દર્દ તે નર્મદ જેવુંજ દર્દિ પિછાને;
 નર્મદ સર્જેન એવું તે કોક રસે રુઝવે રુઝવી દિલધાને.

* અર્થ : અહીં જંગલમાં કોઈ ઝાડ નીચે એક શેરલાનો ટુકડો, શરાબનું
 જ્વમ, ગઝલની કિતાબ હોય,—અને તું મારી પાસે બેસીને ગાતી હોય, તો એ
 જંગલ પણ પૂરતું બેહિસ્ત છે.

નર્મદ સો જનમાં કદિ એક રહે વળગ્યું ન ખિહએ પડ્યું રાને;
 નર્મદ લાયગ કહાંચિ મરે વળગી જનને લવતો પ્રેમ પાને.
 આમાં ગત જાનહિગો દરવી દરવીકી એ પ્રતીણસાગરની પંકિતની અસર
 હશે ? અને ખીજું પૃ. ૭૦૨ ઉપરનું : “ પ્રીતિ તીરે વીંધાયાં મંન.” એ
 કાવ્યની ટીપમાં કવિ કહે છે : “ જે જે ધલાજે હું મારું પ્રીતિતું દુઃખ
 થોડું ધણું વિસર્યો છજીં તે તે ત્રણ વરસના અનુભવના એમાં લખ્યા
 છે.” આપણે એ ધલાજે જોઈએ.

પરતંત્ર હોએ જે કામ તેમાં હાથ ધાલવો;
 રહી એકાન્તે નિજ ધામ નહીં કાળ ગાળવો.
 રહેવું એકાંતમાં મન થાય, વાંચો દરદી ગ્રંથને;
 પછી ખીજા જે વંચાય, વાંચો રાખી ખંતને.
 મિત્ર પાસ કરો વળી વાત, રડી છાતી ખોલવી;
 કથા વેરામની નીત રાત, સૂતી વેળા સૂણવી.
 કરો મુસાફરી ધન હોય, નહિ તો ગામ પાદરે;
 જુઓ વન તરુ પર્વત સ્થોય, નદી દરિયો ખરે.
 વળી આકાશ ગંભીર માંહે, મેળાવી દો મંનને;
 જુઓ પંખી ખોલતાં જાંહે, સુણો મીઠાં ગાનને.
 જગનો જાણીને નીમ જ એમ, ધીરાં પડો સમજણે;
 હોય સરજીત તે ટળે કમ, માટે મૂકો શોકને.
 મહારી વાત કહું હું નર્મ, વહાલા વીનાનો દુઃખી;
 ઉભરે કહાડી દિલોના મર્મ, મથું છું થવા સુખી.

આ કાવ્ય નર્મદના માનસવ્યાપાર ઉપર પ્રકાશ નાંખે છે માટે લીધું છે.
 તે સિવાય,

સલામ રે દિલદાર યારની કબૂલ કરજે;

રાખિશ મા દરકાર, સાર સમજી ઉર ધરજે.

ધણા ધણા લઈ ધાવ તાવથી ખૂમ તવાયાં;

નહીં ભોગ પર લાવ, નાવમાં નીર ભરાયાં.

એ આખું રોલાવૃત્ત કાવ્ય પણ સુંદર છે. કવિને સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ ત્રણ છંદો ઉપર છે, દોહરો, લાવણી અને રોલાવૃત્ત. આ રોલાવૃત્ત પણ સળંગ અસ્ખલિત પ્રવાહે ચાલ્યું જાય છે. નહિતર તેનું આ રૂપ સહેલું નથી. એક કડીમાં વચમાં ચાર અને અંતમાં બે પ્રાસો આવે છે. નર્મદ પ્રાસ મેળવવામાં કંઈ બહુ કુશલ નથી છતાં તેનાં રોલાકાવ્યો સર્વત્ર પ્રવાહી ધોધબંધ વહેતાં ચાલે છે. “ હિંદુઓની પડતી”નું આખું કાવ્ય રોલાવૃત્તમાં છે, જોકે તેમાં અહીં આવતા મધ્યના ચાર પ્રાસો જે શોભાના છે તે રાખ્યા નથી.

પ્રીતિનાં કાવ્યોમાંથી ગુજરાતી કવિતાના ઉત્તમ નમૂનામાં મુકી શકીએ તેવાં થોડાં જ કાવ્યો નીકળે. કદાચ ઉપર સ્પર્શ કર્યો તેથી વધારે ન નીકળે અને ઉપર બતાવ્યાં છે તે બધાં જ ઉત્તમ સંગ્રહ લાયક નથી. પણ આ કાવ્યોમાં એવું ધણું છે જેણે આપણી કવિતા ઉપર કાયમી અસર કરેલી છે. “ નર્મદ આખરે જૂદાઈ જ ” એ વાક્ય જે નર્મદના ફાટા નીચે મુકાયાથી ધણું પ્રસિદ્ધ થયું છે તે

નર્મદ આખરે જૂદાઈ જ, કહાં તે અને તૂં અરે;

હાય કેમ કરી રહેવાય, દહાડા કેમ જાય રે.

એ કાવ્યમાં આવે છે. (પૃ. ૭૦૧). પણ તે આખા કાવ્યમાં એ માત્ર પહેલી પંકિત જ સારી છે બાકી કાવ્યમાં કશો ચમત્કાર નથી. કવિના ખાસ શબ્દો, પ્રેમશૌર્ય, પ્રેમલલિત, જે કવિના સ્વભાવના પ્રતીકરૂપ મિતાક્ષરી મંત્રો છે તે પ્રેમકાવ્યોમાં જ આવે છે:—બંને ‘પ્રેમલલિત’ કાવ્યમાં પૃ. ૧૮૧મે :

પ્રેમશૌર્ય એ ગૂણ વણ્ય, કદી ન સુધરે કાજ. ૧૬

પ્રેમશૌર્યના લાલ તો હિંદુ ન સમજે હાલ;

દેશતણું હિત કયમ કરે, અનીતિથી બેહાલ. ૨૦

x

x

x

પ્રેમલલિતથી ઐક્ય ને, ઐક્ય થકી બચ થાય;

લાણી ગણીને સાધિયે, તો તૂટે જગરાય. ૨૪

અને આ છેલ્લી પંક્તિમાં આવતા ‘ ભણી ગણી ’ શબ્દો કવિને એટલા મહત્વના લાગ્યા કે “ શરવીરનાં લક્ષણો ”ના આખા વિભાગમાં અંતે આ શબ્દો ન હોય એવું લાગ્યે જ કોઈ કાવ્ય હશે !

પણ આવા શબ્દોનો વારસો એ જ તેની કાયમી અસર નથી. એની કાયમી અસર એ છે કે તેણે નવા પ્રકારનાં ઊર્મિકાવ્યોનું પ્રસ્થાન કર્યું. અત્યાર સુધી ગુજરાતીમાં આત્મલક્ષી પ્રેમોર્મિકાવ્યો નહોતાં. હિંદના આખા સાહિત્યમાં નહોતાં એ વકતવ્ય નથી. મામિનીવિલાસ સ્પષ્ટ રીતે એવું કાવ્ય છે અને સંસ્કૃત સુભાષિતોમાં સંખ્યાબંધ જ્ઞાત અજ્ઞાત કવિઓનાં આવાં કાવ્યો છે. પણ તેની પરંપરા ગુજરાતીમાં નહોતી. ઊર્મિકાવ્યો ગુજરાતીમાં હતાં. પ્રેમાનન્દનું “ મારું માણેકકુડું રિસાવ્યું રે શામળિયા ” એ સુંદર ઊર્મિકાવ્ય છે. પણ તે પરલક્ષી છે. આત્મલક્ષી કાવ્યો જ નહોતાં એમ વકતવ્ય નથી; નરસિંહ મહેતાનાં ઘણાં લજનો અને મીરાં વગેરે ખીજનાં ઘણાં લજનો આત્મલક્ષી ઊર્મિકાવ્યો છે પણ તે લક્ષિતનાં જ. લક્ષિત પ્રેમલક્ષણા થઈ ત્યારે લગભગ આત્મલક્ષી પ્રેમોર્મિકાવ્યો રચાયાં પણ તેમાં પણ લક્ષિત તો રહી જ. આધુનિક કાવ્યનું એક મહાન લક્ષણ એ કાવ્ય સાંકડા સંપ્રદાયોન્મુખ હતું તે મટીને વ્યવહારોન્મુખ થયું. અને એનું જ એક સ્વરૂપ એ કે આત્મલક્ષી પ્રેમલક્ષણા લક્ષિતના ઊર્મિકાવ્યે, લક્ષિત છોડી સાંસારિક પ્રેમની ઊર્મિને પણ વિષય કર્યો. આ નવી દિશાનો પ્રથમ પ્રસ્થાનકાર નર્મદ. તેણે પોતાના જ પ્રેમાનુભવનાં ગીતો ગાવા માંડ્યાં. અને તે સાથે જૂનાં બંધનો તૂટતાં, ગમે તે (માત્ર પ્રેમની જ નહિ) પ્રકારની ઊર્મિને આત્મલક્ષી કાવ્યમાં પ્રગટ થવાનો માર્ગ મળ્યો. નર્મદ પોતે આ પ્રકારનાં બહુ ઉત્તમ કાવ્યો ન લખી શક્યો પણ તેણે કાવ્યને માટે માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો.

હવે હું નર્મદનાં પ્રકૃતિકાવ્યો ઉપર આવું છું. આ કાવ્યો નર્મ-કવિતામાં જુદી જુદી જગ્યાએ વેરાયેલાં છે. પ્રથમ ગુચ્છ, વનવર્ણન અને પ્રવાસવર્ણનનો પૃ. ૧૯૩થી ૨૧૭ સુધીમાં છે. ખીજો ગુચ્છ ખીજ વિભાગનો ૭મો ખંડ છે : “ ગ્રામ અને સૃષ્ટિસૌંદર્ય સંબંધી. ” આમાં પણ પાછલા ખંડમાં બહુ સાલો આપી નથી. પણ વનવર્ણનની નીચેની ટીપ

ઉપરથી જણાય છે કે 'આગસ્ટ ૧૮૬૨'માં લખાયેલું. પ્રવાસવર્ણન એ જ સાલનું છે. નર્મદ 'મારી હકીકત' પૃ. ૫૯એ લખે છે કે ડબ્લોર્ષની મુસાફરીની યાદદાસ 'વડનું ઝાડ' એ કવિતામાં છેલ્લી ૧૦ લીટીમાં રહી છે. પ્રસિદ્ધ નર્મકવિતામાં આવા મથાળાની કોઈ કવિતા નથી. પણ આ પ્રકારની બંધી કવિતા જોતાં પૃ. ૭૪૫ ઉપર શિખરિણીવૃત્તની કવિતા એ જ એ પ્રવાસની જણાય છે. આ પ્રવાસ નર્મદે ૧૮૫૯માં કરેલો પણ આ કાવ્ય તો પ્રવાસની 'યાદદાસ' છે એટલે કાવ્ય ૧૮૫૯ પછી ક્યારે કર્યું તે કહી શકાતું નથી. પૃ. ૭૪૬ ઉપરની ગરબી "સાંજની શોભા તે રળિયામણી" ટકારમામાં લખેલી એટલે 'મારી હકીકત' ઉપરથી તેની ૧૮૬૪ની સાલ મૂકી શકાય. પૃ. ૭૫૩મા ઉપર ૧૮૬૬ની સાલ છે તે આ ગુચ્છની છેલ્લામાં છેલ્લી છે. આ એ ગુચ્છો સિવાય જુદાં જુદાં મથાળાંથી પણ સૃષ્ટિસૌન્દર્યને લગતાં કાવ્યો છે. જેમકે "ચોપાટીની ટેકરી પરથી જોયેલો દેખાવ." પૃ. ૪૧૯.

પ્રીતિકાવ્યો પછી પ્રકૃતિસૌન્દર્યનાં કાવ્યો લેવામાં એક ઔચિત્ય એ છે કે, હું ઉપર કહી ગયો તેમ, નર્મદ પ્રીતિજન્ય પીઠામાંથી બચવા પ્રકૃતિનું દર્શન અને પ્રકૃતિમાં ચિંતન કરવા પ્રેરાતો. પણ ખરું કહીએ તો નર્મદ સ્વભાવથી જ દર્દી હતો. તેના દર્દનું કારણ માત્ર તેની સ્ત્રીઓ સાથેની પ્રીતિમાં થતા વિયોગો, શંકાઓ, સાચી કે માની લીધેલ એવકાઈઓ એટલું જ નહોતું, પણ જગતના અન્યાયો જુદાઈ વગેરે પણ હતું. તે અન્યાયો પોતા તરફના હોય કે કોઈ બીજા વ્યક્તિ તરફના હોય પણ તેના સૂક્ષ્મવેદી હૃદયને તેનું સરખું જ દુઃખ થતું. અને સર્વ દુઃખોમાંથી બચવા, તેને ભૂલવા, તે કુદરત અને કવિતા તરફ વળતો. વનવર્ણન નીચેની ટીપમાં તે કહે છે. "એવચનીપણાં-એવકાઈનાં જખમથી હું રાત દહાડો એટલો રીખાતો હતો કે, જોકે દર્દી અન્યો વાંચવામાં, નાટક જોવામાં, ગાનતાન સાંભળવામાં, મિત્રોને મળવામાં ઘણો કાળ ગાળતો, તોપણ એકલો પડતો કે પાછો "મહેલ કરવત મોચીના મોચી" —એ હાલતમાં આવી રહેતો—ગઈ વસ્તુના શોકથી નહી, પણ સાચને આંચ કેમ લાગે છે, ને ઈશ્વર પણ સાચને આંચ કેમ લાગવા દે છે અને અપરાધીને અહીં

શિક્ષા કેમ નથી કરતો—એ વિચારેથી હું ઘણો જ ખિન્ન રહેતો—મને ઘરમાં રહેવું કે કોઈ ને મળવું ગમતું નહીં. મેં મહાલક્ષ્મી, વાલકેશ્વર, કુલાબા, પરેલ, વગેરે મુખર્ષનાં દૂરનાં એકાંત ડેકાણાંમાં, અને ખહાર ગામડાંઓમાં ફરવા માંડ્યું. હું ભર ચોમાસાંમાં એ કુંગરો પર જઈ જઈ ને ખેસતો, ને એ રીતે મને સૃષ્ટિસૌન્દર્યમાં જરા વિશ્રામ મળવા લાગ્યો. ” અને આ વાત એણે કવિતામાં પણ કહી છે.

મૈત્રી મારે કુદરત તણી, લેણાદેણી મારે ઘણી;

કુદરત મારી છે માશુક, એથી પૂરું પામું સૂખ. ૪૪

બહુ ગભરાણીં દુનિયાં થકી, એકાંતે જઈ ખેસું નકી;

કુદરત કેરા કરું વિચાર, વિસરી જઈં દુઃખને યાર. ૪૫

નર્મ ટેકરી અને તે પર કરેલા વિચારેમાંના કેટલાક. પૃ. ૨૭૨.

તે સાથે એ પણ જણાય છે કે, સૃષ્ટિસૌન્દર્યમાં તેને કોઈ અનુપમ આનંદ આવતો. ઉપરની નોંધમાં તે આગળ લખે છે. “ હું એકાન્તમાં કુદરતના વિચારમાં ખેસતો ત્યારે મને લાગતું કે, હું સૃષ્ટિસૌન્દર્યના આનંદમાં તરું છઠ્ઠી—એ આનંદમાં મેં વનવર્ણન રચ્યું છે. (આગસ્ટ ૧૮૬૨) ”

પ્રવાસવર્ણનની ટીપમાં લખે છે : “ ખરેખર એ મહિનામાં હું સૃષ્ટિસૌન્દર્યેથી અહમમાં લીન હતો—ઝાડ કે પાહાડ, કે નદી કે નાણું, પશુ કે પક્ષી, રે ખરડાયલું તરણું દેખતો કે આનંદ થતો ને ઉપરાઉપરી એવો આનંદ થયાં કરતો તેથી હું આનંદમય થઈ ગયો હતો. ”

આ અપૂર્વ આનંદ, જેને નર્મદ અહ્માનુભવ કહે છે તેનું તેના કાવ્યમાં વારંવાર વર્ણન આવે છે.

જ્નેતાં નિચે કુંગરની અહીંથી, ઝાઝો થયો હું મનમાંહિ રંગી;

આહા શું શોભા વરણી શકું રે, જ્નેતાં થયો સ્તબ્ધ જ છેક હૂં રે. ૯

ઝાડોતણા તો ઘટ ઝૂમખાઓ, ઘેરો લિલો છે બહુ રંગ જ્નેનો;

કો કો જગાએ નયું ધાસ ઉગ્યું, રંગે દિસતું ખુલતું જ લીલું. ૧૦

વાંસો અને જંગલિ અંબવૃક્ષો, જ્નેતાં મને રે ઉપજ્યો બહુ ભો;

દેખાયું ટાંકી સરખું તળાવ, મોહું ઘણું જે જિવતું મનાય. ૧૧

આધે દિઠાં ત્ર્યંબક છાપરાંઓ, ઊપેર જેના જુમ ઝાડવાંઓ;
દેખાવ તેથી ખુશિ આપતો છે, નાના પ્રકારે ગિરિ શોભતો છે. ૧૨

ચોપાસ સંઘૂં સુનકાર લાગે, વચ્ચે ઝરાના મૃદુ શબ્દ થાયે;
લ્હેરો વળી વાયુની મંદ આવે, જોજોં ડુડો કુંગર પૂર્ણ ભાવે. ૧૩

જોતાં નવું વિસ્મય મન પામે, ગંભીરતાથી લય ભારિ જામે;
આનંદ તોએ પછિ વ્યાપિ રહે. એવો અમત્કારિક પહાડ છે એ. ૧૪

સંસાર સંઘો વિસરી જવાએ, પાપી પ્રપંચો મનમાંથિ જાએ;
લીલા પિતાં હું નથિરે ધરાતો, એવો તપસ્વી ગિરિ છે જ આ તો. ૧૫

એ સર્વ જોતાં ચિત તો સમાયું, વિશ્વેશ્વમાં ને ઝિજ્ઞું કૈ ન ભાવ્યું;
આનંદમાં નર્મદ છેક ડૂબ્યો, એવો દિઠો અહ્મગિરી જ ઊભો. ૧૬

અન્ધુઓ! આપણી ભારતીએ અહીં જાણે કોઈ નવો જ ભાવ
વર્ણવ્યો એમ નથી લાગતું! જાણે કોઈ નવો જ વિજયપ્રવાસ શરૂ કર્યો,
જાણે કોઈ નવું જ સૌન્દર્યશિખર સર કરવા પ્રસ્થાન કર્યું! નર્મદે અનેક
ભૂલો કરી છે પણ તે અધી ભૂલોનું એક કારણ આ નવીન—અપૂર્વ માર્ગ
આપણી કવિતાને કરી આપવાના ઉદામા એ છે. ખરા પ્રકૃતિકાવ્યનું
આપણને અહીં પહેલું દર્શન થાય છે!

ઋતુવર્ણન વિશે જોલતાં મેં કહેલું કે અમુક શૈલી અને અલંકારોના
અત્યાગ્રહથી નર્મદની વિશેષ શક્તિ તે કાવ્યમાં દેખાતી નથી. અહીં એ
કશાનો આગ્રહ નથી. કવિને મનમાં આવે છે તે અને તે જ તે કહે છે.
અને તેમાં એક ખીજી વિશેષતા પણ જણાય છે. ધણા સંસ્કૃત કવિઓએ
પ્રકૃતિવર્ણનો કર્યાં છે. પણ તેમાં ધણાખરા કવિઓમાં જાણે કુદરતનું
વર્ણન કરવા કરતાં પોતાની અલંકારશક્તિ બતાવવાને જ કાવ્યો લખ્યાં
હોય તેવું જણાય છે. કુદરતમાં તેમને શું સુંદર લાગ્યું છે એ તેમની
પાસે પ્રશ્ન નથી પણ કુદરતના કયા અંગને માટે તેમને અલંકાર જડી
આવે છે એ તેમનો મુખ્ય પ્રશ્ન હોય છે. પરિણામે તેમનાં કાવ્યોમાંથી
અલંકાર મળે છે, કુદરતનું સૌંદર્ય અનુભવાતું નથી. કુદરતનું દ્રશ્ય નજરે
ખડું થતું નથી. અને કુદરતનું વર્ણન પણ જાણે તૂટક થઈ જાય છે.

નર્મદાશંકર ઋતુવર્ણનની આલંકારિક શૈલી છોડે છે પછી કુદરતના વિશાળ પટોનું વર્ણન કરી શકે છે. તેનું વર્ણન સળંગ અને છે, 'વનવર્ણન' 'ચોમાસામાં' અને 'કબીરવડ' આ પ્રકારના પ્રસિદ્ધ દાખલા છે, પણ ભલે કદાચ એછો કવિત્વવાળો પણ હજી પૂરતો ધ્યાનમાં નહિ આવેલો અને મારા વક્તવ્યને સ્ફુટ કરનારો એક ખીજો દાખલો લઈં છું.

ચોપાટીની ટેકરી પરથી જોયલો દેખાવ.

(દોહરા)

મહડિને ઊંચે બેસતાં, વદતાં મ્હોડે હાસ !	
પામ્યો હું આનંદ બહુ, જોતાં ચારે પાસ.	૧
ખાડીના ઘોડા સહ, ધુ ધુ ધુ કરતા જેહ;	
એકક પાછળ ચાલતા, લાંબી હારે તેહ.	૨
કાંઠા ભણિ તેઓ ધસે, ધણી ઝડપથી તોય;	
ઊંચેથી ગંભીર બહુ, ધીમે પગલે સ્હોય.	૩
ચાલી નિજ પાછળ કરે, રૂડા શેરડા પ્રવેત;	
ધૂમ કેતુની પૂછડી, રૂપાકારે ચેત.	૪
વાદળથી ઠંકાયલું, ઝાંખું બહુ આકાશ;	
થડો વાયુ આવતો, જરા જરા લઈ વાસ.	૫
ઘોળો કઠિા વાંકડો, કોટ કુલાબો ઠેંક;	
પ્રમારતો પથ્થર ચુને, શીભે છે સહુ શ્રેષ્ઠ.	૬
ડાબિ પાસ દુર જોઈં તો, ખીચોખીચ દેખાય;	
તાડ ખજૂરી મ્હાડ ને, ઝાડ બિજાં સોહાય.	૭
પેલિ પાસ એની વળી, ઊંચાં ઘરો જણાય;	
ટેકરિયો ભૂરી ધણી, ઘાડિ હવાએ થાય.	૮

x

x

દરિયાનું ધૂધૂ થવું,	ધંટીનું ધમધમ;	
વાયૂનું ફરફર થવું,	વસ્તીનું ધમધમ.	૧૨

એ સહુ દુરના નાદ તે,	ધિમા પડી બેળાય	
મધુરો લાગે કાનને,	તે તે કચમ વરણાય.	૧૩
કાકે શબ્દ પલુ લાગતો,	મધુરો કાને યાર;	
મઝો ધણી એકાન્તમાં,	દુઘ્ધા નહીં લગાર.	૧૪
કુદરત ને કુદરત તણા,	કરતાતણા વિચાર;	
રહેજ વસે છે મનમાં,	ચમત્કાર છે સાર.	૧૫

અને છેવટની એક કડી પલુ વાંચું કે ?

ધણી જગોએ મેં લખ્યા,	એવા બહુ વિચાર;	
માટે તેના તે ફરી,	નથિ લખતો આ કાર.	૧૬

પૃ. ૪૧૬-૨૦

એ પલુ કવિતામાં ! ડીક. પલુ આપ આ કાવ્યમાં સ્પષ્ટ જોઈ શકશો કે નર્મદે કોઈ અલંકાર ખાતર વર્ણન નથી કરતો. જેમણે ચોપાટી જોઈ હશે તે કહી શકશે કે આ ચોપાટીનું આબેહૂબ વર્ણન છે. આપણા જૂના કવિઓ પ્રચલિત અર્થમાં પ્રકૃતિવર્ણન ન લખતા. પલુ તેઓ શહેરોનાં વર્ણનો ગદ્યપદ્યમાં કરતા. અમદાવાદનું વર્ણન એક ફારસી કવિએ કરેલું છે: હું પ્રશસ્તિની વાત નથી કરતો, પલુ શહેરનાં દૃશ્યોનાં વર્ણનોની વાત કરું છું. એ કાવ્યપ્રવાહ નર્મદમાં થોડો ધણો પલુ છે ખરો. શહેર અને પ્રકૃતિ બન્નેનું મિશ્ર દૃશ્ય તેને શબ્દથી દોરવું ગમે છે. અત્યારે આપણામાંથી આવાં કાવ્યો કરવાની પદ્ધતિ લગભગ ચાલી ગઈ છે. નર્મદે કુદરતનાં વિસ્તારવાળાં દૃશ્યો, જે જોવામાં સુંદર દેખાય છે, તેને તેવાં જ શબ્દોમાં નિરૂપવાને પ્રયત્ન કર્યો છે. એમ કરવામાં તે માત્ર તેને પ્રતીત થતી સુંદરતા તરફ જ લક્ષ આપે છે. સામાન્ય લોકમાન્યતા તેને તેમાં આડી આવતી નથી. “કાકશબ્દ પલુ” તેને કાને મધુરો લાગે છે અને તે કહે છે. તેને આવળ અને તેનાં ફૂલોની સુગન્ધ સારી લાગે છે અને તે “આવળિયાનાં ફુલનું ખેતર” (પૃ. ૭૫૩) કહેતાં અચકાતો નથી.

આપણે આ કાવ્યોમાં જોઈએ છીએ કે પ્રકૃતિમાં લિન લિન સ્વરોના મિશ્રણની સુંદરતા નર્મદે પારખે છે. પલુ એનું મન કદાચ એ

કરતાં વધારે, દગ્ગોચર સૌંદર્યનું ગ્રાહી છે, એનાં વર્ણનોમાં જાણે ચિત્રકારને યોગ્ય ચિત્ર તે શબ્દોમાં મૂકતો હોય એમ જણાય છે. જુદા જુદા રંગો અને કુદરતની વસ્તુઓ જે ચિત્રમાં શીભે તેને તેની આંખ એકદમ પારખી લે છે. નીચે સાંઝની શીભાનું એક કાવ્ય મૂકું છું. તેમાં આપ જોશો કે રંગ અને વસ્તુનું આલેખ્ય—ચિત્ર, તે શબ્દોથી આપે છે. સદ્ગત હરિ હર્ષદ ધ્રુવના એક ચિત્રના વર્ણનના કાવ્યને નવલરામભાઈએ ‘ચિત્રકાવ્ય’ કહેલું છે. ‘ચિત્રકાવ્ય’ શબ્દ સારો નથી કારણ કે આપણા કાવ્યશાસ્ત્રમાં તેનો અર્થ અધમ કાવ્ય થાય છે. માટે હું આલેખ્ય શબ્દ વાપરું છું. શબ્દોથી આલેખ્ય દોરતો પ્રથમ કવિ નર્મદ ગણાવો જોઈએ.

સાંઝની શીભા તે રળિયામણી;

હારે હીંગલોકિયાં તરતાં તેજ ઝિંબની—હોજરેં

હારે બાવળ ઝાડિમાંથી સૂર્ય—અસ્ત જોષને;

હારે સિંદુર રંગથી ન કેમ રહું મોહિને—હોજરેં

હારે રુડાં ખેતરો ખુલાં તે પાસ તેડતાં;

હારે રંગિન બાવળો તે આંખમાં રંગ ખેલતાં—હોજરેં

હારે ગયો સૂર્ય કે વધ્યો જ ચંદ્ર તેજમાં;

હારે સાથ દીસતો તે શુક વળી સ્હેજમાં—હોજરેં

હારે વરસ એવું બાળક એક ભરવાડવું;

હારે ખેસી ફૂકવું હતું તે ઘાસ વાડવું—હોજરેં

હારે ભરવાડણી આવી પછી જહા ઝોકફું;

હારે માથે માટિના વાસણ ખાંધે ખોકફું— હોજરેં પૃ. ૭૪૬

સર્વત્ર રંગોનું અને રંગથી સારી રીતે દર્શાવાય એવી વસ્તુઓનું ચિત્ર છે. મારું વક્તવ્ય એ છે કે આ કાવ્યનો અર્થ સમજો એટલું બસ નથી પણ એ અર્થ પ્રમાણે નજર આગળ ચિત્ર ખડું કરી શકો તો જ આનું સૌંદર્ય સમજાય. સાંઝને સમે બે વરસનું નાનું બાળક વાડ પાસે વાંકું વાળીને ફૂંકવું હોય તે ખરેખર ચિતારાની પીંછીને યોગ્ય વિષય છે. એવું જ રંગ વર્ણનનું પ્રાધાન્ય નીચેના કાવ્યમાં પણ જણાય છે. નર્મદા વિશે કહે છે:

હારે પાણી જ્વેરમાં ઉછાળા નોતું મારતું ;
 હારે પ્હોળા પટ્ટી દેખાતી પ્રૌઢ નાર તું, - હોજી રે૦
 હારે વીળ ખળખળી ધીમે ચઢીને આવતી;
 હારે તે તો હોડિમાંથી જોઈ સુણી ભાવથી. - હોજી રે૦
 હારે ઉહોળાએલ નીર રંગ તે ભૂરા હતા;
 હારે ઝાંખો શ્વેત આસમાનતણો દીસતો - હોજી રે૦
 હારે પાકા રંગના ભૂરા તે સામે કુંગરા;
 હારે ગળી રંગનાં ટાએ તો ભૂરાં વાઘનાં - હોજી રે૦
 હારે કાઠે ધાસ લીલાં ઝાડ બહુ શોભતાં;
 હારે ચાર ગાય ભેંસ દોર ખાતાં હતાં - હોજી રે૦ પૃ. ૨૧૨

આખું વર્ણન જાણે ચિત્રમાં પૂરવા લાયક રંગો અને વસ્તુઓનું ન હોય! પણ હું માનું છું કે જે દૃશ્ય દૃષ્ટિને સુંદર દેખાય તે શબ્દોથી નજર આગળ ખડું કરી શકાતું નથી. શબ્દની અને રંગ-પીંછીની અહીં લિલ શક્તિઓ છે. નર્મદ આવું ચિત્ર આપવામાં કયાંક સફળ થયો છે. જેમકે હીંગલોકિયાં તરતાં તેજ બિંબની હોજી રે.

અને

હારે પાણી જ્વેરમાં ઉછાળા નોતું મારતું;
 હારે પ્હોળા પટ્ટી દેખાતી પ્રૌઢ નાર તું-હોજી રે.

પહેલી પંક્તિ ગદ્ય જેવી છે પણ ખીજી કાવ્યશક્તિવાળી છે. વળી,

બિંબ સૂતેરિ તે નીકજે ઝટ પછી, દ્વિગતણો રંગ બદલાઈ જાએ;
 નજર દરિ રાખતાં તેજમાં ઝાંખતાં, બિંબમાં બિંબ તરતું જણાએ. પૃ. ૨૧૦
 એ દૃષ્ટિભ્રમ અને તેનાથી પ્રત્યક્ષ થતું સૂર્યબિંબ, આવી શબ્દશક્તિ નર્મદ ઓછી જ બતાવી શક્યો છે. તેણે ભાષાથી બતાવવા ઉછાળા તો બહુ માર્યા છે :

લીલું ધાસ ઉગેલું તેથી કુંગર દુર શોભાય;
 મેથીની ભાજનાં તાબુત. એ ઉપમા અપાય. પૃ ૨૦૫

ધણા વરસથી મુંબઈમાં તાપ્પૂત નથી નીકળતા, પણ જેમણે નીકળતા જોયા હશે તે તરત કહી શકશે કે લીલોતરી જિગેલ પર્વતનો ઉપસેલો ભાગ તે બરાબર મેથીની ભાજના તાપ્પૂત જેવો જ લાગે છે. પણ આ પણ ચિત્ર આપવાને બસ નથી. નર્મદ પોતે જાણુતો કે તેના શબ્દો તેનો બધો ભાવ બતાવી શકતા નથી, નર્મદેકરીથી દેખાતા દૃશ્ય વિશે તે કહે છે :

ક્યો ચિતારો ચિતરે જોડે, કવિ વરણે પણ હું તો રોજીં.

નર્મદ માને છે કે હું તો કવિ નથી માટે વર્ણવી શકતો નથી. માટે જ એ ધણી જગાએ આશ્ચર્ય બતાવી વર્ણન પૂરું કરે છે. પણ તે સાથે કવિની શબ્દશક્તિની અહીં મર્યાદા છે અને નર્મદ ના કહે છે પણ કવિ ન બતાવી શકે તેવું ધણું અહીં ચિતારો બતાવી શકે એમ હું માનું છું*

નર્મદનાં ચિંતનાત્મક કાવ્યો આ સાથે જ જોઈ જવાં જોઈએ. ખરી રીતે પ્રકૃતિદર્શન અને ગૂઢ ચિંતન એ ભિન્ન કરી શકાતાં નથી. નર્મદનાં કાવ્યમાં બંને સેજાભેજ છે. નર્મદ જગતની ઉપાધિથી કંટાળી પ્રકૃતિને શરણે જતો. ત્યાં એકાન્તમાં એ જગતની જંજળો ઉપાધિઓ ખટપટ, તેને તટસ્થ અને સ્વસ્થ રહી વિચારવાનો પ્રસંગ મળતો અને પરિણામે જગત સંબંધી ચિંતનો પણ પ્રકૃતિકાવ્યમાં આવતાં. નર્મદે પોતે પણ ચિંતન કાવ્યોને પ્રકૃતિકાવ્યનું પરિણામ ગણેલું છે. તેના લાંબામાં લાંબા ચિંતનાત્મક કાવ્ય 'અનુભવલહરી'ની ટીપમાં તે લખે છે: "મોડી રાતે અંધારામાં અમાસીમાં કાચપર જરે હું પડતો, તારે મને બાહારની અને અંદરની કુદરત સંબંધી વિચાર થતા, તારે તે હું લખી રાખતો ને એમ છુટક છુટક થયલી કવિતાને સાથે મુકીને અનુભવલહરી નામ રાખ્યું છે"—(૧૮૬૪-સપ્ટેમ્બર.) પૃ. ૩૪૯. નર્મદેકરી પરતું આપું કાવ્ય આ પ્રકૃતિસાન્દર્ભ અને ચિંતનના મિશ્રણનું છે:

મધુર ચંદની શી ગંભીર, હું તો રાખું જિંચું શીર;
ખૂબ જોઈ શિર નીચું કરૂં, ધ્યાન રુદ્ધ અંતરમાં ધરૂં.
જ્ઞાનચંદ્ર ને મન આકાશ, જોઈ કરું કર્તામાં વાસ;
જીવનસુક્તા થાજીં ખરો; પછી હોય શેનો ખખરો.

* જુઓ "કાવ્યની શક્તિ" ઉપરનું મારું વ્યાખ્યાન. પ્રસ્થાન પુ. ૬, પૃ. ૪૦૯-૧૦

(પણ) સર્વકાળ એવો હું નહીં, હોજિં તો પછી દુનિયાં કહીં;

જોગી અનુભવ સાચો લેય, તજિ દુનિયાં જંગલમાં રેહ. પૃ. ૨૭૧
નર્મદેકરી ઉપર નર્મદે અનેક પ્રકારનાં ચિંતનો કરેલાં છે. તેમાંનાં
કેટલાંક તો ગદ્ય નિર્બંધને યોગ્ય છે પણ ઘણી જગાએ સાચી કવિતા—
પંક્તિઓની છાંટ મળે છે, અને સરલ નિરાડંબર ભાષાથી તે સુવચ્ય બને છે.

સદા જોખનિયૂં કોનૂં અહીં રૂપરંગ નિત કોનાં અહીં;

કોનિ અપળતા રોજે રહી, કોનિ મધુરતા રોજે રહી.

કુટૂં થાયે છે કદરૂપ, ગબરુ ગાલે પડતા કૂપ;

રૂપ રંગનાં શાં અભિમાન ખરે ખિલેલાં સાચે માન.

વસ્ત્રાભૂષણવાળી દેહ, તેને બાળી નાખે ચેહ;

આરસિમાં જોયો મુખચંદ, તે ચાહૂં થાયે દુઃખકંદ. પૃ. ૨૭૫.

વગેરે સીંધી સાદી વાણી પ્રવાહમાં વાંચી જવાય એવી છે. પણ અહીં
પણ આપણે નર્મદ પોતા વિશે બોલે છે તે પંક્તિઓ વાંચીશું.

સુખિયો નર્મદ પૂરો અહીં, ઉલ્લભ ઘટતો કરતો સહી;

જરનો વૈસો તે રજે, સંતોષે દહાડા નિર્ગમે.

કુદરત વાડી સારી ઘણી, તન ગાડી બે ઘોડાતણી;

કવિતા લાડી નર્મદ રાજ, ખરી મોજ કરતો તે આજ.

કોઈ હોયે હાલે મસ્ત, કોઈ હોયે માલે મસ્ત.

કોઈ હોયે ઈશકે મસ્ત, સુખિયો નર્મદ ખ્યાલે મસ્ત.

નહીં કોઈનો તામેદાર, વચની પ્યારીનો જે ચાર;

ઇદ્રજીત ને સાચો બહુ, તે નર્મદ હું સુખિયો લહૂં.

ખૂશામતિયા જેને નહીં, દુશ્મન ખોટા મિત્રો નહીં;

રોગી ને લોભી જે નહીં, નર્મદ તે સુખિયો છે સહી.

વિદ્યા સાથે જેને પ્રીત, રસજ્ઞાન નિર્મળ છે નીત;

એકાંતે સાદો જે રેહ, સુખિયો નર્મદ તેને કેહ.

પસ્તાવો જેને ના હોય, નીતીધર્મે નિશ્ચલિન જોય;

મોતસું મળવા જે તૈયાર, ધીરો નર્મદ સુખિયો ધાર.

દાન દ્યાથી રાજી રેહ, ફરજ બજાવે નિત્યે તેહ;
અદેખાઈ જોતે નહિ કાંઈ સંસારે સુખિ નર્મદભાઈ.
દગલખાજ દુનિયાને જોઈ, મિથ્યા વાદ કરે નહિ કોઈ;
બ્રહ્મનું ચિંતન ભાવે કરે, સાચો સુખિયો નર્મદ ઠરે. પૃ. ૨૭૪

આ કાવ્યનો અર્થ એવો નથી કે નર્મદે આ ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી. આ કાવ્ય નર્મદનું પોતાના વિશેનું ધ્યેય રજૂ કરે છે, અને તેમાંના ધણા ગુણો નર્મદે પોતાના જીવનમાં ખતાવેલા પણ છે.

અહીં નર્મદની ગંભીર માન્યતાઓમાં આપણને ડોકિયું કરવા મળે છે. પણ તેનાં તેથી પણ વધારે ગંભીર મંતવ્યો આપણને ‘અનુભવ-લહરી’ કાવ્યમાં મળે છે. અત્યાર સુધી ધણી જગાએ આપણે જોયું કે નર્મદ પ્રકૃતિસૌંદર્યના અનુભવમાં બ્રહ્મલીલા અનુભવતો એમ કહે છે. પણ પ્રકૃતિસૌંદર્યાનુભવ એનું સર્વસ્વ નથી. આપણે આગળ જોઈએ :

ફેરફાર છે જગનો નીમ, વધઘટ સ્ફુટતી પડતી નીમ;
અકળ કળાનો નાવે પાર, એ અનુભવ ઊતારે પાર.
સંઘે રે સ્વારથ જોવાય, સ્વારથ વણુ જગમાં નહિ કાંય;
સ્વારથ જગની તેજી જાણુ, સ્વારથ મોટી માયા માન.

x

x

અહિના સ્વારથમાં છે હાથ, આનંદો ખંડિત થઈ જાય;
સ્વારથ સાચો મોટો તેહ, બ્રહ્મ સાથે લાગી જે લેહ.
વસ્તુમાત્રનો થાયે નાશ, પરબ્રહ્મ તો છે અવિનાશ;
ઉત્પતિ સ્થિતિ લય જગમાંલ, તેનું તે કારણુ કહેવાય.

x

x

સાગર નિજ લહેરોમાં રમે નિજ ધૂધૂમાં તેને ગમે;
(તેમ) જ્ઞાનલહેરે ને અનહદ નાદ, એમાં નર્મદ બ્રહ્મ અનાદ.

x

x

પવનતણી આવે જે લહેર, તેમાં બ્રહ્મતણી છે મહેર;
એ જ અમૃત બાકી સહુ ઝેર, ક્ષમા રાખ નર્મદ તજિ વેર.

જો જો આ સુંદર આકાશ, જ્ઞાનતણાંમાં કર તું વાસ;
કોઈ નો સોઈ થઈ રેહ, વિદ્યાનંદ સાર્થક આ દેહ.
વિશાળ મોટું હોયે રાત, પંખિયો કરતાં રે માન;
નિર્મળ નદિ ને મધુરો વાત, સૂર્યોદય થાતો સાક્ષાત.
એ શોભા તો કંઈ નહિ જાણુ, જ્ઞાનપ્રજ્ઞાતનિ મોટી માન;
રહે ઠ્યૂં સુખનું મધ્યાહ્ન, તે અનુભવી લે નર્મદ પ્રાણુ. પૃ. ૩૫૦

‘અનુભવલહરી’ના અંત તરફ જતાં કહે છે :

તન મન ધનથી હારે છેક, અંત લગી ધર ધીરજ ટેક,
માયા પરથી ભાવ ઉઠાડ, નિવૃત્તિને સેજ રમાડ.

x

x

વિદ્યાનંદ છે સૌથી મોટ, જેમાં નાવે કો દી ખોટ;
અહ તરંગો તેમાં રહેાય, સંસારીને અનુકૂળ હોય.

x

x

જગ પ્રપંચના જૂઠા ખેલ, તેમાં શું મન રાખે ઘેલ;
અનુભવ આનંદ વિદ્યાનંદ, હોંસે પી પ્યાલા સુખકંદ.
મરી જજે પણ મૂકીશ નહીં, સત્ય ટેક પરમારથ કહીં;
ધન માન સુત દારા અહીં, ઠહેલાં મોડાં શૂન્ય જ સહી.
તન મન પણ સહુ ખોટાં થાય, હું ને મારું મિથ્યા જાય;
હું મારાંને જૂઠાં લહી, જિવને લવ અક્લાવિશ નહીં.
થવાતું મોટું ઠહેલું થાય, જ્ઞાની શું કરવા ગભરાય;
ચાલે ત્હાં લગિ કુમજો રેહ, નવ ફાવે કર કઠણ દેહ.
ભૂત ભાવિ ના જોઈશ કાંઈ, વર્તમાનને ધરજે સ્હાઈ;
દુઃખ સંકટને હસતાં મળી, હાર જીતથી શિખ લે રળી.
નર્મદ કંઈ શંકા છે હવે, કહિ દે કે હું ખાણું દવે;

ના નર્મદ હું સમજ્યો સમૂં, અભિરિ ફકીરી રંગે રમૂં. પૃ. ૩૫૪

નર્મદના દિલનાં દહોં સાથે તેની ગહનતા આપણને આવાં કાવ્યોમાં દેખાય છે. કમનસીખે આવાં કાવ્યો તે ઝાઝાં નથી લખી શક્યો.

આના જ અનુસંધાનમાં તેનાં ઈશ્વર અને નીતિસંબંધી કાવ્યો જોઈ જઈએ- આપણે જોયું છે કે નર્મદ પ્રકૃતિ સંબંધી કાવ્ય કરતાં છેવટે ઈશ્વરની લીલાની જ વાત કરે છે. પ્રકૃતિમાંથી ચિંતન અને ચિંતનમાંથી માણસે કેવાં થવું જોઈએ એ વિચારનાં નીતિ વિશે તે ખોલે છે. વળી તે જેમ જગતનાં દુઃખો ભૂલવા પ્રકૃતિ પાસે જાય છે તેમ જ ઈશ્વર પાસે પણ જાય છે. એટલે આ કાવ્યો અહીં જોઈ જવાં ઠીક પડશે. આ કાવ્યો વિલાગ ખીખના પહેલા ખંડમાં અને ખીખ ખંડમાં આપેલાં છે, જોકે ઈશ્વરની સ્તુતિઓ ખીજી જગાએ પણ છૂટી છવાઈ છે, અને પહેલા વિલાગનાં 'કેક' 'શ્રીમંતને પરમાર્થ વિષે શિક્ષા' 'લઘુ હિતોપદેશ' અને 'આત્મબોધ' પણ નીતિની કવિતાઓ જ છે.

નર્મદાશંકરે સૌથી પહેલી ઈશ્વરની સ્તુતિ લખેલી છે છતાં આ પ્રકારનાં કાવ્યોમાંથી ઝાઝાં ઉત્તમ કે લાક્ષણિક કાવ્યો મળતાં નથી. ઈશ્વરની સ્તુતિનાં ધણાં કાવ્યો અંગ્રેજી ઉપરથી લાપાન્તરનાં જણાય છે. આગળ કહ્યું તેમ નર્મદના દોહરા પ્રવાહી અને સુવાચ્ય છે. આમાંના કેટલાક પાકચપુસ્તકોમાં આવી પણ ગયા છે. જૂની કવિતાની દ્રષ્ટે નર્મદે પંદર તિથિ અને સાત વાર પણ લખેલા છે. આ કવિતાઓમાં કવિતા નીચે બહુ ટિપ્પણો નથી પણ છે તે પરથી જણાય છે કે ઈશ્વર વિશેનાં કેટલાંક કાવ્યો પણ 'ઉભરામાં' લખેલાં છે. નર્મદની ધર્મ વિશેની પોતાની કેટલીક માન્યતાઓ આ કાવ્યોમાં મળી આવે છે. જેમકે :

ઉપજવું રેવું જવું, એ દુનિયાના નીમ;
જે શક્તી પરમેશ્વરી, જેની નહિં કંઈ સીમ. ૧
જગકર્તા નિર્ગુણ છતે, કવિયે ત્રણ ગુણ દીધ;
બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ તે, નામ સગુણ એ સિદ્ધ ૨
મૂરખ માને મૂરતી, જેને નહિ આધાર;
કવિ કલ્પિત સહુ વાત તે, નહિ કંઈ વિશ્વાધાર. ૩
નિર્જીવને જીવ આપતા, વાત ઠસાવવા કાજ;
પણ તેમાં નહિ સત્ય કંઈ, નિરંકુશ કવિકાજ. ૪

જ્ઞાન ઇશ્વરી કાંસવા, ધર્મ નીતિની વાત
 કવિએ કીધી જીકિત પણ, ખગડચો ભોલો સાથ. ૫
 આજકાલ પ્રતિમા થકી, અનાચાર જે થાય;
 તેથી તો તોઆ ખરે, સકળ સુકૃત ધોવાય. ૬
 વગોવાય બહુ લકિત ને, અનીતી જ ફેલાય;
 તજિ દો તે સહુ માનવી, હરિ વણિ રાજી થાય. ૭
 જગલીલા ગાયો બહુ, નીતીને સજિ લો જ;
 માનસીક પૂજા કરો, નિરાકારની રોજ. ૮ પૃ. ૫૨૬
 અને એ જ વાત ફરી કહે છે.

જડને તે કાં પૂજો, લોકો જડને તે કાં પૂજો,
 આર્યજનોએ મૂર્તિ ન પૂજી, અનાર્ય લોકે પૂજી;
 આર્ય તુટ્યા ને મળ્યા અનાર્યો, મૂર્તિ સ્થાપવી સૂજી. પૃ. ૫૨૭
 આ ખીજી કવિતાની પ્રેરણા કદાચ આર્ય સમાજમાંથી આવી હોય ! એક
 વિચિત્ર દાખલો નર્મ કવિતામાંથી જડે છે.

[સાખીની ગરખી]

રાજ બાંધે પ્રહાની લાજ ! એટલું હું જાણું;
 છડિં અપરાધી પણ રાજ ! પણ મારું સાચું—ટેક.

+

+

વણિ મુજથી છોજી અધિક ! અધિક ચતૂર સુજાણ;
 સુધક ઉપાયકો દાખવો, છડિં આધિન ઓ પ્રાણ-

મન વચ કરમે રે—રાજ બાંધો.

દુખી હશે પણ પુરુષ છો, હું છડિં અખળા જાત;

ધીરજ તપ ફળશે નકી, નર્મદ જપું દિન રાત—

કહો 'તું છે મારી'—રાજ બાંધો.

પૃ. ૫૭૫

આ કાવ્યને જે ઇશ્વરસંબંધી કાવ્ય ગણીએ તો તેમાં લકત સખીલાવે
 ઇશ્વરને સંબોધે છે એમ માનવું પડે. સુધારક નર્મદ, અને દેવદેવીઓને

પણ માત્ર કાવ્યનાં રૂપકો માનનાર નર્મદ આમ કરે તે સંભવિત લાગતું નથી. અને છેલ્લી કડીના શબ્દો “ દુખી હશે પણ પુરુષ છે ” એ ઈશ્વરને સંબોધાયા હોય એમ લાગતું નથી. એટલે આ પ્રીતિસંબંધીનું કાવ્ય ભૂલથી ઈશ્વરસંબંધી કાવ્યમાં મુકાઈ ગયું છે એમ જ માનવું યોગ્ય લાગે છે.

અને એક બીજો દાખલો પણ નોંધવા જોવો છે. ૫૩૭ ઉપર “ જે જે અંબા શક્તિ તું સાચી જગમાતા ” કરીને એક સ્તુતિ છે. તેની નીચે ટીપ છે : “ એક મારો પેટલાદી નાતીલો કાઈ એ મુઠ મારી છે એવા વહેમથી માંદો પડ્યો હતો. તે માતાનો ભક્ત હતો તેથી મેં એ પ્રલોકો લખી આપીને કહ્યું કે એનો પાઠ કર્યા કરજે—એ ક્વચથી તું સારો થઈશ. પછી તેણે તેમ કીધું હતું ને તે સારો થયો હતો.”

કેટલીક કવિતામાં કવિ પોતાની વાત કરે છે, ઈશ્વર આગળ ફરિયાદ કરે છે, પોતાનાં વીતકો વર્ણવે છે, એ કવિતા તરીકે સારી છે એટલું જ નહિ, નર્મદના અંગત લાવો તેમાં હોવાથી તે કૌતુક પણ ઉત્પન્ન કરે છે.

આ લવસાગરમાં તરું, બળતો બળતો રોજ;
બળબળતાં પાણી વિષે, દુખી જઈ નથિ મરતોજ. ૨
અંધારું બીહામણું, નહીં કાઈની બિંદુ;
તોપણ રે સહવાસથી, સુખ માન્યું મેં બિંદુ. ૩
દૈવ ભોગથી તો ઉગ્યો, પ્રેમચંદ્ર સુખકાર;
થયો નહીં રળિયાત હું, જાણ્યો માયાકાર. ૪
ધીમે ધીમે ચાંદની, આવી મારી પાસ;
જ્ઞાન છતે મેં ભોગવી, બાંધી સુખની આશ. ૫
તેને મન હું બહુ વસ્યો, મારે મન વસિ તેહ;
થોડા દિન મેં રંગમાં, કાડયા બાંધી સ્નેહ. ૬
એ દિવસોમાં પણ વળી, બહુ રુદન થતું જાણુ;
પણ પાસેની બિંદુથી, કંઈ ન જણાએ માન. ૭
છૂટ્યો બહુ વંટોળિયો, ચડિ આવ્યું આકાશ;
ગઈ ચાંદની સેજમાં પાછો થયો નિરાશ. ૮

થોડિવાર જાણ્યું નહીં, શું થઈ ગયું આ દાર;
 ધીરજથી જ વિચારતાં સમજ્યો સઘળો ઠ.ઠ. ૯
 સમજૂં પણ દુઃખ પામું છું, અહિંથી તહિં હું જાઉં;
 અફળાગિં ફૂટાઉં ને, સિઝાઈ રાતો થાઉં. ૧૦
 થાકે ઝોકું આવતું, પણ નહિ મન નિરાંત;
 છોળ પછાડે દૂર લે, અંધારું દિન રાત. ૧૧
 દુઃખ મને છે એહવું, કહેતાં ગળું ગુંગળાય;
 વીતે તેવું તેટલું, કદી ના જ વરણાય. ૧૨
 મને વીતતું જોય તું કયમ તુજથી જોવાય;
 નિર્દય કારે થાય છે, દયાળુ તો કહેવાય. ૧૩
 પણ નથિ નિર્દય હું ચુક્યો, સાચો ન્યાઈ છે જ;
 વાંકથકી હું ભોગવું, શિક્ષા મોટી છેક. ૧૪
 ભોગવ્યું રે મેં બહુ હવે, બાપા દીલ વિચાર;

ખહાર કહાડ દુઃખમાં થકી, એજ માંગું દિલધાર. ૧૫૫.૫૨૫

નર્મદનાં પ્રકૃતિસૌંદર્યનાં કાવ્યોમાં આપણે જોયું કે તે પ્રકૃતિસૌંદર્યને જ
 બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કહેવા જાય છે, પણ તેનાં મનનનાં કાવ્યોમાં જોયું કે
 પ્રકૃતિસૌંદર્ય કરતાં પણ મનનને તે ઉચ્ચતર પદે મૂકે છે. તે જ પ્રમાણે
 પ્રીતિનાં કાવ્યોમાં નર્મદ કહે છે પ્રીતિ ઈશ્વરી ચીજ છે, પણ અહીં
 ઈશ્વરપ્રાર્થના કે ચિંતનમાં કહે છે કે ‘ પ્રેમચંદ્ર ’ તો ચાર હહાડાની ચાંદની
 હતી, એક વંટોળિયો આવતાં સહેજમાં તે ચાલી જાય છે, અને હું
 નિરાશ થઈ પડ્યો રહું છું. એક કાવ્યમાં (પૃ. ૫૨૯) ફરિયાદ કરે છે :
 શો જુલમ આવડો, થાય છે મૂજ પર, સત્યથી ચાલતાં, રોજરોજ;
 નીતિનો ટેક હું રાખી રોજે રહું, તોય વેઠું બહુ દુઃખખોજ.
 આ પ્રમાણે નર્મદે પોતાનાં અંગત દુઃખો કવિતામાં ધણી જગાએ ગાયાં
 છે. પૃ. ૫૬૬ ઉપરના કાફી પદ નીચેની ટીપમાં લખે છે “ નાણાંના
 ગભરાટમાં મેં મારા મિત્રોને કહ્યું હતું કે કોઈ ચાકરી અપાવો, પણ તેઓ
 ઉડાવ્યા કરતા હતા—એક રાતે જોસ્સો થઈ આવ્યો ને મેં કવિતા જોડી (૧૮૬૩)”

ધ્યાણ દેવ તું તો દીનાનાથ રે,
 પણ જ્ય આજ કોડિનો ઠરું—છે ધ્યા૦ ૨૬
 પ્રીતિમાં રહ્યો હું સાચો, તોએ બહુ લાગિ આંચો;
 પ્રેમ લિધા દિધા વિના ન રહેવાય રે,
 કેમ તોય વિના મચ્છ ના મરું—છે ધ્યા૦
 શ્રમ થકિ તજવીજ મેં સો. કિધિ તોએ નવ લાલ કરીશો;
 વસુ વણ મુજ થકિ ન નિભાય રે.
 કેમ તોય વિના બહાણ હું તરું—છે ધ્યા૦

(સંસારમાં ને મારા સરખા છુટા હાથવાળાને નાણાંની ધણી ગરજ હોય છે માટે—નાણાં રૂપી જે પાણી, તેવના હું બહાણ આ સંસારમાં કેમ તરું—છઉં તો મોટું વહાણ, પણ પાણી વના શું કરું? તરું—કામ મોટાં કેમ કરું?) આગળ કહે છે,

આજ્ઞાવો નથી મેં કીધા, હવે કરવાના સીધા;
 પકું પાર કે ન પકું પરાધીન રે,

કેમ રાજ મુકી નોકરી કરું—છે ધ્યા૦
 ‘કેમ રાજ મુકી નોકરી કરું?’ એટલે સમજ્યા? તે પોતે જ ખુલાસો કરે છે: ‘કવિરાજપણું’ મૂકીને નોકરી કેમ કરું? પૃ. પાજ્જમા ઉપર સરસ્વતીની આરાધનાતું એક પદ છે તેમાં પણ પોતાની સ્થિતિને જ ઉદ્દેશીને મુખ્ય લખ્યું છે:

સ્નેહશૌર્ય જ્ય રંગ દેવી શ્રી શારદ ત્હારો;
 નર્મદ હું ભક્ત સાચો હોઉં રંગ રાખ ત્હારો—
 અઘાપિ તેં રાખ્યો હાવાં ભુદ્ધ તો પ્રચંડ દીસે;
 એકલડો હું જગત સામાં શત્રુએ ભરાયું રીસે—

કેટલીક કવિતામાં નર્મદની ફિલસૂફી નજરે ચડે છે. એ ફિલસૂફીમાં કોઈ વિશિષ્ટ માન્યતા કે ખાસ ગહનતા દેખાતી નથી. તેના વખતમાં, હિંદુઓમાં ધણા કાળથી જે મનાતું આવ્યું છે તે જ તે માને છે. પૃ. ૫૮૧ ઉપરની

નર્મદ આખરે ધૂળેધૂળ જ્ઞાને થાય આકળો;
સાચું નિત્યનું અહિયાં ન કાંઈ, અંતે સંધે છે સળો.

વગેરે પ્રસિદ્ધ કવિતામાં તે કહે છે કે જગતમાં ૯૯ ટકા દુઃખ છે. ને ૧ ટકા સુખ છે. સુખ એ કોઈ વાસ્તવિક વસ્તુ નથી. પણ દુઃખનો અભાવ એ જ સુખ છે. ત્યાં પણ જાણે પોતે સાન્વન શોધતો હોય તેમ બોલે છે. દુનિયાંનાં સર્વ પ્રેયો, સ્ત્રી, ધન, માન વગેરેની ક્ષણિકતા પોતે ગાય છે, ને છેવટે કહે છે :

રાની નર્મદ હારી ન જાય, ધૂળો સંધી વીણવી;
રાખી ધીરજ રેહવું પ્રસન્ન, ધણી શીખ નાણવી.
નર્મદ આખરે ધૂળેધૂળ, એનો એ નહી પાર રે;
એ જ અકળ લીલા ગા નીત, એમાં સાચ સારરે.

નર્મદે પોતાના પિતા લાલશંકરના અવસાન સમયે જે કાવ્યો લખ્યાં છે તેમાં શોક, પિતૃસ્નેહ, વૈરાગ્ય વગેરેના લાવો ગંભીર શૈલીમાં મૂક્યા છે.

કેટલાંક કાવ્યોમાં લોકોના દંભ ઉપર પ્રહારો કરેલા છે. આમાં “દુનિયાં જૂઠાંની જૂઠાંની, એ અનુભવ વાત પ્રમાણી.” (પૃ. ૫૮૬) એ ઘણું જ પ્રસન્ન પદ છે. નર્મદની ભાષા ધણી જગાએ ખડખડાટી અને અપ્રસન્ન કિલ્લટ યઈ જાય છે. પણ આ પદ તો દ્યારામના પ્રસાદ અને સંગીતથી ગવાયું છે. આવાં કાવ્યમાં ધણીવાર સુધારાના દંભીપણા ઉપર પણ કટાક્ષ આવે છે. પૃ. ૫૫૦ ઉપરના પદ નીચેની ટીપમાં કહે છે : “એ કવિતા કેટલાક સુધરેલા કહેવાતા પણ નાસ્તિક, મતલખીયા ને ખીકણુ જીવાનીઆઓને માટે લખી છે.” તેમાં કહે છે :

જીવ શિવ કેમ થાયે કેમ થાયે,

તુજ અંતરમળી ન હુવાય,

તુંથિ યાજી ભેખ ન તજાય,

જીવ૦—૨૬

x

x

ભતિભેદ તો ના જ પાળવો એમ ખરું પોકારે;

કલા પ્રમાણે જાહેરમાં તો, ના જ કરે કો વારે.

જીવ૦

વિપ્ર શ્દ્ર ને યવન મળી સહુ, છૂપા છૂપા ખાએ;

પરમાટી મધુ ભાત ભાતનાં અંગ ઉમંગે રહાએ. ૭૫૦
 વળિ ખીકણુ થઈ ઝોસડનામે, ન્યાત વિરુધ ખડુ પીએ;
 કાયર તે શુરને શિખ દે છે, છેક જ દૂર ન જઈએ. ૭૫૦
 આ જ ગીતમાં જેમ એક તરફથી સુધારા તરફનો અથવા કહો કે
 પોતાના સમયના કેટલાક સુધારાવાળા તરફનો તિરસ્કાર છે તેમ પ્રાચીન
 હિન્દુ દર્શન તરફનું વલણ પણ દેખાય છે.

જે જે સાધુ થયા જગતમાં, તે જગથી નહીં ખીતા;
 ગૃહસ્થ છતે સાધુ થઈ રેવું, મુખ્ય ધર્મ કેહ ગીતા. ૭૫૦
 ખરો ધર્મ તો એજ સહુનો, એક બ્રહ્મને ગાવું;
 ભિતર બહાર નીતીને પાળી મુકતી ધામે જાવું; ૭૫૦
 ને છેવટે પોતાનો નિર્ણય કહે છે.

ડરી હરીથી ડરી ન જગથી, યુદ્ધિ કેહ તે કરવું;
 સંધા સંકટ સંશય સમવી, નર્મદ શિવ થઈ કરવું. ૭૫૦
 વિવિધ વિષયના દ્વમા ખંડમાં પણ પૃ. ૭૬૨ ઉપર સુધરેલતું ડોળ
 ધાલનારાઓ વિષે કવિતા લખી છે. આ ખતાવે છે કે નર્મદના મનમાં
 એ વ્યાપારો ચાલે છે. એક બાજુથી આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રો તરફ આકર્ષણ
 વધતું જાય છે. આ જ આકર્ષણ 'જ્ઞાનપૂર્વક ઐક્યના'તા મથાળા નીચેની
 કવિતાઓમાં દેખાય છે. ખીજી બાજુ તેનાં ગહનોમાં જિંડો સંશય પડ્યો છે
 જે એક નાની કવિતામાં દેખાય છે. 'કેટલાક સુધારાવાળા' તરફ
 તિરસ્કાર થાય એ એક વાત છે અને આખા સુધારા વિશે મનમાં સંશય
 થાય એ જુદી જ વાત છે. પૃ. ૫૨૬ ઉપર દોહરામાં કવિ કહે છે,—
 નર્મદનું ચિંતન મને આમાં દેખાય છે. —

પ્રભૂ પ્રેરણા દેરાવે, ભવે મનુજને જાણુ;
 હોકા વાયૂ માપથી, દરિયો ખેડે બહાણુ. ૧
 જેને જ્યમ નિર્માણુ કિધ, ત્યમ તેને દેખાય;
 મરડી મચડી વાળતે, નહીં સુધારો થાય. ૨
 પ્રભુ જાણી મારી દયા, પ્રેર યુદ્ધિ શુભકાળ;
 પ્રભુ છે મહારી દુર્દશા, પ્રેર સૂચના આજ. ૩

તૂજથકી સહુ થાય છે, હમે નિમિત કુણુ માત્રઃ

ગર્વથકી અપજસ મળે, વળી દુઃખ દિન રાત્ર. ૪

આ બધાં કાવ્યોની રચ્યા તારીખ હોત તો નર્મદના માનસપરિવર્તન ઉપર વધારે સારો પ્રકાશ પડી શકત.

ધ્વિરસંબંધી કાવ્યોમાં કેટલાંક કંઈક જુદા પ્રકારનાં કાવ્યો છે. પૃ. ૫૯૧ ઉપર “ ભવના રણસંગ્રામમાં ત્રિવિધ તાપ અરિ મોટ ” એ દોહરા, તે પછી પૃ. ૬૦૦-૬૦૧ ઉપરતું પદ “ કંટક ઝાડી આ ભવની રે ભાઈ, તેમાં ધૂસી ધૂસી કરવી લડાઈ ” એ, નર્મદની જીવનફિસફી કહો, કે જીવનરહસ્ય કહો, કે જીવનવ્રત કહો, કે તેના જીવનનો મુખ્ય પ્રવર્તક હેતુ કહો, એ કહો તે છે.

ભવના રણસંગ્રામમાં, ત્રિવિધ તાપ અરિ મોટઃ
થઈ સન્મુખ લડવું બળે, કળે મારવી ચોટ.

ઘાયલપણમાં^x રાયતો, પ્રસંગ^x ખોળું નીત;
જીતું કે પકું જીલ્લમાં એવી દહ મુજ રીત.

અને

મથિ મથિ મથિ ભાઈ શસ્ત્ર ફેરવવાં, મરતાં લગી પણ શિર ન નમાવ્યાં.
જીત થઈ તો સુખ સ્હાવો લેવો, ગર્વનો ખોલ કોને નવ કહેવો.
હાર થયે રણભૂમિએ પડતાં, અહીં યશ તહીં મુક્તિ સુખ મળતાં.
સિંહ ડરે વીજ ગરજનથી પણ જ્ઞાની નર્મદસિંહ નિડર થઈ રમે રણ.

આ નર્મદની વ્યવહારની ફિલસૂફી છે. તે વ્યવહારને એક રણક્ષેત્ર કહે છે અને એ ખરું છે. તેમાં જીત મળે તો ગર્વ ન કરવો, રણભૂમિએ પડતાં મુક્તિ મેળવવી, એ જેવું ખીજું સત્ય કયું હોઈ શકે ? પૃ. ૫૯૨ ઉપર “ વિઘ્નટી હરણી જૂથથી, ખ્હાવરિ ભટકે હાય, ” એ દોહરા પણ એક ઉત્તમ કાવ્ય છે અને તે નર્મદના જીવનનું મુખ્ય લક્ષ્યબિન્દુ બરાબર બતાવે છે.

નીતિ સંબંધી કાવ્યોમાં પણ કેટલાંક લાયાન્તરો છે. ધણાં તો સામાન્ય શિખામણનાં પદો કે ગીતો છે. પણ તેમાં કેટલાંક આત્મલક્ષી

કાવ્યો છે. “ નવ કરશો કોઈ શોક—રસિકડાં, નવ કરશો કોઈ શોક. ” (પૃ. ૬૧૮) એક સુંદર પ્રસાદવાળું કાવ્ય છે અને તે યોગ્ય રીતે નર્મદના લાક્ષણિક પદ્ધતું માન પામ્યું છે. પૃ. ૬૧૯ ઉપર “ ટક ટક જોયાં કરવું—ખળદિયા, ટક ટક જોયાં કરવું ” એમાં પણ પોતાની સ્થિતિને ઉદ્દેશીને જ લખેલું છે. અને પૃ. ૬૨૧ ઉપરની હોળી (હોરી ?) “ આ શા હાલ છે માહરા, નથી આશ ક્ષણતી કહી ” પણ પોતાને ઉદ્દેશીને લખેલી છે. અને પૃ. ૬૨૨ ઉપર “ અલિમાન મૂક્યું રે, મૂક્યું આર્થ સમસ્તે ” એ નિર્વેદની કવિતા છે. એ કાવ્યમાં છેવટે નર્મદ કહે છે :

હારી ખેઠા નિરાશ થઈ સહુ, કાળનું માતમ ગાએ

લોક રુચે તેમ કહો નર્મદો. શંકર શરણે જાએ.

ખંડ ૪ અને ૫ સ્ત્રીશિક્ષણસંસંધી અને ધરસંસારસંખંધી છે તેમાં મારે ખાસ કાંઈ કહેવાનું નથી એટલે હવે નર્મદની વિવિધ કવિતા વિશે થોડું કહી છેવટે વીરકવિતા ઉપર આવીશ.

નર્મદની વિવિધ વિષય કવિતા ખંડ ૯ મામાં આવે છે. પણ હું આમાં ‘ શેરની ચડતી પડતી ’ની કવિતાઓ પણ વિચારવા મુશ્કેલું છું. એ કવિતા પણ એક રીતે પ્રાસંગિક હતી. શેરસદાએ તે સમયના જીવન ઉપર ધણી મોટી અસર કરી હતી. તે સમયના મોટામાં મોટા વિચારકો પણ શેરસદાની ઘેલછામાં સપડાયા હતા. એવા ક્ષોભકારક વાતાવરણમાં પણ નર્મદ પોતાની સ્વસ્થતા જાળવી રહ્યો હતો એ તેનું દૂરદેશીપણું અને ખરી મહાનુભાવતા દર્શાવે છે. તે સમયનો કાંડિયો જોતાં જણાય છે કે નર્મદને કંઈક સહજ રીતે જ એ અનિષ્ટ લાગેલું. અને લણેલા ગણેલા ગુજરાતીઓ પણ, સુધારો કે દેશીત્રિતિ તરફ ધ્યાન ન આપતાં સદાને સ્વાડે ચડે છે એ જોઈ તેનું મન ધણું દુભાયું હતું અને તેને તિરસ્કાર પણ ધણો થયો હતો. નર્મકવિતામાં સદાનું વર્ણન ધણી વેગવાળી ભાષામાં નર્મદે પોતાને સુલભ રોલાવૃત્તમાં કરેલું છે. એની વર્ણનશક્તિમાંથી પણ એક રસ નિષ્પન્ન થાય છે જે આપણે સુરતના ભૂતકાળના વર્ણનમાં પણ જોઈએ છીએ. કવિને સદાની ઘેલછા માટે તિરસ્કાર હતો પણ એકંદર

દેશની થયેલી પાયમાલીથી તેનું હૃદય ધવાયું હતું, અને તેનાં કાવ્યોમાં, ડાંડિયામાં, સદાખોરોનો તિરસ્કાર અને મસ્કરી જોવામાં આવે છે તે સાથે ખરી દેશદાઝ પણ જોવામાં આવે છે.

જગતપાળ કિરપાળ, આળ સડુને બહુ આચ્યાં;
લોભાયા બહુ હમે, આખરે કાંઈ ન ફાવ્યા.
કુળવંતા ધનિ જેહ, થયા ભીખારી રહેજે;
નિરધન લુચ્ચા લાંઠ, વધ્યા છે તેઓ તેજે.

x

x

શેર પડયાથી બંધ, પડયાં સહુ સારાં કામો;
માટે ફરિ દે દેવ, દેશિઓને બહુ હામો.
અજબ તારિ કુદરત, હશે તેં ધાર્યું સારું;
હવે એટલું આપ, સમાધાની રે વાર.
માફ કરીને હરી, સ્થીરતા ફરિ દે સારી;
ક્યાં હશે કેા પાપ, કિધી તે શિક્ષા ભારી.
જનો ધડાયા ખૂબ, હવે નહિં લોભી યાએ;
શિક્ષા લાગી મોટ, સહુ સંધે પસતાએ. પૃ. ૪૨૫

નર્મદ કહે છે કે લોકોને શિક્ષા લાગી ગઈ છે. એ ખરું છે? આ સદાની ઘેલછા ગુજરાતને માટે એક મોટા પાઠ છે અને તે હમેશ્વ ગુજરાતીઓની આંખ આગળ રહેવો ઘટે છે. આ આખું કાવ્ય આપણાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં જેઈએ.

વિવિધ વિષયની ખીજી કવિતાઓમાં ‘એક સ્ત્રીને લખેલું’ ‘કવિતા બનાવવા બાબતનું કાવ્ય’ નર્મદની કાવ્યલેખન પદ્ધતિ ઉપર પ્રકાશ નાંખે છે એ રીતે જોવા જેવું છે.

ધીરજને ધરિ રાખવી, નહીં છોડવી લેશ;
શ્વરુઆતે બહુ સોસતાં, કામ થશે ઝટ બેશ.
જેવો જેસો જે સમે, તે લખવો તે વાર;
જેસો કાંઈ લખવું કાંઈ, કાજ ન સધરે ધાર.

જોવી ઝીણી આંખથી વસ્તુ ભીતર ખ્હાર;
જોણે કરિને થાય છે, ખરેખરું ચીતાર.

x

x

રખે કાંઈ ઉતાવળ કરતી, રખે મેહેનત કરતાં ડરતી;
આંખા રાયણુ ના ફળે જ્હેલાં, કામો કવિતાનાં નવ રહેલાં.

જે સાદે ઉતરે તુરત, તેમાં પદ ઉતાર;
ફરી ફરી લખ્યું વાંચતાં, સૂઝે નવા વિચાર.
જેવો અક્ષર બોલવો, લખવો શુદ્ધ સદાય;
લાંબો ટૂંકો વાંચતાં, કાને તે અથડાય.
ધીમે ધીમે વાંચિને, તાળીનો નિમ રાખ;
કવિતા કરતાં રાગને, દિલથી કહાડી નાખ.
ભરણી કરવા શબ્દની, ખીજી કવિતા વાંચ;
સમજી જો રસ પી જશે, ઝોઝી કાઢિશ સાચ. પૃ. ૭૬૧

જોસ્સો કાંઈ ને લખવું કાંઈ એમ કદી કવિતા ન થાય, એ કાવ્યનું એક મહાન સત્ય છે. ઝીણી આંખથી વસ્તુ જોવી એ પણ ખરું છે, અને નર્મદે કુદરતવર્ણનમાં, ખીજામાં નહિ તો રંગવર્ણનમાં તો એવી ઝીણવટ દેખાડી છે. ધીરજ ધરવી, જે સાદે ઉતરે તેમાં પદ ઉતારવું, લખેલું ફરી ફરી વાંચવું, એ સર્વ સાચી સૂચનાઓ છે. કવિતા કરતી વખતે રાગ નહિ માત્ર તાલ ધ્યાનમાં રાખવો અને શબ્દની ભરણી માટે ખીજી કવિતા વાંચવી એ અધી ઉપયોગી અને વ્યવહારુ સૂચનાઓ છે. પણ એ જોવાનું છે કે આમાં કયાંઈ લખેલું સુધારવું એમ આવતું નથી. અને 'ઝોઝી કાઢિશ સાચ' એ લીટી જ, નર્મદને રૂપકના ઔચિત્યની કેટલી ઝોઝી સમજ હતી તે બતાવે છે. પૃ. ૮૦૩ ઉપર 'સાહસિક રજપુતનાં વચન'માં

કદાપી સદા મુત્ત જો ઘેર રહે, અમૂલી નફા ખોઈ ને ખોટ સેહે;
થશે જીણું વસ્ત્રો બહુ કર્મ વાધે, જગે નામ નાહી જ સુકીર્તિ સાધે.

એની નીચે '(અંગ્રેજી ઉપરથી લાષાન્તર)' એમ લખેલ છે પણ એ તો

ચંમ્ર માફ ધર રહે, તીન અવગુણ હોય,
કાપડ ફાટે ઝણ્ય વધે, નામ ન ભણ્યે કોય.

એ જૂના દુહાનું ભાષાન્તર છે. કેટલાંક સુભાષિત મુક્તકો પણ અહીં આવે છે.
ઉગે પુષ્પ સોહામણાં, નજરે ન દેખાય;
વન સઘળું વાસિત કરે, મિથ્યા ખિલિ ખરી ભય.

એ તો ગ્રેની પ્રસિદ્ધ Full many a flower is born to
to blush unseen, And waste its sweetness on the desert
air. એ પંક્તિઓનું ભાષાન્તર છે. આ જ વિભાગમાં ગીતગોવિંદના એક
શ્લોકનું ભાષાન્તર છે, તે પણ સારું છે, જેકે ૪ પંક્તિની તેમાં ૬
પંક્તિઓ થઈ છે. હિંદવી ભાષા કવિતામાં પણ આવાં સુભાષિત મુક્તકો
આવે છે.

ડરત ડરત કરના નહીં, કરના તો નિઃશંક;

ડરત ડરત કરને લગે, હોત કાજ દોરંગ. પૃ. ૮૪૩

આ ટૂંકી પંક્તિઓમાં નર્મદના ખરા સ્વભાવનો રણુકાર નથી લાગતો ?
આપણા ગુજરાતના કવિઓ પણ હિંદીમાં કાવ્ય લખતો વગેરે કરતા, તે
પરંપરાનો નર્મદ કદાચ છેલ્લો દાખલો ગણાય. નર્મદ સુધી પિંગળ અને
કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથો આપણા કવિઓ હિંદીમાં લખતા, અને નર્મદ દ્વપતે
પોતે હિંદીમાં લખી ગુજરાતીમાં પિંગળ વગેરે કર્યાં, અને હિંદીને તેનું
છેલ્લું ઝણ્ય આપી સ્વતંત્ર ગુજરાતી સાહિત્યનું વર્તમાન પ્રસ્થાન કર્યું.

હવે તેની વીરકવિતાઓ લઈએ. નર્મદની સ્વતંત્રતા ઉપરની,
સ્વદેશપ્રેમ ઉપરની કવિતાઓ, તેમ જ તેની વીર કવિતાઓ, શૌર્યની
કવિતાઓ, ઉત્સાહની કવિતાઓ જુદી પાડી શકાય તેવી નથી અને તે અંધીનો હું
એક જ વર્ગ કરું છું. આ કવિતાઓ નર્મદ કવિતામાં જુદા જુદા ગુચ્છમાં આવેલી
છે. પ્રથમ ગુચ્છ 'સ્વતંત્રતા' ૮૦ થી ૯૩. પછી "શૂરવીરનાં લક્ષણો"
૨૧૭ થી ૨૩૦. હિંદુઓની પડતી પૃ. ૨૮૯ થી ૩૪૦. વીરસિંહ ૪૩૦-૪૪૦.
અહ્મલુતયુદ્ધ ૪૪૨-૪૮૮. વીર કવિતા ૪૮૯ થી ૫૨૨. વહેમને હાંકી કઢવાનાં
ઉત્સાહગીતો પૃ. ૨૩૧-૨૩૭ વગેરેનો પણ આમાં જ સમાવેશ થાય.

બધી કવિતાઓમાં રચ્યા તારીખો નથી. પહેલી ‘સ્વતંત્રતા’ નીચે ટીપ છે. “તા. ૩૭ અક્ટોબર ૧૮૫૯એ બેટમાં અંગ્રેજોએ વાઘેરોને હગવ્યા ને તાંહાંનાં દેહેરાં લુટયાં. તે બાબતની હકીકત તા. ૨૩મી અક્ટોબર ૧૮૫૯નાં રાસ્તગોસ્તારમાં થોડાક પેતાની તરફના ઠોક સાથે છાપવામાં આવી હતી. તે વાંચતાં વારને મને એકદમ જોરસો ચર્ધ આવ્યો તેથી મેં ઉપલી કવિતા બે દાહાડામાં જોડી હતી. એ બે દાહાડામાં હું જબરા આવેશમાં હતો, ને ધરમાંથી બહાર તો ગયો જ ન હોતો; પણ મારી એક નાની ઓરડીમાં ભરાઈ રહ્યો હતો, ને ફક્ત ધણાં જ જરૂરનાં કામ સારુ નીચે ઉતરતો” વગેરે.

આ રીતે આ પહેલું જ કાવ્ય લોકનો પક્ષ લઈ સરકાર સામે ટીકા કરે છે. સરકાર સામે સ્પષ્ટ રીતે ટીકા કરનાર પહેલો કવિ નર્મદ ગણાવો જોઈએ. સરકાર વિરુદ્ધ બોલતાં કે લખતાં તેને લાયકાતો કે શરમ પડતી નથી. આ કાવ્યમાં તે ‘પરદેશી રાજનો પ્રજા પ્રતિ ધર્મ’ સમજાવતાં કહે છે.

અન્ય ધર્મને ન નિંદતો કદી ભમાઈને,
સેજમાંહિ ના કરે જુલૂમ ખીજવાઈને;
બાળકી પ્રજા ઉપેર મોટ માર ના કરે,
તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે.

x

x

ખુદ્ધિ ને છુપેલિ રીતથી ન ચાંટવી ચુટે,
ટેક રાખિ જે ન જાત ધર્મ ધનને લુટે;
રહે જે પ્રજા તણા જ દેશમાં નિરંતરે,
તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે.

x

x

આજ એમ કાલ તેમ ફેરવે ન કાયદા,
જેથિ તો પ્રજા સહે ધણા જ જોરકાયદા;
પુખ્ત ધારણા વિના ચહે નહીં જ દાદરે,
તે જ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે.

‘સેજમાંહિ ના કરે જુલુમ ખીજવાઈને’ એમાં વાઘેરાં ઉપર કરેલ સખ્તાઈની સપ્ત ટીકા છે. નર્મદના રાજ્યપ્રકરણના ઉલ્લેખોમાં એ વાત વારંવાર આવે છે. રાજ્યએ વારંવાર કાયદા અદલવા ન જોઈએ તેમ કાયદા દ્વિઅર્થી ન જોઈએ. પૃ. ૩૧૬ મે હિંદુઓની પડતી પંકિત ૬૫૫-૬૫૬માં તે, પરદેશી રાજ્યના કાયદા અને ન્યાય આપવાની રીત સામે લાંબી ફરિયાદમાં આનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. અને ખીજું તે એમ માનતો કે લંડનની ગાદીનો કોઈ વારસ હિંદમાં કાયમ રહીને રાજ્ય કરે તો અહીં સુખ અને સ્વતંત્રતા આવે. આ માન્યતા આપણા રાજ્યપ્રકરણમાં વીસમી સદીમાં પણ થોડાં પરસ સેવાતી હતી — જોકે અત્યારના રાજ્યપ્રકરણમાં તેને વિશે કોઈ ગંભીર રીતે ખોલતું નથી.

‘સ્વતંત્રતા’ના કાવ્યમાં તે સ્વતંત્રતા વિશેનો પોતાનો ખ્યાલ રજૂ કરે છે. સ્વતંત્રતાને તે માનવત્વના વિકાસ માટે આવશ્યક માને છે.

છૂટથી વધે જ નૂર તેજ માનવીતણું,
શૌભતૂં ખિલી રહે જ મર્દમાનવીપણું
વીરવીર્યાં દાખવે સ્વતંત્રતા પરાક્રમ,
જેનિ હાક સાંભળી ખુણે ભરાય રે જમ.

અને પોતાની મહાન શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે :

કોઈનો નથી જ હક્ક રાયરંકનો કદા,
છેક તે થવા બનાવવા ગુલામ વિશ્વમાં;
માણસાઈ છે તહાં ગુલામિ હોવિ ના ખરે,
જુદિમ વાત જોઈ શુભ ન્યાયફલ તે ખરે
રાજના હકને મર્યાદા જોઈએ એમ ન માનતો.

રાય સિંધુની પઠે હદે રહ્યો જ કામનો,
જે સમે સિમે વટી વધ્યો જણાય તે ધણો;
પર્વતો ઉન્હા કદાપિ મધ્યમાંથી નીકળે,
પૃથ્વિ નીપજે નવી જુની કુએ જ રે જળે.

અને રાજ્ય જે મર્યાદામાં ન રહે તો ?

રાય જે પૂછે સલાહ માત્ર દ્રવ્યવાનમાં.
જ્ઞાનિ ડાહિ રાંકડી પ્રખ્ખનિ રાખિ એતમાં;
તર્ત તેણિયે થવું જરૂર સ્હામું રાયની,
રાખવી પરંતુ વર્તવા સુસભ્યતા ધણી.

સભ્યતાથી સામે થવા સુધીની તે સલાહ આપે છે.

આપણી હાલની સ્થિતિના નિદાનમાં આપણા દુઃખનાં પામરતાનર્દ
તે ત્રણ કારણો માનતો.

જે જે જે જગજીવના બહુ સહ્યાં સંકષ્ટ તેા સામટાં,

રાજ-ધર્મ-રૂઢીતણા જુલમથી, અંગે ઉઠ્યાં ચામઠાં. પૃ. ૯૪
નીચે ટીપ કરી છે: “રાજના જુલમથી, ધર્મના જુલમથી, રૂઢીના જુલમથી.”
તેણે કોઈ દિવસ આપણાં બધાં દુઃખનું કારણ એકથી રૂઢિ માન્યું નથી.
અંગ્રેજી રાજ્યના ગમે તેટલા ફાયદા જાણતાં છતાં, તે રાજ્યને વખાણતાં
છતાં, પરરાજ્ય એક અનિષ્ટ છે તે કદી તેની સરત બહાર ગયું નથી.

અને કેટલીક પંક્તિઓ જેતાં અંગ્રેજી રાજ્યની સંકુચિતતા, તેની
વેપારનીતિ તેને અંદરથી ખૂંચતી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. વીરસિંહ કાવ્યમાં
તે નાયકના મુખમાં પોતાના દેશની પ્રતીત થતી સ્થિતિ જ મૂકે છે,
પૃ. ૪૩૪-૪૩૫ પર કહે છે :

હિણુ દંભો કહાડું પહાર, દેશ હદપાર, હક્ક છે મૂજ જનમ જૂ મહારી,
રણુજીવ કર્યું નહિ લેશ હાય તુજ વેશ । દગાથિ લીધ । જીત શી તહારી.
રે વેપારી બકાલ । મુકી કુળ લાજ । કરે મુજ રાજ ! એકચકવે શં ?
નહિ નહિ મેં તો સંખાય । પ્રલય આ થાય । રજપુતી જાય । વીર એઠો શં !
અહીં ‘વેપારી બકાલ’ શબ્દમાં સ્પષ્ટ રીતે Naticn of shop-
keepers નો વ્યંજ્ય છે, અને પૃ. ૨૩૨ ઉપર

કેદિ યજમાન તે હાજી, પરોણો છે થયો કાજી,

હવે એ કેહ છે પાજી, અરે કોઈ શર દીલ દાઝી.

એ પંક્તિઓમાં પણ અંગ્રેજોની દેશીઓ તરફની તિરસ્કારવૃત્તિનો
તિરસ્કાર સ્પષ્ટ જણાઈ છે. તે વારંવાર આ ત્રણેય અનિષ્ટો જણાવે છે.

વળી આસમાની, વળી સૂક્ષ્મતાની,

વળી કાઝીકાઝી આફતો રિખાવે, પૃ. ૨૮૦.

અને આ આફતોમાંથી બચવા માટે તે ત્રણ પ્રકારનાં ઐક્ય આવશ્યક ગણે છે.

વિના વાણિત્યું ઐક્ય, વિના કહું ઐક્ય ધરમનું;

રાજઐક્ય વણુ જોર, નકામું દેશીજનનું. પૃ. ૩૩૮

હિંદમાં એક ભાષા જોઈએ, એક ધર્મ જોઈએ, અને રાજ્યપ્રકરણી ઐક્ય જોઈએ. આનો અર્થ એવો તો ન જ હોઈ શકે કે એક ભાષા સિવાયની બધી બોલાતી ભાષાઓનો નાશ થવો જોઈએ, નર્મદની પોતાની સ્વભાષાભક્તિ અને ગુજરાતનું અભિમાન જ તેને એવું કદી વિચારવા ન દે, પણ સમસ્ત દેશ માટે વ્યવહારને માટે એક ભાષા જોઈએ એટલું આપણે અત્યારે પણ સ્વીકારીએ છીએ. અને જોકે નર્મદ પોતે તો એક જ ધર્મ જોઈએ એમ માનતો હતો પણ અત્યારે કોઈની એવી ભાવના નથી, કોઈ તે શક્ય પણ માનતું નથી,—અલખત સાં પોતપોતાનો ધર્મ પાળવા છતાં વ્યવહારનાં કાર્યોમાં ઐક્ય કરી શકે તેને માટે પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે. ખીજી તરફ એક નાનો વર્ગ એમ પણ માને છે કે આ ધર્મનો આગ્રહ જ ખોટો છે—હવે આ અર્થમાં ધર્મની જરૂર જ નથી. અને અલખત રાજ્યપ્રકરણી ઐક્ય તો જોઈએ છીએ એમાં કોઈને શંકા નથી. અને આ બધા ઐક્ય માટે સૌથી મોટી જરૂર શૌર્યની છે. આ રીતે તેનો મુખ્ય મદાર શૌર્ય કે પ્રેમશૌર્ય ઉપર છે. તે કહે છે :

સ્વતંત્રતાને કાળે, શૌર્ય ના કહાડે જે કા;

પામે નહિં કદિ સૂખ, અહીં તહિં સાચું તે કા.

વિના શૌર્ય નહિં તુટે, જાતિનાં બંધન મ્હોટાં;

વિના શૌર્ય નહિં ઘટે, પુખ્તના કાઠો ખોટા.

વિના શૌર્ય નહિં વધે, સ્નેહ સાચા દેશીમાં;

વિના શૌર્ય નહિં ઐક્ય, થાય કોઈ દેશીમાં.

અને ગુજરાતીઓને આવું શૌર્ય ચડાવવા કડખેદ બનવામાં તે મગરૂરી લે છે.

ઈષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામાં જે જે સામે આવે તે સર્વની સામે લડવામાં.

તેને રસ પડે છે અને તે ગાય છે. શરવીરનાં લક્ષણોનાં પદોની નીચે ટીપમાં તે કહે છે : “એ પદો ચાર વાતને લાગુ પડે છે. યુદ્ધમાં શત્રુની સામે લડવા જવાને યોગ્ય થવામાં ક્રિયા ક્રિયા ગુણો રાખવા જોઈએ તે એક, આ લવરણમાં માણસે પોતાની ઉપર આવી પડતી આપત્તિમાં—આધિ વ્યાધિ, ઉપાધિશ્પી દુઃખમાં કેમ વર્તવું તે ખીજી, અને બહેમશ્પી શત્રુની ઉપર સુધારાએ કેવી રીતે સજ થઈ લડવું અને તેથી શા લાભ થાય છે તે ત્રીજી, અને ઉપરી સરકાર જીલમ કરતી હોય તો રૈયતે કેમ વર્તવું તે ચોથી.” આ તેનાં મુખ્ય બળો હતાં.

આ પ્રકારની કવિતાઓ નર્મદની સૌથી ઉત્તમ છે એટલું જ નહિ નર્મદના સામાન્ય દોષો આમાં ઓછામાં ઓછા છે. અશ્વીલતા જે તેનાં પ્રીતિકાવ્યોમાં છે તે આમાં આવી શકે જ નહિ. ઉલટું તેનાં પ્રીતિકાવ્યો જોતાં ક્યાંક જે એમ લાગી જાય છે કે નર્મદમાં સ્વચ્છંદીપણે પ્રીતિ મહાલવાની વૃત્તિ હતી, તેની મર્યાદા કે તેની સામેની બાજુ અહીં દેખાય છે. ઈશ્વરસંબંધી કાવ્યોમાં આપણે જોયું કે નર્મદ પોતાની પ્રીતિને પણ મોહ કહેતો થયો હતો—અલબત્ત, એ ઈશ્વરી સ્નેહના દષ્ટિબિન્દુથી. પણ અહીં તો વ્યવહારમાં પણ પ્રીતિની મર્યાદા તે આંકી બતાવે છે.

અતિસ બનિ ગયા છો બહાવરા ને જનાની,
ગમતિ ધણિ થઈ છે, વાત શુંગારમાંની;
પણ બચિત વિચારો, ચિત્ત શુંગાર ખીલે,
પુરુષ પણથિ રાખે, વીર મદાઈ દીલે.
પુરુષ સશુર હોયે, તો બને સ્ત્રી રુપાળી,
ઉલટ થકિ જ વાગે, પ્રેમની રંગ તાળી;
સમય નથિ હવે કે, રોજ શુંગાર ખેલો,
સમજિ સમય જાણો, આ વળી છેક છેલ્લો. પૃ. ૯૧

અને ૫૦૮મે કહે છે.પૃ.

પ્રેમ ગયો ને રહ્યો કામડો એ પણ નહિ મદાની;
સ્વતંત્રતા ગઈ, રહ્યું દાસપણ, મૈત્રિ સ્વાર્થની માની.

આમ એ પ્રેમ અને સ્વાર્થનો વિવેક કરે છે અને સાચો વીર જ સાચો પ્રેમ અનુભવી શકે એ સત્ય રજૂ કરે છે. 'વજ્રેસંગ ચાંદ્યા'માં ઠગીની ખપ્પર મળતાં વજ્રેસંગ શૂંગાર છોડી વીર બને છે.

પ્રગ્મતણૂં બય દુર કરી, આવૂં પાછો ઘેર;

પ્રેમામૃત તુજ ત્યાં લગી, મ્હારે મન છે ઝેર. પૃ. ૨૬૩

એટલે વીરરસમાં અસ્વીકતા જેવા દોષનો સાંભવ નથી. નર્મદનાં બીજાં કાવ્યોમાં, જેમ કે પ્રીતિકાવ્યોમાં, ઉત્તમ અને અધમ વચ્ચે જેવું મોટું અંતર છે તેવું અંતર અહીં નથી. તેનું કારણ કંઈક એ છે કે આ કાવ્યો તેણે મોડાં લખવાં શરૂ કર્યાં એટલે હથોટી આવી ગઈ છે, વળી આ ધણાંખરાં કાવ્યો તેણે પદોમાં લખેલાં છે જેમાં તેને ભાષાની ઓછી મુશ્કેલી પડે છે. પદોમાં કેવળ નિબંધયોગ્ય દલીલો લાગ્યે જ આવી શકે. તેણે રોલામાં પણ આવાં કાવ્યો લખ્યાં છે અને રોલા પણ તેને ધણા સમયથી સિદ્ધ થઈ ગયેલો છે. બીજું કારણ એ કે આ કાવ્યનો સ્થાયી ભાવ ઉત્સાહ છે. નર્મદનો ઉત્સાહ હમેશાં પ્રખલ અને વેગવાળો હતો. એટલે જેટલે અંશે બલ અને વેગ વીરરસના વિભાવો છે તેટલે અંશે તેમાં થોડો રસ તો આપોઆપ જ સિદ્ધ થઈ જાય છે. આ વર્ગનાં કાવ્યોમાં ઉત્તમ કાવ્યો તો જોકે બહુ નથી પણ અમુક કોટિથી ઊતરતાં છે જ નહિ, અને તે બધાં વાંચવાં ગમે તેવાં છે. તેમાંથી પસંદગી કરવી મુશ્કેલ થઈ પડે.

આ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં ઉત્તમ દાખલા પોતાની ઉત્કૃષ્ટતાથી જ મશહૂર છે. પણ એ દાખલાનો આજે ઉદ્દેશ્ય ન કરું તો નર્મદના અક્ષરદેહનું સ્મરણ કરતી વખતે તેનું ઉત્તમાંગ છોડી દીધા જેવું થાય. એ દાખલા એટલા સરસ છે કે તે અનેકવાર સાંભળ્યા હોય છતાં ફરી સાંભળવા ગમે.

ફરી જોખનિયૂં આપે, હરિ તૂં ફરી જોખનિયૂં આપે,
હિંદુ દેશને થાપે, હરિ તૂં નીજ કરીને થાપે. પૃ. ૨૧૭

એ અને

રણુ તો ધીરાનૂં ધીરાનૂં, નહિ ઉતાવળા કાયરનૂં. પૃ. ૨૨૮
એ તો આપણા સાહિત્યની અણમૂલી પંક્તિઓ છે. પૃ. ૨૨૯માં ઉપરનું

આહા કેવાં યશ્વગીત ગવાએ, જોદ્દો રહે લડતો પડી જાએ.
 એ કાવ્ય નીચે કવિ ટીપ કરે છે: “મારા મરણ પછી મારી રાખ ઉપર
 દેવડી અંધાય તો તે ઉપર એ અથવા ‘નવ કરશો કોઈ શોક’ એ પદ
 કોતરાવવું.” પણ આ ગીત ‘નવ કરશો’ જોટલું સુંદર નથી. તે સિવાય
 ‘જાંસા શા ખાવા?’ ‘દાસપણું કહાં સુધી’ ‘ડમલું ભયુ’ કે ના હઠવું
 ના હઠવું’ ‘સહુ યજ્ઞો જીતવા જંગમ’ ‘સુરત’ ઉપરનું લાંબું સુંદર પ્રવાહી
 કાવ્ય, ‘શંખનાદ સંભળાયે લેયા’ ‘ધાયલ જંગી હો’ ‘રંગડ ભીંચા હો’
 ‘જ્ય જ્ય મરવી ગુજરાત’ ‘કોની કોની છે ગુજરાત’ વગેરે પણ સુંદર
 છે. એ ગીતો છે, તેને હું ન્યાય ન આપી શકું માટે ઉતારતો નથી, પણ
 નીચેના પઠનયોગ્ય એક બે ફકરા તો બોલીશ. હું હિંદુઓની પડતી
 પૃ. ૩૩૬ મેથી એક ફકરો લખશ.

મર્દ તેહનું નામ, સમો આવ્યો કે ચાલે;

કનક કામિની તજી, સજી રણમાં જઈ મહાલે.

મર્દ તેહનું નામ ડરે નહિં રણે જવાથી;

હોંસે મ્હડે તોખાર, ડગે નહિ રિપુ મખ્યાથી.

મર્દ તેહનું નામ, મરે પણ પણુ નવ મૂકે;

ધીર ધરી શરભેર, તાકયું નીશાન ન ચૂકે.

મર્દ તેહનું નામ, સિંગથી શર વધારે.

તોપ લડાકા કરે, તેમ તે ધસે પુકારે.

મર્દ તેહનું નામ, ચળકતાં શસ્ત્રો જોઈ;

ઉછળી કરતો હાથ, કીર્તિ ઉજળી પર મ્હોઈ.

મર્દ તેહનું નામ, લોહિની નદિયો દેખી;

ધડ માથાં ને હાડ, કાંપતો નહિ જે ટેકી.

વગેરે

એક બીજો ફકરો પૃ. ૩૩૯ મેથી :

વહેમ યવનની સાથ, સુધારાદિત્ય લડે છે;

ભર્તખંડમાં જુદા કહાં ચોમેર મચે છે.

વહેમી બહુ ગુજરાત, તહાં સુધારા પક્ષી;

સેનાનીમાં એક, કવી નર્મદ છે લક્ષી.

પ્રેમશૌર્યમાં મમ, હાલ કડખેદ બન્યો છે;
 કંપલાવવા રણે, વાટ તે જોઈ રહ્યો છે.
 દાખવવાને હાથ, નથી રણુ રંગભૂમી કાઠ;
 દેશ-સમય-જનરંગ, જોઈ છું મૂળે ફીકા.
 નથી સેન તૈયાર, એક પણ વાતે હમણાં;
 નથી પ્રેમ ને નેમ, શૌર્યનાં તો છે સમણાં.
 તો પછી હોએ કેમ, બલાં હિંમતને સાહસ ?
 એમ રડું છું હાલ, લડયા વણુ હોએ શી જસ ?

આ 'હિંદુઓની પડતી'ને નર્મદના એક ઉત્તમ કાવ્યનું માન મળ્યું છે તે યોગ્ય જ છે. શ્રીયુત મુનશી તેને “ દેશભક્તનું કરુણ રુદન ” કહે છે. તેમાં નર્મદનું દર્દ છે એ વાત સાચી, પણ તેનો મુખ્ય ભાવ-પ્રધાન સૂર-વીર જ છે. દર્દ પણ તેને ઉત્સાહ પ્રેરે છે. તે સુધારાનું આર્ષબલ ગણાયું છે તે યોગ્ય જ છે. તેમાં સુધારાનો આખો કાર્યક્રમ આવી જાય છે. તેના સુધારાની દૃષ્ટિ પણ વિશાળ અને તલરપર્શી છે. એટલાં વહેલાં એણે વિધવા-વિવાહ, પરદેશગમનની સાથે સ્પર્શાર્પણનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે કહે છે:

વળી શ્વપચનો સ્પર્શ, તેહ પણ તે જ ઉપરથી,

અને બીજા બધાની સાથે શરીર સારાં કરવાને પણ શિખામણ આપે છે. આવું અગત્યનું પુસ્તક સામાન્ય ભણેલાની અજ્ઞાનતામાં રહે તે સારું નહિ તેની એક નવી આવૃત્તિ ટિપ્પણ સાથે કરી તેને પાઠ્યપુસ્તકોમાં મૂકવું જોઈ એ. જ્યાં જ્યાં નર્મદની દલીલોમાં અતિશયિતા લાગે તે લાગ છોડી દેવો, અથવા તેના ઉપર સ્વતંત્ર તટસ્થ વિવેકી ટીપ આપવી પણ આ કાવ્ય માત્ર હિંદુ ગુજરાતીએ જ નહિ પણ દરેક ગુજરાતીએ વાંચવું જોઈ એ. અને તેનું કારણ તેમાં સુધારાનો કાર્યક્રમ છે તે જ નહિ, પણ તે ખરેખર સાહસ અને ઉત્સાહ પ્રેરનાર છે માટે. કોઈ પણ જમાનામાં સુધારો નથી થતો તેનું મુખ્ય કારણ અજ્ઞાન તો ખરું જ, પણ તેટલું જ મજબૂત કારણ સ્વાર્થ, જડતા, નિરુત્સાહ, ભય, શરમ વગેરે છે. આ કાવ્યનો પ્રવાહ એટલો વિપુલ પ્રમલ અને વેગવાળો છે કે હૃદયના આવા મેલો તેમાં ઘસડાઈ જાય ! હજી પણ આપણા દેશમાં એની એ જ જડતા

પ્રગતિને રોકે છે અને તેથી આવાં કાવ્યો આપણાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં આવી જવાં જોઈએ:—છેવટે આનુષંગિક વાચનમાં.

અને આપણે સુરતમાં ભેગા થયા છીએ તો સુરતીભાઈ એને માટે તેણે શું કહ્યું છે તે જોઈએ. એનું એ જ અત્યારે શબ્દશઃ લાગુ પડે છે એવી કોઈ સમજણથી નહિ, પણ સુરત માટે તેને કેટલું મમત્વ હતું, કેટલો ઉત્સાહ હતો તેનું સ્મરણ કરવા.

સુરત તણા એ તનુજ, વિશેષે નાગર બચ્ચા;
અનાવળા કાએચ, તમે હઠમાં નહિ કચ્ચા.
રુડી વાતમાં હક, રાખશો રુડી રીતે;
સ્વાર્થ અને પરમાર્થ, સાધિ રહેશો સુખિ નીતે.
રાજકાજમાં નજર, તમારી સારી પહેંચે;
ઘટતી છુટને લેઈ, ચ્હડી બેસો સુખ ટોચે.
વ્યવહારી વેદાન્ત, સર્વથી રહેજ પળાએ;
ગતિભેદ મૂકાય, ઐક્યથી શં ના થાએ.
ઉઘમ ખંતે રાજ, લણી ગુણિ બહેમો કાડો;
રણે ખતાવી શર, સુધારા સાથે લાડો,
નર્મદ હું કડખેદ, ગાઈને શર ચ્હાડાવું;
ઉડી ચ્હો સહુ શર, ફરી ટાણું નહિ આવું.

અહીં વીરકાવ્યોનો વિષય પૂરો કરી હવે તેનાં નાટકનો વિષય હાથ ધરું છું. નર્મદની કૃતિઓમાં નાટકો ઉપર બહુ ધ્યાન નથી અપાતું. નર્મદે તે પૈસાની ભીડમાં લખી આપેલાં. તે વિશે નવલરામ લખે છે: “ઈ. સ. ૧૮૭૬માં મુંબઈમાં જઈ નર્મદાશંકરે નાટકશાળાને માટે લખવાનું તથા એવાં ખીર્ન કેટલાંક પરચુરણ કામે ઉદરનિમિત્તે કરવા માંડયાં. આ નાટકો જેવા ઉદ્દેશથી લખાયાં તેવાં જ છે એટલે તે કવિની કીર્તિમાં કોઈ વધારો કરે એવાં નથી.” અને તેનું કારણ નવલરામ ટીપમાં એ લખે છે કે નર્મદાશંકરે સ્વાનુભવરસિક કવિ હતા, અને નાટક માટે સર્વાનુભવરસિક કવિ જોઈએ. આ કારણ ખરું છે. અને છતાં નર્મદની ખીજ કેટલીક કૃતિઓ કરતાં આને વધારે અધમ ગણવાનું મને ખાસ કારણ જણાતું નથી.

આ કૃતિઓ સામાન્ય રીતે ઘણી ઓછી પરિચિત છે એટલે એ વિશે થોડી માહિતી આપવી ઉચિત ગણું છું. નર્મદે ચાર નાટકો લખ્યાં છે. દ્રૌપદીદર્શન, સીતાહરણ, સારશાકુન્તલ અને ખાલકૃષ્ણવિજય. આ ચારેયની પ્રતો મને જોવા મળી છે. તે અનુક્રમે ૧૮૯૮, ૧૮૯૨, ૧૮૮૧, અને ૧૮૮૬ની હતી. પહેલીમાં ત્રીજી આવૃત્તિ જણાવેલું છે. બીજીમાં કેટલામી આવૃત્તિ તે જણાવેલું નથી. સીતાહરણને બદલે મેં જોયેલી પ્રતનું નામ શ્રીરામજનકી દર્શન નાટક હતું.

સહગત નવલરામે આપેલ નોંધ ઉપરથી જણાય છે કે દ્રૌપદીહરણ સૌથી વધારે લોકપ્રિય થયું હતું. કવિ નર્મદનાં વિધવાએ એક ચોપડીમાં કવિ વિશેની કેટલીક હકીકતનું ટાંચણ કરેલું છે તેમાં પણ લખ્યું છે : “ આ ધરમાં જ એઓએ નાટક લખવાં શરૂ કર્યાં. દ્રૌપદીદર્શન, સીતાહરણ (રામજનકી દર્શન), સાર શાકુન્તલ અને ખાલકૃષ્ણવિજય આ ધરમાં લખાયાં. તેમાં દ્રૌપદીદર્શન ખેલ સર્વોત્તમ નીવડ્યો.”

આ બધાં નાટકોમાં નાટકની રચનાની, ભાવસંક્રાન્તિની તે પાત્રાલેખનની ભૂલો તો છે. પણ કેટલીક વિચિત્ર ભૂલો છે તે અણુધડપણાની છે કે એ વખતનાં નાટકોનો એવો સમય હતો તે જાણી શકાતું નથી. દાખલા તરીકે એક જ પ્રવેશમાં તદ્દન જુદા જુદા સ્થલનાં બે દૃશ્ય નાંખવાં. દ્રૌપદીદર્શનમાં દ્રૌપદી (સૈરન્દ્રી) બીમ પાસે કીચકનો ઘાટ ઘડાવવાનું નક્કી કરીને પાંચમા અંકના પાંચમા પ્રવેશમાં કીચકને ખોટો મિલનસંકેત આપે છે. તેનું સ્થલ રાણીમંદિર છે.

સૈરન્દ્રી—તમારે કાઈને કંઈ કેવું નહિ તે મધ્યરાત્રિયે ચિત્ર-શાળામાં મળજો.

કીચક—બહુ કે છે તું મને ?

સૈરન્દ્રી—જોશો લાંબો અવધિ તો નથી.

કીચક—ત્યારે હું જાઉં છું ને તારી રાહ જોઈશ. (જાય છે)

દાસી—આજ કંઈ તું લટી ગઈ સૈરન્દ્રી ?

સૈરન્દ્રી—આડે લાકડે આડો વેહેર.

દાસી—ચલો, રાણી વાટ જોતાં હશે આપણી.

આવી ગુપ્ત અને હીણપતની વાત દ્રોપદી દાસીના દેખતાં કરે ? અને દાસી ઓચિંતી જ કચાંથી આવી પડી ? પાત્ર પ્રવેશ છે કે જન્ય છે તે પણ જણાવ્યું નથી. એ તો જવા દર્ષ એ, પણ અહીં સુધી વાત આવ્યા પછી તરત કૌંસમાં (ચૌટાના માર્ગમાં) લખે છે ને વાતચીત શરૂ થાય છે ;

એકજણ—કીચક મૂઓ.

બીજો—હેં હેં બપોરે તો મેં તેને દીઠો હતો.

એટલે કે એક પ્રવેશમાં પણ સ્થલ કે કાલ કશાનું સાતત્ય નથી ! આવું બીજે પણ છે.

આવું જ ઘડતરનું અણુઘડપણું રામજનકી દર્શન નાટકમાં છે. અંક બીજો પ્રવેશ બીજામાં વિદૂષક એકલો પ્રવેશ કરી જોડે છે :

વિદૂષક—મિથિલાપુરીમાં સ્વયંવર જોયો, પણ પછી રામસીતા પરણી અયોધ્યે ગયાં ને પછી હું પણ મારે ગામ જઈ પરણ્યો. અયોધ્યે તે જે ધણીધણી આણીરૂપે કેવી રીતે પ્રેમ વૈભવ કરતાં તે આપણે ન જોયું. પણ હા ! મારા સ્નેહીએ ધણા દાડા પર મને એક ગીત લખી મોકલ્યું હતું ખરું. સાંભરી આવ રે ગીત ! સાંભર્યું”.

આ ઉક્તિ પછી ચોપાઈમાં ગીત આવે છે તેમાં પ્રથમ રામલક્ષ્મણનું મિથિલા જવા પહેલાંનું વૃતાંત આવે છે. રામલક્ષ્મણ કૌશિક સાથે ચાલ્યા. માર્ગમાં તાડિકાનો વધ કર્યો. પછી વિશ્વામિત્ર પાસેથી અસ્ત્રવિદ્યા લીધી. પછી યજ્ઞનું રક્ષણ કર્યું. સુબાહુ ને મારિયને માર્યા ને છેવટે લખે છે :

યજ્ઞ થકી પરવાર્યા જહીં, સંદેશો આવ્યો છે તહીં ;

મિથિલા ધણી જનક રાજનં, ધનુષ યજ્ઞનું કરે જતનં.

પણ બહુ વર્ષ થઈ ગયાં રામસીતાનાં દર્શન કર્યાને ! અયોધ્યે જઈ ફરી એકવાર દર્શન કરી આવું (જન્ય છે.)

અહીં પ્રવેશ પૂરો થાય છે. આ પ્રવેશની વિદૂષકની ઉક્તિ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ પહેલાં રામસીતાનું લગ્ન થઈ ગયું છે. પણ

રામસીતાના લગ્નના બધા પ્રવેશો આ વિદૂષકની ઉક્તિ પછી જ આવે છે ! પ્રવેશ ત્રીજામાં મિથિલા પાસેની વનરાઈમાં ઊતરેલ વિશ્વામિત્રને જનક યજ્ઞ-સમારંભ જોવાને રાજગૃહે આવવા આમંત્રે છે. પ્રવેશ ચોથામાં પુરોહિતના નિવાસમાં અહલ્યાને જનકરાણી મળવા આવે છે ત્યાં રામલક્ષ્મણ અને જનકીને પ્રથમ એકબીજાનું દર્શન થાય છે. પ્રવેશ પાંચમામાં જનકી સહિયરો સાથે વાત કરે છે. પ્રવેશ છઠ્ઠામાં રામ સ્વયંવર મંડપમાં શિવધનુષ્ય તોડે છે, અને સીતા રામને વરમાળ પહેરાવે છે. પ્રવેશ સાતમામાં પરશુરામ અને રામનો મુકાબલો થાય છે. અને પ્રવેશ આઠમામાં લગ્નો થઈ રહ્યા પછી વહેવાઈએ રાજસભામાં વિદાય લે છે.

ત્યારે વિદૂષકની ઉક્તિનો શો ખુલાસો ? તેને ભવિષ્યની આગાહી કરવા તખ્તા ઉપર ઊભો કરેલો એમ સમજવું ? અને આગાહી વળી વિદૂષકને મોઢે ?

હજી એક નાની વિચિત્રતા પણ અહીં જ આવે છે. વેવાઈએ વિદાય લે છે તેનો અંત આ પ્રમાણે છે.

જનક—મુનિ વશિષ્ઠ ને મુનિ વિશ્વામિત્ર પ્રણામ સાથે વિનંતી કે પાછાં દર્શન આપશો. (સૌ છૂટા પડે છે ને પછી દશરથ જન સાથે અયોધ્યે જવા નીકળે છે.)

ખરી રીતે અહીં અંક પૂરો થવો જોઈએ. પણ અહીં પૂરો થતો નથી. આ બધાં પાત્રો ચાલ્યાં ગયા પછી ગાયનો આવે છે:—

ચોપાઈ

જન આવી અજ્ઞેધ્યા માંય, વહુવર જોડાં ચાર મુહાય;
રાજરાણીએ મલકાય, પુરિનાં નરનારી હરખાય. ૧
છ સાત વર્ષે સીતા તેહ, વયે આવિ પતિ સંગે રેહ;
વહ્યાં વર્ષ વળિ પાંચક એમ, ખિલી પક્ષિની તે સહપ્રેમ. ૨

(દેશી—દાળ)

એક સમે વારુ વાટિકામાં રામ સીતા અવલોકતાં;
વસંત ખીલ્યો ફુલલતાએ વહે ફૂવારા એકતા. ૧

વિવિધરંગી પંખીઓ સહુ અલાપ વિવિધ સુસ્વર કરે;
 આકાશ સુંદર નિરખતાં ઉર પ્રેમમાં વધૂ રસ ભરે. ૨
 લક્ષ્મણે ફૂલો વેડી આણ્યાં સીતાએ ગૂંથી માળ રે;
 જાભી થઈ પેહેરાવવા પતિ પીતવસન વપુ તમાલ રે. ૩
 સાવરી લીધી માળ કરમાં રામે મુખ મલકાવિયું;
 સીતાની કાટે ધાલી દેઈને નેત્રામૃત ઉપખવિયું. ૪
 એક સમે જલક્રીડા કરતાં રામ દાખે શરચાતુરી;
 સીતા ઓવારે મંદ હસી કહે પ્રેમવીર પણ છો ધુરી. ૫

અને અહીં અંક સમાપ્ત થાય છે. આ ઉક્તિ બોલતું કાણુ હશે ? કે માત્ર છાપેલી પ્રતમાં આ ગીત છે અને તે નાટકમાં નહિ બોલાતું હોય ? કે ગુજરાતી રંગભૂમિની એ બાલદશામાં સૂત્રધારનું પાત્ર બોલી જતું હશે ? કે પ્રત્યક્ષ થયા વિના પડદા પાછળથી કે વિંગમાંથી આટલું ગવાતું હશે ? અહીં આવી જ એક ભૂલ વીરમતી નાટકમાં નવલરામે કરેલી યાદ આવે છે. અંક ૫, પ્રવેશ ત્રીજો, જેમાં અંતે વીરમતી પોતા પર આક્રમણ કરતા લાલરાજને મારે છે, તેમાં છેલ્લે વીરમતીનું વર્ણન કવિ પોતે સોરઠામાં કરે છે !

“ સળકે મણિધર જેમ, સોય અણી ઉર અડકતાં ” વગેરે. બન્ને સમકાલીનોએ એક જ પ્રકારની ભૂલ કરી એટલે વહેમ નાથ છે કે આ પ્રકારનાં કાવ્યો બોલવાનો તેમના સમયમાં કોઈ સંકેત તો નહિ હોય ! આપણી આધુનિક રંગભૂમિનો ઇતિહાસ ધણો ટૂંકો છે છતાં તેના પ્રારંભની ધણી ધણી વિચિત્રતાઓની આપણને અત્યારે ખબર નથી ! તેવું આ પણ કંઈ હોય !

હવે નાટકની શૈલી વિશે થોડું કહી આ ભાગ બંધ કરીશ. પ્રથમ ગણમાં તેના અમુક અમુક પ્રયોગો ધ્યાન ખેંચે તેવા છે તે જણાવું છું. પ્રથમ એ કે “આપો” “જઓ” તેને બદલે તે “આપવું” “જવું” જેવાં રૂપો વાપરે છે. જેમ કે :

રાજા—(રથ થોડેક આગળ ચાલ્યા પછી) સૂત તપોવન વાસીને ઉપદ્રવ મા થાઓ; અહીં જ રથ રાખ, કે હું ઉતરું !

સૂત—રાસ ખેંચી છે મેં, ઉતરવું આયબન!

રાજા—...ને આ તમારી સખી તેની કન્યા એ કેમ?

અનસૂયા—આર્થ સાંભળવું! સારશાકુન્તલ.

આવા દાખલા ખીજાં નાટકોમાં પણ છે તે વિશેષ આપતો નથી. ખીજો આવો પ્રયોગ ચોથી વિલક્ષિતનો :—

મંત્રી—માયા કપટ ને વળમાં પૂરાં આપણાં પૂતના બાઈ ખોળને નીકળી પડ્યાં છે. (બાળકૃણુવિજય) [‘ખોળને’ એટલે શોધ માટે.]

રાજા—ડીક, હું મળીશ એટલે તે મહર્ષિને જણાવશે કે દર્શનને આવ્યો હતો. (સારશાકુન્તલ)

પ્રિયવંદા—ચાલ હવે દેવકાર્યને જઈએ. (સદર)

આવા દાખલા બધાં નાટકોમાં છે. આવા પ્રયોગ તેની કવિતામાં પણ છે. નર્મકવિતા પૃ. ૪૯૧મે એક કાવ્ય છે :

ચલો ચલો જુદને, જુદે છે જય ભાઈ.

તેમ જ પૃ. ૨૫૧મે

ગયો રાજ શીકારને, સુણી ઊડી તે વાર.

પ્રેમાનન્દ આ જ અર્થમાં ચોથી વિલક્ષિત વાપરે છે પણ આધુનિકોમાં આવો પ્રયોગ નર્મદ સિવાય ખીજે વાચ્યાનું સ્મરણ નથી, હોય તો તે નોંધ લેવા જોગ ગણાય. ખીજું : ‘સિદ્ધ’ શબ્દ નર્મદ ‘તૈયાર’ ‘તત્પર’ના અર્થમાં વાપરે છે, જેમકે :

સભાસદો—મહારાજનો ખેદ ટાળવે સિદ્ધ હૈયે અમે સૌ મંત્રીશ્રી.

મંત્રી—જય મહારાજ ! અવશ્ય જેવું કાંઈ નથી. જોદ્દાઓ

સિદ્ધ છે. (બાળકૃણુવિજય)

આ પ્રયોગ તેની ખીજી કૃતિઓમાં પણ છે, પણ સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે એવો પ્રયોગ વ્યુત્ક્રમશૈલીનો છે જે કવિશ્રી નાનાલાલનાં કાવ્યોમાં પ્રથમ લક્ષમાં આવી. આના જરા વિશેષ દાખલા જોઈએ : ઉપરનો જ પ્રસંગ :—

મંત્રી—મહારાજ અહીં આવશે વેળાએ, સભાસદો તમે સૌ વડું ઘેર્ય આપજો.

સલાસદો—મહારાજનો ખેદ ટાળવે સિદ્ધ હોયે અમે સૌ મંત્રીશ્રી.
વળી એ જ નાટકમાં આગળ

કૃષ્ણ—નિર્દોષ સંયોગ તમારો છે;
ખીજા દાખલા જોઈ એ.

વૈખાનસ—પુત્રી શકુન્તલાને અતિથિના સત્કારનું કહી, એના
દૈવમાં કેટલુંક બાધક છે તેની શાંતિને અર્થે અમણાંજ સોમતીથે ગયા ઋષિ.

અનસૂયા—...ને કીઆ દેશના કીઆ લોકને ઉત્કંઠિત કીધા છે વિરહે?

પ્રિયવંદા—તારે દેવું છે એ ઝાડને પાણી પાવાનું મને, માટે આપ
ને તથી છૂટી થઈને જજે.

સૂત્રધાર (પટભણી જોઈને) પ્રિય ! આવવું. શ્રીરામજનકી દર્શન
નાટક કવિશ્રી નર્મદાશંકરે નવું જ રચ્યું છે તેનો પ્રયોગ કરીએ રંગભૂમિ ઉપર.

ગૌતમ—પવિત્ર શ્રેષ્ઠ, અંગિકાર કીધો મેં, પત્ની ! સતીની પ્રતિષ્ઠા પામ.
રામજનકી દર્શન નાટક.

વ્યુત્કમના આવા પુષ્કળ દાખલા બધાં નાટકોમાં મળે છે. નર્મદા-
શંકરના ધર્મવિચારના નિબંધોમાં પણ ઘણી જગાએ વ્યુત્કમશૈલીનો પ્રયોગ
કરેલો છે, તે નિબંધોમાં સૌથી પહેલો ' ધર્મજિજ્ઞાસા ' ૧૮૭૯માં લખાયો
છે. એટલે આપણે કહી શકીએ કે તેની પણ પહેલાં નર્મદે એ શૈલી
૧૮૭૬માં માં વાપરી છે. કવિશ્રી નાનાલાલના અપદ્યાગદ્ય કે ડોલનશૈલીમાં
આ વ્યુત્કમનો પુષ્કળ ઉપયોગ થયેલો હોવાથી આને મહત્ત્વ મળ્યું છે.
અને આ શૈલીનો ઇતિહાસ કદી જોવાનું આવે તો તેમાં પણ નર્મદને
પુરોગામી ગણવો જોઈએ. આવા વ્યુત્કમો આપણી ભાષાક્રિતિને કેવળ
પ્રતિકૂળ છે એમ તો ન કહી શકાય પણ નર્મદે તેનો અતિપ્રયોગ કર્યો છે.
અને એ રીતે એનું સ્વરૂપ સમજવા જેવું છે. પણ આ નર્મદના ગદ્યનો
પ્રશ્ન છે જેનું તેના ગદ્યના અભ્યાસમાં સ્થાન છે એટલે અહીં આટલા
ઉલ્લેખથી એ પ્રશ્ન બંધ કરીશું.

નાટકમાં આવતાં કાવ્યો વિશે થોડું કહેવાનું રહે છે. પ્રથમ થોડાં સારાં કાવ્યોના નમૂના જોઈએ.

આકાશ સુંદર ભુઈં નરૂં સ્વચ્છ સોએ
 ઘોળે કુલે વિધવિધે વનવૃક્ષ જોએ.
 ઘેનુ નમેલ તડકે ચરતી સ્વચ્છંદે,
 અંસી તણી કુનિ સુણી ઉભી સ્તબ્ધ વંદે.
 વંદે સુણી વળિ સખા સહુ ગોપ જોને
 જીભો રહ્યો નટ બની વટ હેઠ તને;
 વાંકો વળ્યો કટિ તટે પદ કંઠ દેશે,
 મેં તો જઈ ન લજવ્યો નહિ રૂપ વેષે.

અહીં કૃષ્ણની ત્રિભંગી મૂર્તિનું વર્ણન છે. નીચેનું ગીત કૃષ્ણની ઉક્તિ છે.

શરદ પૂનેમની રાતડી ચાંદો ચક્ર્યો આકાશ
 ચાર ચાંદરણે ચોકમાં કરીએ જ પ્રેમ પ્રકાશ. ૧
 વૃંદા તે વન શોભી રહ્યું, કુલ્યું એક્યું ચોમેર;
 કાલિંદ્રી કેરે કાંઠડે રમિએ ઉમગે ઘેર ૨
 હાવે ને ભાવે ગોપિયો, સ્વચ્છંદ પ્રેમ સ્વરૂપ;
 દાખીને લાવો લઈ ચો, દર્શન દિવ્ય અનૂપ. ૩

પહેલી પંકિત મીઠા ઢાઢીના પ્રસિદ્ધ રાસની છે તે અક્ષરમાત હશે કે કવિએ જાણી જોઈને તેમાંથી લીધી હશે ?

એક જગાએ 'રેણકી' વૃત્ત મૂક્યું છે જે કવિના પિંગલમાં નથી.

ઝનઝન વન સંધન, સદન નહિ ઉપવન, કુસુમ નિરખિ મન મુદિત હસે;
 નિરમળ શશિ ગગન, પવનગતિ ઉદિપન, લગન ઈછત તન પતિસું ધસે.
 વગેરે.

સારશાકુન્તલનાં કેટલાંક પદ્ય પ્રાસાદિક છે. ભાષાન્તર સર્વાત્ર સમશ્લોકી નથી. આશ્રમભૂમિના વર્ણનનો શ્લોક નીવારઃ શુકગર્ભકોટરમુખન્નટાસ્ત-
 રુણામઘઃ વગેરેનું ભાષાન્તર કટાવમાં નીચે પ્રમાણે કરેલું છે :

ઝાડતણી આ બખોલમાં પોપટના માળા, તેમાંથી તો નમાર કેરા
 કણ અહુ ગરતા; કે ઠામે છે પત્થર ચિકણા સૂચવતા હિંગોરાં છૂંઘાં તેલ

કાઢવા તપસ્વિઓએ; મારગમાં પાણીનાં ટીપાં ને વળિ લીટા દેખાયે તે ઋષિજન કેરાં વહકલ વસ્ત્રો જળાશયોમાં ઓળેલાં નીગળતાં લીધાં તેનાં હોએ; પવન ચપળથી આબુચિયાનાં પાણીએ તો ઝાડમૂળિયાં ધોવાયાં છે. હોમેલે ઘીને ધૂમાડે ધુમાડિયા રંગે પીળાં સૌ પત્રફલ ફળ; મોટાં હરણાં શબ્દ મનુષ્યના સુણી ન ભાગે વિશ્વાસે રહિ એક ગતીએ અહિં તહિં ફરતાં; ને બાળક તે દર્ભ કાપિને સ્વચ્છ કરેલી ઉપવન ભૂમિ તેમાં ચરતાં હળવે હળવે—

રમ્ય અતિ ધર્મક્ષેત્ર સોહે

ઊતરે શ્રમ મારો જો એ.

આની સાથે મણિભાઈ નલુભાઈએ ઉતર રામચિત્રમાં દંડકાવર્ણનના પ્રલોકનું ભાષાન્તર કટાવમાં કર્યું છે (કો કો દામે સ્નિગ્ધ રમ્ય ને નયન હસાવે.) તે સરખાવવા જેવું છે. બન્નેએ મૂળના શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્તના પ્રલોકનું કટાવમાં ભાષાન્તર કર્યું છે. મણિભાઈને આનું સૂચન નર્મદના આ ભાષાન્તરમાંથી મળ્યું હોય તો નવાઈ નહિ. અને નર્મદનાં નાટકો તેની કૃતિમાં હલકાં ગણાય છે છતાં તેનું સારશાકુતલ શાકુન્તલનાં ભાષાન્તરોમાં એક સ્થાન લેવા જેટલી યોગ્યતા ધરાવે છે. તેનું ગદ્ય પણ સચોટ અને સીધું છે.

નાટકોમાં વાપરેલાં નવાં વૃત્તોમાં તેની તોટકની ચાલ નોંધવા જેવી છે. આલકૃષ્ણવિજય નાટકમાં નટી ગાય છે :

જ્ય દુંદુભિયે દિપિ જાણુ કરં રૂચડી

પદિ પાપતણી ચડિ ધર્મધન્ન ઉઘડી.

કવિક્ષી ખખરદારે નર્મદ વિશે જે સોનેટ લખેલ છે જેને તેમણે ધ્વનિત કહેલ છે તે આ જ વૃત્ત છે.

વીર નર્મદ તું જગમાં લડી જંગ ગયો, વગેરે.
આ પ્રમાણે કાવ્યમાં કવિ નર્મદે ઠેક સુધી વૃત્તોના અને છંદોના પ્રયોગો ચાલુ રાખ્યા છે.

હવે ઉપસંહારમાં આપણે નર્મદનાં વિશેષ લક્ષણો જોઈ બંધ કરીશું. પદ્મચર્યાનામાં નર્મદનો ફાળો એકદમ નગરે ચઢે એવો છે. લલિત છંદોના

સૌથી પહેલો તેણે પ્રયોગ કર્યો. મરાઠીમાંથી ‘ઓવી’ ‘મરાઠી સાખી’ અપનાવ્યાં. તેમ જ મારું અનુમાન* સાચું હોય તો દક્ષિણના સંસર્ગમાંથી પીરવૃત્ત જેવા લાવણીના વિસ્તારો થોળ્યા. તેણે મુક્તકો—સુભાષિત મુક્તકો રચ્યાં તેમ જ આપણી ભાષામાં સૌથી પહેલાં પરિચ્છેદો (Periods)માં કાવ્ય લખ્યાં જેના નિદર્શક દાખલા હિંદુઓની પડતી, અને એક અદ્ભુત યુદ્ધ છે. નાનાં મુક્તકોની પરંપરા તેની પછી પાનળી પડી ગઈ છે. તેના પછી થોડાં મુક્તકો લખનાર પ્રો. બલવંતરાય દાકોરને જ ગણી શકાય, જોકે તેમની અસરથી હમણાં પાછો મુક્તકો લખવાનો શોખ કંઈક વધ્યો છે. નર્મદ, ‘દલપત પ્રાસે વ્હાય’ લખી નીચે ટીપમાં “તેનાં તેજ શબ્દ અક્ષર ફરીફરી લખી એમાં ચતુરાઈ છે એમ ખતાવી લોકને ફેસલાવે છે કે મને મોટો કવિ કહો.” એમ મશ્કરી કરે છે પણ નર્મદમાં પ્રાસકૌશલ ઓછું જ હતું, દલપત કરતાં તો ઓછું હતું જ. એકના એક અર્થનો એક ને એક શબ્દ તેણે પ્રાસમાં વાપર્યો છે. જેમકે,

વિના શૌર્ય નહિં વધે, સ્નેહ સાચા દેશીમાં;

વિના શૌર્ય નહિ ઐક્ય થાય કોઈ દેશીમાં

ધણી જગાએ પ્રાસો તાણીતૂશીને મેળવ્યા છે: - જોકે તે સાથે સંસ્કૃત વૃત્તોમાં પ્રાસની જરૂર નથી એમ કહેનાર અને નિષ્પ્રાસ સંસ્કૃતવૃત્તો લખનાર તે પહેલો હતો. છંદોમાં લખતાં જણે તેને કલેશ વહોરવો પડતો હોય એમ જણાય છે, પણ દોહરા, રોલા, લાવણીની તેને ધણી સારી કાવ છે. તેમાં તેનું કાવ્ય વેગવાળા પ્રવાહથી ધસ્યું જાય છે. તે ઉપરાંત પદો પણ તે પ્રસન્ન રીતે લખી શકે છે. અને તેનો એ વારસો સાચવનાર પણ પ્રો. દાકોર છે. ‘દુનિયાં જૂઠાની જૂઠાની’ કે ‘નવ કરશો કોઈ શોક’ વગેરે પદો આપણી ભાષામાં તેની લાવગંભીરતા તેમ જ પ્રસાદને લીધે ચિરકાળ ટકી રહેશે. સંસ્કૃતવૃત્તોમાં તેને યતિનો ખોધ બરાબર નહોતો એ હું ઉપર કહી ગયો છું, પણ તે શાદ્દલવિકીડિત જેવાં મોટાં વૃત્તો તેમ જ ઉપમતિ જેવાં ટૂંકાં વૃત્તો ફીક પ્રયોજી શકે છે અને તેની એ શક્તિ નાટકો લખવામાં કંઈક વકસી જણાય છે.

* જુઓ “ અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય ” પૃ. ૧૪-૧૭.

કવિતાના નવા પ્રકારોના પુરોગામી તરીકે નર્મદનું સ્થાન આધુનિક કાવ્યસાહિત્યના ઇતિહાસમાં અચલ છે. આત્મલક્ષી કવિતા તેણે પ્રથમ લખી. પોતાના દિલના ભાવો તેણે પોતાના તરીકે પ્રથમ ગાયા. આમાં ઘણા ભાવો આપણને કાવ્યોચિત નથી લાગતા, ઘણાની શૈલી કે ભાષા કાવ્યોચિત નથી લાગતી. ઘણામાં સુરુચિનો ભંગ, ઘણામાં અશ્લીલતા, ઘણામાં અણુધડપણું લાગે છે. આ બધાં લક્ષણો માટે થોડે અંશે નર્મદ પોતે અંગત રીતે જવાબદાર છે, પણ ઘણું અંશે તેનો જમાનો જવાબદાર છે. એ ખરું છે કે નર્મદ પોતે પોતાના અનુભવો ઉપર મુગ્ધ હતો. અહોહો ! આવો ભાવ મને થયો ! એમ તેને ગમે તે ભાવ કે અનુભવમાં થઈ આવતું અને એ મોહમાં તે ભાવ કાવ્યોચિત છે—લોકાત્તર છે—કાવ્યમાં સંઘરવા જેવો અને જેટલો રહસ્યમય છે કે નહિ એ સંબંધી એને વિચાર જ આવતો નહિ. અને એ સંબંધી તેણે કદી અભિપ્રાયો બાંધ્યા હોય એમ જણાતું નથી. પણ બીજી તરફ એ પણ યાદ રાખવું જોઈ એ કે નર્મદ પહેલાંની આખી કાવ્યપરંપરામાં પ્રતીત થતી માન્યતા એ હતી,—તે દલપતનર્મદના સમયમાં પણ ટકી રહી હતી—કે ગમે તે વિષય કાવ્યમાં મૂકી શકાય. શાસ્ત્રરચનાવ્યાપાર અને કલાસર્જનવ્યાપાર એ એ આમૂલતઃ ભિન્ન વ્યાપારો છે એ સમયમાં સ્ફુટ થયું નહોતું. દલપતનર્મદના સમયમાં હજી પશ્ચિમની વિવેચનદષ્ટિ આપણા સાહિત્યકારોને પ્રાપ્ત થઈ નહોતી અને સંસ્કૃત અલંકારનાં અને રસનાં પુસ્તકોનો પરિચય તો કંઈકે તેથીય મોડો છે, અને સંસ્કૃત રસમીમાંસા અત્યારે પશ્ચિમની વિવેચનાની તુલનાથી સમજવાની જરૂર છે તે તો તેથી પણ મોડું થયું છે. એટલે દલપતનર્મદનાં કાવ્યોની પરીક્ષા કરતાં પરીક્ષકની ફરજ છે કે તેણે શુદ્ધ કાવ્યોનાં જ ઉદાહરણો લઈને તેની કસોટી કરવી. જે કાવ્ય જ નથી, પણ માત્ર પદ્યમાં આવી ગયું છે તેના દાખલાથી તેની કવિતાની નિન્દા કરવી, એ ઇતિહાસ ન સમજવા બરાબર અને બનેને બન્યાય કરવા બરાબર છે. નર્મદને પોતાને અંગ્રેજી કવિતાનો અને અંગ્રેજી વિવેચનાનો પરિચય હતો. કાવ્ય સંબંધી નિબંધોમાં તે વધારે વિવેકી દષ્ટિ બતાવી શકે છે, પણ તે હજી તેના અંતરમાં ઊંડે મુઘી ઊતરી નથી. એમ કોઈ

માણસ પોતાના જમાનાથી એકદમ બહુ દૂર કે જાએ નથી જઈ શકતો. કવિતા જેવી બાબતમાં પણ શુદ્ધ રસિકતા, શું કવિની કે શું વાચકની, ધીમે ધીમે જ ફળવાય છે. એટલે નર્મદમાં નવી કવિતાના આદર્શ સાથે સાથે જ જૂની કવિતાના હજી જીવતા સંસ્કારો રહેતા હતા. અનેકવાર શીઘ્ર કવિતાને નિન્દનાર નર્મદ પોતા વિશે ‘મારી હકીકત’માં નોંધે છે : “ મને લખમીદાસ ખીમજી વગેરેએ જદુનાથજીની તારીફ કરવાનું કહ્યું છે : પણ મારા મનમાં એમ કે જ્યાં સુધી જદુનાથજીને મળી તેનાં અંતઃકરણના વિચાર સુધારા સંબંધી જાણું નહીં ત્યાંસુધી હું એની તારીફ નહીં કરું—પણ પછી શીઘ્ર કવિતાની જીવંતીથી સાથે મારે કંઈ તારીફ કરવી કરવી પડી હતી ખરી.” એ વખતની નર્મદની દલપતરામ અને નલુલાલ સાથેની કવિતા સંબંધી ચર્ચા જોતાં પણ જણાશે કે એ ચર્ચા ઘણી વાર ધીછરા વિષયોમાં સરી પડતી. અત્યારના સાધારણ લેખકો પણ એ વિષયો ઉપર ચર્ચા કરે એમ હું કહી શકતો નથી.

પણ નર્મદની ઘણી આત્મલક્ષી કવિતાઓ કાવ્યત્વ પામી નથી તેનું બીજું કારણ તેની કાવ્યસંબંધી એક ભૂલભરેલી માન્યતા છે. તે એમ માનતો કે હૃદયના જોરસાને પદ્યમાં મૂકીએ એટલે સાચું કાવ્ય થાય,—માત્ર એ જોરસો સાચો હોવો જોઈએ. એ જોરસો તો માત્ર કાવ્યનું ઉપાદાન છે, અને એને કલાત્મક રૂપ આપીએ ત્યારે જ તે કલા અને એ તેના ખ્યાલ બહાર જ રહી ગયેલું છે. હેઝલિટના કથન ઉપરથી નર્મદે કેવી રીતે આવો ખ્યાલ પકડી લીધો તે પ્રો. વિજયપ્રસાદ ત્રિવેદીએ બતાવેલું છે. (નર્મદશતાબ્દી ગ્રંથ પૃ. ૨૫૮) પણ નર્મદે કાવ્યમાં લાગણી ઉપરાંત કલાના રૂપનું મહત્ત્વ જાણ્યું હોત તો પણ તેથી તેની કવિતા સુધરી હોત, એમ મને નથી લાગતું. જોરસો આવે તે સાથે જ વાણીમાં ઊતરવા માંડે એવું જ તેનું માનસ મને લાગે છે.

પણ ઘણી જગાએ તેનો જોરસો કલાત્મક રૂપ નથી પકડતો તેનું કારણ તેને ભાષા ઉપર પૂરતું પ્રભુત્વ નહોતું એ જણાય છે. નર્મદકવિતાની પ્રસ્તાવનામાં નર્મદ દ્રશ્યાદ કરે છે કે “ મારી કવિતા ઘણા લોકથી સમજાતી નથી...કાં તો હજી લોકમાં કવિતા સમજવાની શક્તિ આવી નથી, કાં તો મારી કવિતા દોષગ્રાણી છે કે કાં તો મારી કવિતા તે કવિતા જ નથી.”

આ ત્રણેય વિકલ્પો સાચા છે પણ નર્મદે પોતે તો તેમાંથી પહેલો જ સાચો માનેલો. તે કહે છે: “લોકને તેટલા સમજતા થવાને હજી બહુ વાર છે અને લોકને કવિતાનો અર્થ ને તેની ચમત્કૃતિ સમજવાને હાલમાં કોઈ પણ ગ્રન્થ નથી—માટે, નથી સમજતા એવા ઘણા લોકને સમજતા કરવા સારુ મેં કેટલેક ઠેકાણે વિસ્તારથી ટીકા કરી છે.” પણ અત્યારે પણ આ વિસ્તૃત ટીકા વાંચતાં જણાશે કે ઘણી જગ્યાએ નર્મદે શબ્દનો જે અર્થ આપે છે તે અર્થની શક્તિ તે શબ્દમાં નથી. આવા એક બે દાખલા મેં આગળ આપેલા છે. નર્મ—કવિતાની ટિપ્પણીઓમાંથી આવાં અનેક સ્થાનો મળશે એટલે હવે અહીં એવાં દર્શાવતો આપતો નથી. પણ આ બંધાનું કારણ સ્પષ્ટ જણાય છે કે નર્મદેના હાથમાં હજી આપણી ભાષાની શક્તિની કૃત્રી આવી નહોતી. જેમ બાળક પોતાનાં અંગોની શક્તિ, અંગોને આડાં અવળાં વાપરી કુળનીને જ જાણી શકે છે તેમ કવિ પણ ભાષાની શક્તિ વાપરતો વાપરતો જ જાણી શકે છે. અલગત ભાષાના આગલા પ્રયોગોનો લાભ કવિને મળે છે પણ નર્મદેને ઘણા નવા જ ભાવો પ્રગટ કરવાના હતા અને તેથી જૂનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ તેને બહુ કામમાં આવ્યો નહિ. નર્મદેની આ મુશ્કેલી તેના સમકાલીન મિત્ર અને તેના પ્રશંસક નવલરામે એટલી વહેલી જાણી હતી. ૧૮૬૭માં ‘કવિ નર્મદાશંકરની કવિતા’ના લેખમાં નવલરામ તેને પ્રેમાનંદથી પણ મોટો કવિ કહે છે પણ તેમ કહેતાં કહેતાં પણ નર્મદે વિશે તેને કહેવું પડે છે. ‘એથી પ્રેમાનંદની કવિતાથી ઉત્તરી નર્મકવિતાની ભાષા જુની ગુજરાતીના અભ્યાસીને તથા સાધારણ લોકોને લાગે છે. સાધારણ લોકો તો બરાબર સમજતા નથી, કેમકે એમાં કેટલાક અપ્રસિદ્ધ અને અપૂર્ણાર્થ સૂચક શબ્દો આવેલા છે, અને વાક્યરચના કિલ્લટ થઈ ગયેલી જણાય છે. એમાં ફારસી અને સંસ્કૃત શબ્દો સામસામા ધુરંકતા ઉભેલા માલુમ પડે છે. વિષયને નહિ શોભે એવા ખોલ પણ વચમાં વચમાં કોઈ ઠેકાણે આવીને રસભંગ કરે છે. આટલી સખ્ત ટીકા એ કવિના શરૂઆતના લખાણને લાગુ પડે છે. ચાર પાંચ વરસમાં તો એની ભાષા ઘણી સુધરી ગઈ છે, અને “હિંદુસ્તાનની પકડતી” તથા આશરે તે વખત પછી લખાયેલી સઘળી

કવિતાની ભાષા કિલ્લ નથી પણ પાણીના રેલાની પેઠે વહેતી છે. તેાપણ જૂના સારા કવિઓથી તેા ઉતરતી જ." પછી તેનાં કારણોની ચર્ચા કરતાં કહે છે : "સારે આપણી ભાષા વિદ્વાનોને હાથે જ વિકૃતિ શા માટે પામે છે? કારણ ખુલ્લું જ છે. અંગ્રેજી વિદ્યાના પ્રતાપે આપણા દેશમાં હજારો નવા વિચારોને તથા નવી લાગણીઓને જન્મ આપ્યો છે, તેમનો સમાવેશ સાંકડી ગુજરાતીમાં થઈ શકતો નથી." ખીજી રીતે કહીએ તો નર્મદે શબ્દોનો વ્યંજ્યાર્થ પૂરો સમજી શકતો નહિ.

જે વિવેકબુદ્ધિ શાસ્ત્ર કેહ તે કરો હવે,
ન્યાત-પિતૃમંધ જીર્ણ ધાસ બાળિ દો દ્વે;
નિત્ય દેવને લજ્જે સદાય નીતિ આચરો,
હિમ્મતે ન હારિ ભાઈ ઝટ નાતરાં કરો.

‘ઝટ નાતરાં કરો’ તેમાં તે ભાષાની ગ્રામ્યતા સમજી જ શકતો નથી. પણ નવલરામ કહે છે તેમ “હિન્દુઓની પડતી”માં તેની ભાષામાં આવા દોષો ઓછા છે. ખીજી બાજુ ‘ઋતુવર્ણન’માં ટિપ્પણમાં નર્મદે જે વ્યંજ્યાર્થો આપેલા છે,—જેમાં તેની ભાષા સંબંધી અભુજ્જડતા પુષ્કળ દેખાઈ આવે છે, તેવા વ્યંજ્યાર્થોને તેનાં વીરરસ કાવ્યોમાં સ્થાન જ નથી. તેનાં વીરરસ કાવ્યો એક સરખાં વાચ્યાર્થમાં વહેતાં વિચારો અને લાગણીઓથી રસ વ્યક્ત કરે છે. તે મોટા હથોડાથી ટીપીને આકારો કરી શકે છે. ઝીણી સોયનું ભરતકામ તેના સ્વભાવને બહુ કાવતું લાગતું નથી.

ક્યાંક ક્યાંક ભાષાનું અનૌચિત્ય તેના મનમાં ઉત્તમ કાવ્યોના સંસ્કારો ઓછા છે તેને લીધે છે. એક દાખલો જોઈએ:

આંખ નાકનાં ચીકણાં, પાણી જે ઉભરાય;

પ્રીતલીત તેનાં થકી, ખુબ મજબૂત ચણાય.

સ્નેહનું વર્ણન કરવામાં કેવું ગંદું રૂપક આપેલું છે! તે “પ્રેમ આંસુ ડારડાર અમરવેલ ખોઈ” એમ જેણે વાંચેલું હોય અને તેના સંસ્કાર અંતરમાં ઊતરેલ હોય તે કદી આવું પછી ન જ લખે. પણ નર્મદને એટલા ઊંડા સંસ્કાર પડેલા નહોતા. તેને અંગ્રેજી ભાષાની સારી કવિતાના સંસ્કારો હતા, પણ કાવ્યને માટે ખીજી ભાષાની કવિતા એટલે સુધી કામ આપતી

નથી, એ તો એ જ ભાષાનું સાહિત્ય કવિને પોષે છે, અને તેની સર્જન-શક્તિને રીતિ બતાવે છે.

પણ આ સિવાય, એટલે ભાષાને લીધે કાવ્યો સારાં ન થયાં તે સિવાય પણ તેનાં કાવ્યોમાં અપ્સીલતા અને સુરુચિનો ભંગ થાય છે તેનું શું? આમાં પણ અનેક કારણો છે—કેટલાંક નર્મદના માનસને લગતાં, કેટલાંક તેના જમાનાને લગતાં. નર્મદનો જમાનો આપણા કરતાં બોલવામાં વધારે અવિવેકી છૂટ લેનારો હતો તેમાં મને શંકા નથી. બોલીમાં અપ્સીલતાને ચારિત્રની શિથિલતા સાથે કાંઈ સંબંધ હશે કે નહિ, અથવા આપણો જમાનો બોલવામાં વધારે વિવેકી છે, સુરુચિવાળો છે માટે નર્મદના જમાનો કરતાં સદૃષ્ટમાં વધારે ઊંચો હશે કે કેમ તે પ્રશ્નમાં હું નથી ઊતરવા માગતો. પણ નર્મદ ડાંડિયામાં જે કેટલાક શિથિલ ચારિત્રવાળાની મશ્કરી કરે છે તે મશ્કરીના શબ્દો બોલતાં તે જમાનાના શિષ્ટવર્ગને પણ અપ્સીલ શબ્દો માટે આપણા જેટલી મૂગ નહિ હોય એટલું મને લાગે જ છે. તે સિવાય તે સમયના હિંદી સાહિત્યમાં જે કેટલીક અપ્સીલતા હતી તેની અસર પણ નર્મદ ઉપર હશે એમ લાગે છે. ૧૮૫૭માં નર્મદે ‘ગુરુ અને સ્ત્રી’ ઉપર નિબંધ લખેલો તેમાં કિસન કવિનું એક કવિત ઉતાર્યું છે.

યહ પ્રભુ તાકો જો, કિસન પ્રભુતાકો ત્યાગે:

છાંડી ના બિભુતી તો, બિભુતી કહા ધારી હૈ

જો લોં ભગ તજી નાહીં, તો લોં ભગતજી નાહીં;

કહિંકો ગુંસાઈ જો સાંધસો ન યારી હૈ. વગેરે.

૧૮૫૮માં નર્મદશંકર ‘આત્મબોધ’ કાવ્ય લખે છે તેમાં આવા જ શ્લોકો વાપરે છે અને એ જ અપશબ્દ પણ લખે છે.

પિધૂં પાપી પ્રાણી, અતિ પતિત પાણી પર ભગે,

ન પાણીયે પાણી, મુકયું ત્રિશુળપાણીયિ ન ડગે.

અનીતીપીઠે તે, નિરખિ નરિ નારી જગ જગે,

કરી જરી જરી, વિખ બહુ પસારયૂં રગ રગે.

આ કાવ્યની ટીપ પણ જોવા જેવી છે, તેમાં તે લખે છે:—
‘એમાં પાપનું વર્ણન કરતાં જે જે પાપ મેં નથી કીધાં તે પણ

મે લખ્યાં છે. ” કંઈક નર્મદના મનમાં એમ પણ હતું કે લોકો લયથી પોતાના દોષો બહાર નથી કહેતા. એવા લયનો તેને એટલો અધો તિરસ્કાર હતો કે એ તિરસ્કારના આવેશમાં તેને પોતાનાં પાપો કહેવામાં એક પ્રકારનો ઉત્સાહ આવતો. ડાંડિયામાં તે કહે છે: “ સાચો કવિ પોતાના દિલની વાત પોતાના ઉભરામાં બહાર કહાડી નાખે છે—તે કવિ પોતાનું ભિતર કવિતામાં ચિતરી બતાવે છે—પછી લુચ્ચો—સોદો—છિનાળવો—લોભી—પાપી ગમે તેવો દુર્ગુણી હોય છે તે પણ; અને ઘોષ કરે છે કે મારા નહારા ગુણ ન લેશા. ” એટલું જ નહિ. કવિ નર્મદ એમ માનતો કે જે જોરસામાં રસ પડે તે હમેશાં કાવ્યનો યોગ્ય વિષય છે. તેમાં જીવનનું રહસ્ય કેટલું છે, — સમસ્ત જીવનની દૃષ્ટિએ તેમાં કેટલું રહસ્ય છે, તે જોવાની તેને જરૂર જણાતી નહોતી. એ જ તેની કાવ્યમીમાંસા છે, એ જ તેની જીવનમીમાંસા છે, અને એ જ તેનું જીવન છે. પૂ. ૬૭૯ની ટીપમાં તે કહે છે: “લોકોમાં કવચિત્ત બનતું તેથી તેઓ કેટલાંક સાહસને નિંદે છે પણ મારો વિચાર આ છે કે, બહુ બહુ રીતના વિવેકે પણ દબાતો નથી એવો જે કુદરતી જોરસો તેને ઘટતો બહાર કાઢવામાં પુણ્ય છે અને અંતે તેમાં આપણું કલ્યાણ જ છે. ” નર્મદના સમયના સમાજની કેટલીક શિથિલતા હિંદી સાહિત્યની અસર, પાપો કપૂલ કરવામાં અનુભવાતો ઉત્સાહ. સાચો જોરસો એટલે કવિતા એવી માન્યતા, અને વિવેકથી ન દબાય એવી લાગણી કલ્યાણમય છે એવો જીવનમીમાંસાનો સિદ્ધાન્ત : એટલું ભેગું કરો એટલે નર્મદના જીવનની તેમ જ તેના કાવ્યની ઘણી ઘણી ખાખતોનો ખુલાસો મળી રહેશે.

ઉપર હું કહી ગયો કે નર્મદને પોતાના મનની સર્વ વૃત્તિઓ, પોતાની ટેવો વગેરે માટે બહુ કૌતુક હતું. તેથી તેની ટેવો અને તેનાં માનસિક લક્ષણો તેનાં કાવ્યોમાં વારંવાર આવે છે. એક ઘણી નાની વાત લઈ એ. તેને કોફી પીવાનો શોખ હતો. પોતાને એ ટેવ હતી તો તે ઉપરથી નર્મદ એમ માનતો કે એ ટેવ એ ઉચ્ચ સંસ્કારિતાની નિશાની છે. અને તેથી ‘વજ્રસંગ ચાંદ્યા’માં.

જોતાં રચના ત્યાંચકી પીતાં જીન દુધ સંગ,
રાણી કહે રાજ પ્રતી, ‘રમવો આજે રંગ.’

અને એક ઈશ્વરસ્તુતિમાં પણ,

પરતાતા બહુ પાપિઓ કરગરી, તું પાસ માફી લિયે,
દુઃખી જે સુખિ થાય તે ભજનની, જે તૂજ કાફી પિયે.

ત્યાં પણ તેને ભજનને માટે કાફી ઉપમાન સૂઝ્યું.

દીપે પિંઈને પનિયાં સુમારે, ઘેલે મુખે તે હસતાં સુગાલે.

અને એનો અર્થ કને છે: “એટલામાં ચાકરે આવી પનિયાં-થોડો ફેફ હોય એવો પાતળો પ્રવાહી-લાંગ કસુઓ, દારુ વગેરે-આપે છે તે પીંઈને ઉપરથી લીસો ને સુકો મેવો ખાય છે ને પછી ઘેલે મ્હોડે ગુલાખી ગાલોમાં હસે છે.”

પણ આ તો બાહ્ય નજીવી ટેવ. તેના બિંડા શીખો અને કાવ્યનાં વલણો પણ તેના લેખોમાંથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તેમાંનું મુખ્ય તે તેના સ્વભાવની ગમગીની હું ગણાવું છું. તેને સુખ કરતાં દુઃખ વધારે ગમતું, અને તે રસદષ્ટિએ. કંઈક એવું હશે કે આ પોતાની ખાસિયત લાગવાથી તેનું માહાત્મ્ય તેને વધારે લાગ્યું હશે. પણ આ મૂળ સ્વભાવ તેનામાં ખરો. લખે છે.

હસવું બહાલું સર્વને રડવું થોડાનેજ,
રડવામાં હસવા તણો, રસ વિરલા જન લેજ. ૧
હસવે જે સુખ ઉપજે, લ્હેર પડે વહી જાય;
ખસિયાણા ખસવું પડે, વસવું વસમું થાય. ૨
રડવામાં રસ ગુણ બહુ, હસવામાં છે હાનિ;
હસવે રીઝે મુર્ખ પણ, રડવે રીઝે જ્ઞાનિ. ૩

આ જ સ્વભાવથી તે પોતાની ખારીને ઉદારીની તસવીર આપવાનું કહે છે.

હારે ખારી એક વીંટી મને આપ;

ઉદાસીની તસવીર તારી

એક વીંટી.

નીચે ‘ટીકા’ લખે છે: “ઉદાસીન તસવીરમાં જ ખરી લેહેજત મને લાગે છે.”

અનુભવ લહરીમાં તે લખે કે:—

રે નર્મદ અંધારી રાત, તેને મળતી તારી જાત,

ત્રિવિધ તાપથી તંબર જેહ, રાતતણાં તમમાં સમિ રેહ. ૧

ચાંદનિનો જોકે છે ખહાર, તેને મળતી ચ્હડતી ધાર;
 પડતીને અંધારી ગમે, રડતાં રડતાં બંને રમે. ૨
 રે નર્મદ આ વેળા તને, ચંદી કરતાં અંધી ગમે;
 આફતનો પણ લેવો દહાવ, એમાં જ્ઞાનતણા સુખલાવ. ૩

આ ગમગીની તેના હૃદયમાં જાંડે જાંડે હતી માટે જ કદાચ નર્મદમાં ક્યાંઈ હાસ્યનાં કાવ્યો નથી. ડાંડિયામાં હાસ્ય છે પણ તેમાં મર્મ (humour) નથી, કેવળ કટાક્ષ, અને વિશેષે કરીને તો તિરસ્કારયુક્ત ઠક્કામશ્કરી છે, જે ધણીવાર અશ્લીલતા સુધી જાય છે. નર્મદ એટલો બધો ગંભીર હતો, તેને પોતાના જમાનાને સુધારવાનો એટલો ઉત્સાહ એટલું ઔત્સુક્ય હતું કે તે ભાવોની પાર જઈ પોતા વિશે કે ખીજા વિશે મર્મથી હસી હસાવી શકે જ નહિ.

આ જ કારણને લઈને, ધણાં કાવ્યમાં નર્મદનું માનસ અત્યંત ઉત્સાહમય પ્રતીત થાય છે છતાં તેને વિજ્યી યોદ્ધા કરતાં પરાજિત યોદ્ધો, પરાજયના વિષાદવાળો યોદ્ધો વધારે ગમે છે. નર્મદના આ માનસિક વલણના દાખલા ધણા થોડા મળે છે, પણ મળે છે તે કવિના સ્વભાવમાંથી સીધા નીકળી આવતા જણાય છે, અને તે કવિનો પોતાનો જ સ્વભાવ છે, એમાં કશી શંકા રહેતી નથી. કખીરવડના વર્ણનમાં કખીરવડને એક યોદ્ધા સાથે સરખાવે છે, ત્યાં કહે છે :

દિસે હાર્યો યોદ્ધો હરિ તણું હંદે ધ્યાન ધરતો
 પોતાના મિત્ર ગિરધરલાલ વિશે તે કહે છે :

પડ્યો જ ગિરધરલાલ, નેટ જોદ્ધો ગુજરાતે;
 તેતરીસ તણું સાલ, જેઠશુદ્ધિ ખીજી રાતે.
 હડે ભરાઈ ઝુઝ્યો, ધાવ લીધા કારી બહુ;
 નિજ નિશ્ચયમાં ધુમ્યો, લાવ જિતના લેવા સહુ.
 જ્ય નવ પામ્યો તોય, ભારમાં રહ્યો મનસ્વી;
 માદો પણ સિંહ સોય, હારમાં દિરથો યશસ્વી.

અને ડા. ધીરજરામ વિશે કહે છે :

મિત્ર દેશહિત માંહિ, કિધાં છે તેં પણ કામો;
 નિજ ધંધામાં રઈ, ધર્યો તું વેમની સામો.

વરત્યો નિઃસ્પૃહ થઈ, રચો વળિ નિઃસ્પૃહ ઝાંગે;

વડો ટેક વડું ઘેઈ, ફાવ્યું નહિ પણ નવ ગાંજ્યો.

જેમ તેને સુખ કરતાં દુઃખ ગમે છે, હર્ષ કરતાં વિષાદ ગમે છે, તેમ જ વિજયની ઈચ્છા છતાં. તેને પરાજયનો વિષાદ પણ ગમે છે. અને માટે જ તેનાં વીરસનાં કાવ્યોમાં ક્યાંક ક્યાંક પરાજયનો વિકલ્પ પણ તેણે નજર આગળ રાખ્યો છે. પરાજય થાય તોપણ શું ખોટું એમ ઘણી જગાએ કહેલ છે.

ફાવ્યા તો છે ઠીક સોંપ્યું તે પાછું મળશે,

નવ ફાવ્યા તોપણ, કંઈ પણ તેમાં વળશે.

પણ નર્મદનાં સમસ્ત કાવ્યોનો પ્રવર્તક ભાવ તો ઉદ્ધાસ, ઉત્સાહ, વીર છે, તેમાં શંકા નથી. વીરમાં જ તેનું કાવ્ય વિજયી થઈ ઉત્સાહ છે. વીરકાવ્યો એ જ ગુજરાતી સાહિત્યને તેની અનન્ય ભેટ છે. તેનાં વીર કાવ્યો જ તેનાં બધાં કાવ્યોમાં ઉત્તમ છે અને આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં એ વીર કાવ્યોનું જ અનન્ય સ્થાન છે. લોકોએ તેને વીર નર્મદ કહ્યો, એ લોકોક્તિ ઘણીવાર હેતુમાં ઊતર્યાં સિવાય સત્ય શોધી કાઢે છે તેનો એક દાખલો છે.

અને આ તેનાં વીર કાવ્યોમાંથી જ મને તેના કવિજીવન વિશેના એક પ્રશ્નનો ખુલાસો મળે છે. નર્મદ વિશે પ્રશ્ન પુછાય છે કે નર્મદે કેટલું સુધી ગદ્ય તો લખ્યા કર્યું, પણ પદ્ય તો માત્ર આશરે અગિયારેક વરસ લખ્યું અને પછી લગભગ છોડી દીધું! તેની ગદ્ય સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ચાલી ને આ કેમ અટકી? સાચો કવિ હોય તો વળી તેની કવિતા એકાદ દશકો ચાલીને અટકી જાય ખરી! આનો ખુલાસો કંઈક સામાન્ય રીતે અને કંઈક નર્મદને વિશેષ રીતે લક્ષીને કરવા પ્રયત્ન કરીશ. કાવ્ય-પ્રતિભા કેમ સ્કુરે છે અને કેમ બંધ થાય છે તે હજી આપણને સમજાય નથી. આપણા કાન્ત કવિની પણ કાવ્યપ્રવૃત્તિ થોડાં વરસ બરાબર ચાલીને પછી ઘણી જ આછી પાતળી પડી ગઈ, અને તેમને વિશે લખત મેં અંગ્રેજ કવિ કોલરિજનો પણ લગભગ આવો જ દાખલો આપેલો પણ નર્મદ વિશે તો આપણે તેના માનસને લક્ષીને વિશેષરૂપે જવાબ

આપી શકીએ એમ છીએ, નર્મદને આપણે દલપતરામ કરતાં પણ વિશેષરૂપે, પહેલો અર્વાચીન કવિ કહીએ છીએ. શા માટે ? પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અથડામણીથી આપણા સમાજમાં જે નવા ભાવો લાગણી વિચારો થયાં તેને પહેલી જ વાર સાહિત્યમાં—કાવ્યમાં ઉતારનાર એ કવિ ! ત્યારે આ જે સંસ્કૃતિની અથડામણીના નર્મદના માનસમાં કયા મુખ્ય મુખ્ય ભાવો ઉદ્ભવ્યા, અને શા વિચારો આવ્યા ? તે એ પોતે જ કહે છે :

દેખી દારુણ દેશીના દુઃખ, નર્મદ દીલ દાઝે છે,

પેખી પરદેશીનાં ઊંચાં સૂખ, નર્મદ દીલ દાઝે છે.

પણ તેના દીલમાં આ કેવળ અંતર બાળી નાંખતું નિષ્ક્રિય વન્ધ્ય દુઃખ નહોતું. તેમાંથી તેને આશા પ્રગટ થાય છે :

છૂલ્લંડનો દેશ જેહવો આજે રહ્યોએ;

કર તેવો આ દેશ, લાજ સંધે એ ખોએ.

છૂલ્લંડ જેવા થવાના, છૂલ્લંડના ઉત્તમ સંસ્કારી ભોગો ઉપભોગો પોતાનો દેશ ભોગવે, શુદ્ધ સ્વાતંત્ર્યનો આસ્વાદ કરે એવા તેને કોડ હતા. ‘અને એ અને કેમ ?’ ‘કેમ શું, છૂલ્લંડ જેમ નાતગત નથી માનતું, સ્ત્રીઓને છૂટ આપે છે, પરદેશો ખેડે છે, સંપ રાખે છે, તેમ આપણે પણ કરીએ એટલી વાર !’ ‘પણ આપણા લોક એમ કરશે ?’ ‘નહિ કેમ કરે, હું કડખેદ બની તેમને શર ચડાવીશ, તેમને શુદ્ધ પ્રેમનો આદર્શ બતાવીશ, તેમનામાં પ્રેમશૌર્ય પ્રેરીશ, પછી કેમ નહિ કરે ?’ આ તેની પ્રેરણા. એ જ પ્રેરણામાં તેણે પ્રેમ અને શૌર્યનાં ગીત ગાયાં. પણ જેમ જેમ તે આગળ જતો ગયો તેમ તેમ તેને કડવા અનુભવો થતા ગયા પહેલાં તો જે સુધારાવાળાના સાથમાં તે હતો તેઓ જ તેને સન્ન્યાઈ અને શૌર્ય વિનાના લાગ્યા. પોતાનાં ગીતોની અસરમાં પણ તે નાસીપાસ થયો : “નર્મકવિતાના શૃંગારમાં જીવાનિયા બહુ રાજી પણ તેમાંના વીરકે શાંતને શું કરવા જુવે ? એ સઘળું શું બતાવે છે ? ભ્રષ્ટનીતિ.” ધર્મવિચાર પૃ. ૩૩) આમ કવિને ઉત્સાહમાં વારંવાર ભંગાણુ પડતું ગયું, થોડી વાર તો એ ઉત્સાહભંગ સામે કવિએ આંખ આડા કાન કર્યાં, એ ઉત્સાહભંગમાંથી બચવા વધારે ઉત્સાહનાં ગીત ગાયાં ! નવલરામ કવિજીવનમાં લખે છે :

“ મને યાદ છે કે ‘ ગુજરાતીની સ્થિતિ’ નિબંધ લખ્યો ત્યારે (૧૯૬૮-૬૯), તેમાં છેવટે જે ત્રીસ વર્ષમાં આટઆટલા સુધારા થશે એમ તડાકા માર્યા છે તે ખાખત મારે ઘણી તકરાર થઈ હતી, અને તે વેળા એમ કબુલ કર્યું હતું કે એ માટું મન રીઝવવાની અટકળો છે;” નર્મકવિતામાં ઘણી ઉત્સાહની કવિતાઓ આવી પોતાના મનને રીઝવવાને પણ લખાઈ છે, જોકે રચ્યા મિતિને અભાવે આપણે તે બરાબર પકડી શકીએ નહિ. પણ કોઈ પણ બુદ્ધિવાન માણસ પોતાની જાતને છેતરીને વસ્તુસ્થિતિ તરફ વધારે વખત દુર્લક્ષ કરી શકે નહિ. નર્મદને પોતાના પ્રયત્નોની નિષ્ફળતા વધારે વધારે સચોટ રીતે સમજાતી ગઈ અને તેથી ઉત્સાહની સાથે નિરાશાના વિષાદના અંતરાયો આવવા લાગ્યા. તેમ છતાં તેણે ધીરજ ધરી. તેણે થોડો સમય એમ માન્યું કે દેશની પ્રગતિમાં થોડો વખત સામે મોંઘે યુદ્ધ કરવાનો હોય તો થોડો વખત તક શોધવાનો અને તક મળે ત્યાં સુધી ગમ ખાઈને બેસી રહેવાનો—ધીરજ ધરવાનો હોય. અનુભવ-લહરીમાં આ માનસનું બહુ સ્વચ્છ પ્રતિબિંબ છે. જગતના કલેશકંકાસથી લોકોના કુસંપ અભિમાનથી તેવું મન અતિશય દુઃખી થાય છે, અને તે પ્રસન્ન દોહરામાં અપ્રસન્ન ચિત્ત ઉતારે છે:

અંધારી ઝાડી સંસાર, રસ્તો ના સૂઝે કંઈ યાર;
ખાઉં ખાઉં શબ્દો બહુ થાય, બચવાનો ઊપાય ન કાંય.
આમ તેમ ફરતાં ભૂલાય, પગમાં બહુ કાંટા ભોંકાય;
ખીંકે છાતી ધબધબ થાય આંખો નહિ સરખી થઈ જાય.

અને મન વાળે છે.

ફેરફાર છે જગનો નીમ, વધઘટ રહડતી પડતી નીમ,
અકળ કળાનો નાવે પાર, એ અનુભવ ઊતારે પાર.
વળી પોતાનાં દુઃખ અકળામણુ ગાય છે :

પણ નર્મદ શું ખાવું કાલ, કુટુંબના એવા જહાં હાલ;
જ્ઞાન શું આવે આડે તહાં, શર ન થાય શું કાયર તહાં ?
જશાળ ઉઘમ ફળે ન કોય, વસુવણુ કચમ જન પરુ નવ હોય ?
માંદગિમાં રીખાતાં જન. જોઈ ઠારવું શું રે મન ?

ઉમંગ લાંગ સદ્ સંખાય, પોતાથી ભૂખ્યાં રહેવાય;
નિબ્બનનું દુઃખ ક્યમ જોવાય, જ્ઞાન શ્વર પણ ખોટાં થાય.
અને ફરી મન વાળે છે :

રે નર્મદ તૂં પૂરો નહીં, માટે શોચ કરે છે સહી;
કોનું કાણુ છે અહિંયાં સગૂં, કોનું નસિખ કો સંગે લગ્યું.
સૂરજ પણ તે થાયે અસ્ત, ચંદ્ર ઘટે થઈ પૂરો ભસ્ત;
ભરતી પછી થાયે છે ઝોટ, વેપારીને કેમ ન ખોટ ?
અને નિરાશાના લગલગ અતિમ બિદુએ પહેંચે છે :

ચીત થયા કે પરવશ પડયા, પછી લાગ તે શેના રહ્યા;
છાતી પર મૂકાવેા પાગ, જોયાં કરવેા પાછો લાગ.
નીશા કરિને રહેવું પડી, નહિ માનવું દેહ જ પડી;
સંધિ મજે લહે સંધૂં સૂખ, નહિતર સૂ મરડીને કૂખ.
શખ જહેવાં થઈ રહેવું જાણુ. સમાધિ લીધી તહેવું માન;
દુર્ઘટ ધીરજનો જે જોગ, તેજ કરેથી સુખનો જોગ.
રે નર્મદ એમ ધીરાં થતે, પછી ન ઉલમ થાયે રતે;
છેક નિરાશીને શી આશ, ખમ્યા કરે દળદરનો પાશ.

પણુ આંમાં લાગ મળવાની એક સૂક્ષ્મ આશા રહી છે. અને એ
આશાના અવલંબે પાછો તે નિરાશાના ગર્તમાંથી બહાર નીકળે છે.

રે નર્મદ તૂં ભૂલે કેમ, ભીડ ગઈ કે પાછું તેમ;
ગરમ કરી દેવાં તનમન, ધીરજને મુકવી સજ્જન.
સમોસાધુ તે નર શુરવીર, લાગે મારે ઝટ લઈ તીર;
ફાવ્યું તો ખાવી રે ખીર, નહિ તો પાછી ધરવી ધીર.
રણમાં જખમી થાતાં અરે, કાયરપણુ શં ધરવું અરે;
સમયે ધીરજ ધરવી અને, સમયે હિંમત લિડવી રણે.
રીખાયા તો ઘાડા થયા, મરી ગયા તો પાર જ પડયા;
ફાવ્યા તારે તો સહુ ઠીક, ઝારિ નાખ જ્ઞાને મન ચીક.

અને છેવટ પોતે જ પોતાની શંકાનું સમાધાન કરે છે.

નર્મદ કંઈ શંકા છે હવે, કહિ દે કે હું બાળું દવે;
ના નર્મદ હું સમજ્યો સમૂં, અભિરિ ફકીરી રંગે રમૂં.

રડો રડો મુજ જનન, રડો મુજને સૌ આજે;
 થયો છજીં લાચાર, થતું નથી કંઈ તમ કાજે. (પૃ. ૫૧૩)
 એ કાવ્યમાં પણ છેવટે આશા-નિરાશામય સમાધાન કરે છે.
 ટળે ન સર્જિત લેશ, કાંતો અહિં પાછો આવું;
 કાંતો છેલ્લી ભેટ, સમ્મનડાં નવ ગભરાવું.
 કડણ કરીને મન, ઉઘમી શીઘ્ર સિધાવે,
 નર્મદ લઈ સાહિત્ય, સાંજરે પાછો આવે.

પણ આવાં સમાધાન પણ કદીક નથી મળતાં. કેવળ નિરવલંબ અતલ
 અગાધ નિરાશામાં પણ નર્મદ પડે છે :

નિશ્ચયોજેવું કંઈ જગતમાં નહિ કહીં, રાખિ ધોરણ કિયું ચાલવું રે.
 જઈ સડી શોકથી, થઈ અવાચક રહી, ટકટક જ સંધું નિહાગવું રે.
 કામદાજો કરું, પણ નહીં હોંસથી, તનમને હું થયો થંડગાર;
 કાઈ વાતે મને ના રહ્યો ઓરતો, ઝૂ તૂં લેઈને પાડ પાર;
 જીવવાનું નથી ચાહતો લેશને, જગતને ઢંગ જોવો ન ચાહું;
 પ્રાર્થના માહરી એટલિ માનિ લે, મોતને આપ કે સૂખિ થાઉં.
 હું નથી માગતો આહિનું સૂખડું, એ ન મ્હારે કદી જોઈ એ રે;
 જો મ્હરે હોય તો સાચું તૂં આપજે, હાલ તો અહિં મને મૃત્યુ દે રે.

અને એવા જ બીજા ઝૂલણા ગીતમાં તેની આર્ત ચીસ સંભળાય છે.

તેનું તે શું રહું તેનું તે શું બહું, તેનું તે શું લવું રોજ તેવું;
 આમાં પણ પોતાના પરિતાપો, દુનિયાના અન્યાયો સામે પોકારીને
 છેવટે કહે છે :

બહુ ચિદું તોય પણ ફાવું ના લેશ લવ તાહરે થાકિને ગૂણ ગાઉં;
 અકળ લીલા અહીં વાહવા નહિ મણા નર્મ દો ખ્યાલમાં મસ્ત થાજીં.

કાઈ કહેશે લલે નર્મદને આશાની પ્રેરણા બંધ પડી તો આવાં વિષાદનાં
 ગીતો પણ તેણે કેમ ન લખ્યાં? હું ધારું છું 'તેનું તે શું રહું, તેનું તે
 શું બહું, તેનું તે શું લવું રોજ તેવું,' એ લીટીમાં એનો જવાબ આવી
 જાય છે. તે ઉત્સાહનો કવિ હતો. પોતાની દીનતા તેને ગાવી કે સંભળાવવી
 ગમતી નહોતી. ગમે તેવી દીનતામાં લાચારીમાં તેણે હાથ લંબાવ્યો નથી,

—એકે એના જમાનામાં કવિએ ઉત્તેજનરૂપે કંઈ માગવું એમાં પ્રતિષ્ઠાભંગ જેવું કશું નહોતું. એ ઉત્સાહનો કવિ નિરાશાનાં ગીતો શી રીતે ગાઈ શકે ? પવનનાં ઘાડાં તોફાનોમાં સામે પવને જીડનારું પક્ષી પાતળા પડી મથેલા વાતાવરણમાં શી રીતે જીડી શકે ?

નર્મદની કાવ્યપ્રવૃત્તિ પાતળી પડતી પડતી બંધ થઈ ગઈ તેનું એક બીજું કારણ તેની કોષપ્રવૃત્તિ પણ હું માનું છું. એકલે હાથે ગુજરાતીનો કોષ કરવો એ મહાભારત કામ હતું. નર્મદનો સ્વભાવ જ એવો હતો કે તે જે કામ હાથમાં લે તેમાં એકદમ વેગથી ચાલે અને બીજી પ્રવૃત્તિઓ છોડી દે. અને તેના કોષના કાગળો મેં શ્રીયુત નટવરલાલ દેસાઈ પાસેથી મેળવીને જોયા છે તે જોતાં જણાય છે કે કોષની સાથે સાથે, તે જોડણીનો વિચાર કરે એ તો સ્વાભાવિક છે, પણ તે સાથે તે શબ્દોની અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી યાદીઓ બનાવતો હતો: જેવી કે સ્વાનુકારી શબ્દોની, એકાર્થવાચક શબ્દોની, પ્રાચીન કવિતામાં આવતા રૂઢિપ્રયોગોની વગેરે. પૃ. ૪૩૧ પર વીરસિંહ કાવ્યનો નીચેના ટિપ્પણમાં તે લખે છે: “ પહેલો ને બીજો એ સર્ગો જીલ્લાઈની આખર લગીમાં પૂરા કર્યાં, તે પછી કોષની તડામારમાં પડવાથી એ વિષય પડતો મૂક્યો છે. હવે જ્યારે લેવાય ત્યારે ખરો ” પણ આને હું નિમિત્ત કારણ ગણું છું. મુખ્ય કારણ તો તેનો જોસ્સો—જે જોસ્સાથી તે કામ કરતો તે—નર્મદ પડ્યો, બંધ પડ્યો તે જ હું ગણું છું. અને માટે, એ કવિતાપ્રવૃત્તિ બંધ પડી એટલા ઉપરથી કવિની કવિત્વ શક્તિ વિશે શંકા લેવાનું મને યોગ્ય જણાતું નથી.

હરકોઈ કવિ વિશેના અભિપ્રાયો સમયે સમયે સામાન્ય રીતે બદલાતા જાય છે,—અને ખાસ કરીને તો અર્વાચીન યુગમાં, જેમાં જીવનના અનેક વિષયો સંબંધી આપણા વિચારો અતિ વેગથી બદલાયા ગયા છે એટલે સ્વાભાવિક છે કે કવિ તરીકેના નર્મદ વિશેના અભિપ્રાયો પણ બદલાય, અને તે બદલાયા છે જ.

આપણાં વિવેચનોમાં નર્મદના પૌતાના સમયમાં, નર્મદ અને દલપતરામ એ બેમાંથી કયો મોટો કવિ એ વિશે સમાજમાં અને વિદ્વાનોમાં ભારે ઉગ્ર મતભેદ હતો. કવિ દલપતરામ એશ્વાર મુંબઈ ગયા

સ્થાને બંને કવિઓનો જાહેરમાં મુકાબલો થતાં તે વખતનાં વર્તમાનપત્રોમાં 'દ્વલપતરામની કવિતા સાધારણ ને નર્મદાશંકરની વિદ્વત્તાવાળી' એવી મતલબના લેખો આવતા એમ નર્મદે 'મારી હકીકત'માં નોંધે છે. નર્મદના સમકાલીન નવલરામ જેવા સમતુલા માટે મથનાર પરીક્ષક પણ એકવાર નર્મદ તરફ એટલા બધા આકર્ષાયા હતા કે તેમણે નર્મદને અત્યાર સુધીના બધા કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણેલ છે. "પ્રેમાનન્દ સુધ્ધાં સઘળા ગૂજરાતી કવિઓ કરતાં નર્મદાચ્છ ઘણી જિંચી જાતનું છે." એમ તેમણે કહ્યું છે. (૧૮૬૬). પણ આ વિચાર બદલાયા છે અને ૧૮૭૩માં પ્રેમાનન્દને પાછો તેને સ્થાને મૂકે છે અને કહે છે, 'રસની આબતમાં કોઈ પણ ગૂજરાતી કવિ એના પેંગડામાં પગ ઘાલે એવો નથી.' એ જ પ્રમાણે નવલરામને શરૂઆતમાં દ્વલપતરામ વિશે હલકો અભિપ્રાય હતો પણ નર્મદકવિતાની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે બંનેની શૈલીઓને પરસ્પર અપ્રમેય (incommensurable) કહેલી છે, અને દૂંકામાં દ્વલપતરામની શૈલીને સભારંગની અને નર્મદાશંકરની શૈલીને મસ્ત કહેલી છે. આ પછી સદ્ગત મણિભાઈ નભુભાઈએ આ બંને કવિઓની શૈલીની તુલના કરી છે. તેમને આ બંને કવિઓની કવિતા માટે નવલરામ કરતાં ઓછું માન છે, પણ તેમની તુલનામાં પણ ત્રાજવું નર્મદનું જ હેઠું બધ છે. મણિભાઈ તે સમયના લેખકોના વ્યાવહારિક અને ઉદ્ધત એવા એ વર્ગો પાડે છે. તેઓ કહે છે "ગુજરાતી ભાષામાં જ તેમણે સર્વેએ લખાણ કરેલાં છે, પરંતુ મુંબઈ અને અમદાવાદ એ એ મંડળોની ભાષામાં ધણો અંતર છે. મુંબઈવાળાના વિચારો કેવળ પાશ્ચાત્ય વિચારમય હતા, અમદાવાદવાળાના વિચાર પણ તેવા જ છતાં, "સજ્જન સમજવજોરે ધીમે ધીમે સુધારાનો સાર" એવા તેમના અગ્રણી કવિના સૂત્રને અનુસરતા હતા. મુંબઈવાળા ઉદ્ધત, અમદાવાદવાળા વ્યાવહારિક લેખકો હતા. ઉભયે સંસ્કૃતજ્ઞ ન હતા, તેથી શુદ્ધ ગૂર્જરગિરા લખવામાં વિજ્ઞથી નીવડયા નથી.

"તથાપિ ઉદ્ધત લેખકોએ તે ભાષાની જે સેવા કરી છે તે સેવા વ્યાવહારિક લેખકોથી ઘર્ષ નથી એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. ઉદ્ધત વર્ગવાળાના મનમાં અમુક ભાવનાઓ હતી:...વ્યાવહારિક વર્ગવાળા તે

વ્યવહારમાં જ પોતાની ભાવનાને સિદ્ધ કરતા હતા. ચાલતા વ્યવહારથી છૂટા ન પડતાં ધીમે ધીમે એમાંથી કાંઈકે કરાય તો કરવું એ તેમની વ્યાવહારિક દષ્ટિ હતી....ફલ પણ સર્વના આગલ સુવિક્ષિત છે. નર્મગણ, કરણુષેત્રો, નર્મકવિતા તથા ગિરધરલાલ અને કરસનદાસના છુટક લેખ તેની સામે વનરાજ ચાવડા, ગર્ધવસેન કે દલપતકાવ્ય ટકી શકે એમ નથી જ. એકમાં અપૂર્ણ પણે ભવ્ય ઉત્તમતાનાં દષ્ટાન્ત ઉપરની નજર વાચકને આનંદ સાથે નૂતન સુવાસવાળા વિચારમાં અને નૂતન ભાષાના પ્રભોદકારક જ્ઞેસમાં તાણી ધસડી જાય છે, ત્યારે ખીજામાં ખેડુતો અને દુકાનદારોની વેપારની ગંધ આવે છે, સાંકડા અને ક્ષુદ્ર વિચારથી વાચકના મનને ઘણી મુઝવણ થાય છે. (ગૂજરાતના લેખકો. સુદર્શન ગદ્યાવલિ. પૃ. ૬૦૫-૬૦૬.) આ પછીના આપણા પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર મકરન્દ, તેમણે એમાંથી કોઈ પણ એકનાં સમસ્ત કાવ્યોનું અવલોકન કર્યું નથી. પણ તેમના કવિતાનાં ધોરણો જ્ઞેતાં અને તેમણે બંનેની કવિતામાંથી દોષોનાં આપેલાં ઉદાહરણો જ્ઞેતાં તેમને આ એ માટેનું માન કાંઈકે ઊતર્યું જણાય છે; જોકે જ્યાં સુધી કવિતાના ઉત્તમ દાખલા લઈ વિવેચન ન કર્યું હોય ત્યાંસુધી તેમને હાથે આ કવિઓને પૂરો ન્યાય મળ્યો તો ન જ ગણાય. તે પછી બંને વિશે મિતભાષામાં અને ન્યાયની તુલા જાળવી લખનાર વિવેચક શ્રી આનંદશંકરભાઈ ગણાય. નવમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે સાડીના પહેલા ખંડના સાહિત્ય વિષે લખતાં તેઓ કહે છે : “ એ જમાનામાં અંગ્રેજીનો અભ્યાસ હાલ જેટલો વિશાળ ન હતો. અને જીવન હાલ કરતાં ઘણું ઓછું સંકુલ હોઈ એના વિચારમાં વિશેષ સાદાઈ હતી. એનું પ્રતિબિંબ તે વખતની કવિતામાં નાટકમાં તેમ જ નવલકથામાં આપણે જોઈએ છીએ. ઘડીકમાં સભાનું મન રંજન કરી દે એવી દલપતરામની કવિતા. નર્મદનાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં અને ઋતુવર્ણનનાં કાવ્યો વિગતભર્યાં પણ નર્મગ્રાહી નહિ. એમના શૃંગાર વીર અને દેશભક્તિરસના ઉછાળા તેમાં ધૃતિમતા નહિ તેમ કલા પણ નહિ, માત્ર સીધો અને પ્રખળ આવેશ... એ જમાનાના કાર્યની મ્હારી આ વિહંગદષ્ટિથી આપને કદાચ લાગશે કે હું એમની કદર કરવામાં મંદ છું. પણ વસ્તુતઃ તેમ

નથી. હું એટલી જ દહતાથી માનું છું કે નર્મદાશંકરમાં સાચું હૃદયનું કવિત્વ હતું, કવિત્વના અનેક પ્રદેશમાં એમણે પોતાની શક્તિ પ્રસારી છે. એમના અનન્ય સાધારણ કવિજીવન માટે, એમના નિડર સાંસારિક જીવન માટે... મહારું શિર એમને ચરણે નમે છે. દલપતરામની શાણી કવિતા એનાં સાદાં સીધાં રમુજી વર્ણન વાર્તાશૈલી અને મીઠા હાસ્યરસ મને આનંદ આપે છે. સાદી ગુજરાતી ભાષા કેટલું કામ આપી શકે છે એ દલપતરામ અને નંદશંકર જેવું કોઈએ બતાવ્યું નથી.”

ગઈ નર્મદ શતાબ્દી સમયે નર્મદ વિશે જે અનેક મતો પ્રસિદ્ધ થયા તેમાંથી સ્વતંત્ર અભિપ્રાય અને સચોટ શૈલીને લીધે જેણે સર્વનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે ‘વીર નર્મદ’ લખ્યે. તેના લેખક શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટે નર્મદ વિશે લખતાં દલપતનો ઉલ્લેખ ઝાઝો નથી કર્યો, માત્ર એ એક જગાએ પ્રસંગોપાત્ત કહ્યું છે. નર્મદ કવિતાની દલપતરામ ઉપર શી અસર થઈ તે જણાવવા તેઓ કહે છે : “ આ છઠ્ઠીસ વરસનો જુવાનિયો આજથી દલપતની દહેશતનો વિષય થઈ પડ્યો. એ શું કરે છે તેના પર તેની નિરંતર નજર ચોંટી રહેવા લાગી. એણે ‘શરવીરનાં લક્ષણો’ ગાયાં ? ઠીક, ત્યારે હું પણ ‘શરવીર છત્રીસી’ રચું. એણે દેશાભિમાનનાં પદો લખ્યાં ? તો મારે પણ ‘લલી ભાર્તભૂમિ’નાં ગુણગાન કરવાં જોઈએ. આમ એ ઊગતો યુવક આ પાકટ પુરુષનો કેટલેક અંશે ગુરુ થઈએઠો ને તેને હાથે તેની શક્તિના પ્રમાણમાં જે સર્વોત્તમ કઠાવી શકાય એમ હતું તે કઠાવ્યું.” અને એ જ પુસ્તકમાં અન્યત્ર નર્મદની કવિતામાં પ્રસાદગુણની ખામી છે એમ કહેતાં પ્રસંગોપાત્ત કહે છે કે “ આ બાબતમાં દલપત નર્મદ કરતાં અનેક ગણો ચડિયાતો છે.”

પણ ઇતિહાસમાં જે જે વસ્તુઓ ભેગી વણાઈ ગયેલી હોય છે તે પછીથી જુદી પડી શકતી નથી. શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટે નર્મદ વિશે બોલતાં દલપતનો ઓછામાં ઓછો ઉલ્લેખ કર્યો. પણ સમય દષ્ટિએ નર્મદ ઉપર છેલ્લું ભેરલનાર શ્રી નાનાલાલ કવિ છે જેમણે ‘દલપત જીવનકથા’માં દલપતનર્મદના મિલન ઉપર લખતાં બન્નેની કવિ તરીકેની તુલના પાછી કરી છે. દલપત અને નર્મદની શૈલી પરસ્પર અપ્રમેય છે એ નવલરામના

વિધાનથી સંતોષ ન માનતાં તેઓ તેમની પ્રમેયતા પ્રીછવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેઓ પોતાની લાક્ષણિક અને લક્ષણપ્રધાન શૈલીમાં કહે છે : “આપણા નવયુગનો દલપત બ્રહ્મર્ષિ હતો, નર્મદ રાજર્ષિ હતો.” આમળ કહે છે : “નવલરામ કહે છે દલપત નર્મદ અપ્રમેય છે, ખરું. છતાંયે કોઈ પ્રમેયતા પ્રીછવા જ્ય તો આર્ય સંસારે, આર્ય ઇતિહાસે, આર્ય સંસ્કૃતિએ તો હજારો વર્ષથી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપેલો છે કે ક્ષત્રિય શ્રેષ્ઠ કે બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ ?”

આપે જોયું હશે કે મારા આખા વ્યાખ્યાનમાં મેં દલપત નર્મદની કે કોઈની પણ તુલના ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. દલપત નર્મદને તો શું પણ કોઈ પણ એ સાચા કવિઓને—અરે એક જ કવિની એ કૃતિઓને તરત-તરત પરસ્પર અપ્રમેય જ હું માનું છું. જ્યાં તુલના કરીએ ત્યાં પણ દરેક કૃતિની કે કવિની વિશિષ્ટતા વધારે સમજવાનો જ એ તુલનાનો ઉદ્દેશ હોઈ શકે એમ હું માનું છું. વળી તુલનામાં એવા સામાન્ય શબ્દોમાં વર્ણન થઈ જાય છે કે જેથી એ સામાન્યના પાયામાં એને સમર્થક વિશેષ કંઈ છે કે નહિ એ તરફ ધ્યાન પણ રહેતું નથી અને એક સામાન્યમાંથી બીજા સામાન્યમાં એમ નિરંકુશ વિહાર માત્ર થઈ જાય છે. એટલા જ માટે આ વ્યાખ્યાનમાં મેં નર્મદની શૈલી શિષ્ટ કે કૌતુકમય classical કે romantic, કે એવા સામાન્ય પ્રશ્નો ન ચર્ચતાં તે શૈલીનાં જ લક્ષણો સ્ફુટ કરવા મુખ્યત્વે પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમ છતાં શ્રી નાનાલાલ જેવા સાક્ષરનું વિધાન મારી સામે હોય, અને એ વિધાન આ આખી મતપરંપરામાં છેલ્લું હોય, અને તેની સાથે હું સર્વથા સંમત થઈ શકતો ન હોઉં, ત્યારે મારી ફરજ છે કે એ સંબંધી મારે મારો અભિપ્રાય અહીં દર્શાવવો જોઈ એ.

‘દલપત બ્રાહ્મણ અને નર્મદ ક્ષત્રિય’ : અહીં આપણે બંને માનવ તરીકે કેવા હતા તેની ચર્ચા નથી કરતા માત્ર કવિ તરીકે કેવા હતા તેની ચર્ચા કરીએ છીએ. અને કવિનું મુખ્ય લક્ષણ કાન્તશિલ્પ - જોકે શ્રીયુત આનંદશંકરભાઈએ તે બ્રાહ્મણ અને કૃપણનું દ્વંદ્વ સમજાવ્યું છે ત્યાં બ્રાહ્મણનું લક્ષણ પણ એને જ

મળતું બતાવ્યું છે. ગમે તેમ આ બંને કવિઓમાં ઉચ્ચતર કાલુ એ જોવું હોય તો એમાંથી કોની દષ્ટિ ક્રાન્તદર્શી હતી એ જોવું રહ્યું. નર્મદ વિશે કહેવાય છે કે તેણે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કર્યા વિના જ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને માટે અત્યંત ઉત્સાહ બતાવ્યો. હવે એ સાચું છે કે નર્મદ પશ્ચિમની દેશસ્થિતિ તરફ મોહાયો અને એ મોહ એના સંસારસુધારાનો અને તેને માટેના ઉત્સાહનો પ્રવર્તક હેતુ હતો, અને આપણા દેશનો ઇતિહાસ વિચારતાં તેને પછી પ્રત્યાવર્તન થયું. પણ દલપતરામનો પણ પ્રવર્તક હેતુ તો એ જ પશ્ચિમના સુધારાને અહીં લાવવાનો ઉત્સાહ જ હતો. એ બાબતમાં મણિલાલ નજીભાઈનું વચન જે બંને વર્ગોને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન નહોતું, બંને અંગ્રેજી સુધારાથી આકર્ષાયા એ જ સાચું છે, અને ફરક તે માત્ર દલપતરામનો વ્યવહારકુશળતાની હદમાં રહેવાનો આગ્રહ જ હતો. પશ્ચિમથી લેવું ખરું પણ આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસસિદ્ધ સ્વભાવની સરણીએ ચાલતાં આપણા પ્રજાશરીરમાં પચાવી પચાવીને લેવું એ સિદ્ધાન્ત ખરો તો મણિભાઈ નજીભાઈ અને કથામાં ગોવર્ધનરામથી શરૂ થયો, અને ધર્મવિચારની નર્મદની બુદ્ધિ તે તેની પુરોગામી ગણાય, કંઈ દલપતરામથી એ વિચાર-સરણી શરૂ થઈ ન ગણાય. પણ એ વિચાર દૂર રાખતાં દલપત-નર્મદે પોતાની પરિસ્થિતિમાં જે જોયું, પોતાની પરિસ્થિતિનું તેમણે જે નિદાન કર્યું અને તેના જે ઉપાયો ધડકા અને અમલમાં મૂક્યા, તેમાં પણ દલપતરામ નર્મદ કરતાં કોઈ રીતે વધારે દૂર દેખનાર નથી જણાતા. દલપતરામે પશ્ચિમના સુધારાનાં સાધનો, લોકસેવાના માર્ગો અને કેટલાક સામાજિક સુધારા વિશે વ્યવહાર-દષ્ટિએ સુગ્રાહ્ય થાય એ રીતે ગાયું. પણ આપણો સમસ્ત સ્થિતિનું એક સમગ્ર દષ્ટિએ અવલોકન, આપણી સ્થિતિનું-દુર્દશાનું નિદાન, જે રૂઢિ ધર્મ અને રાજ્ય એ ત્રણનું આપણા પર દમન છે, આપણી સ્થિતિની અધમતા પામરતા પરતંત્રતાનું દુઃસહ ભાન, શરમ અને તેનું પ્રકટીકરણ એટલું સ્પષ્ટ પ્રથમ નર્મદે જ કર્યું. આપણી સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવાનો પ્રથમ ઈલાજ, આખા વર્ગનો હૃદયપલટો, માનસપરિવર્તન, આપણે

ખીકણુ ખાયલા મટી મરદ શરવીર થવું જોઈએ, એ જ્ઞાન અને એનાં ઉત્સાહપ્રેરક ગીતો તે નર્મદે જ પ્રથમ પ્રગટ કર્યાં. ગમે તેવું પરદેશી રાજ્ય પણ તે અનિષ્ટ અને સ્વતંત્રતા મેળવીએ ત્યારે જ આપણે સાચા માનવો ખનીએ એ સત્ય તેણે જ પ્રથમ સ્ફુટ કર્યું.

આ નવા સત્યદર્શનને ઉદ્દેશીને જ મણિલાઈ નલુલાઈ ઉદ્ધત લેખકોમાં 'અપૂર્ણ' પણ લાવ ઉત્તમતાનાં દૃષ્ટાન્તો' જુએ છે. વ્યવહાર-કુશળતા, આવાં સત્યોને વ્યવહાર બહાર સમજી, ત્યાંસુધી જોવાનો કે જવાનો પ્રયત્ન જ નથી કરતી. અને આ જ વસ્તુ શ્રી વિશ્વનાથે વિશિષ્ટ દાખલા આપીને બતાવી છે. શૌર્યનાં કાવ્યોમાં નર્મદ દલપતનો પુરોગામી, એ વિધાન સંબંધી તેમણે મને રૂચર કહેલ છે કે બનેની તે તે કાવ્યોની રચ્યા મિતિ જોઈને તેમણે આ અનુમાન બાંધેલું છે. એ વાત સાચી છે કે નર્મદમાં ક્ષાત્ર જુસ્સો હતો. ગમે તેવા અંગ્રેજ અમલદારની પણ સામે થવામાં તેને જરા પણ સંકાય નહોતો. દલપતરામને તેમની મીઠાશને લીધે એવા પ્રસંગો જ ન આવે એ વાત સાચી. પણ એટલા ઉપરથી એકને ક્ષત્રિય ને ખીમને બ્રાહ્મણ કહેવો ઉચિત નથી. આ ક્ષાત્રવીર્યને લીધે જ, અંગ્રેજી રાજ્યના ગુણુ દલપતરામની પેઠે જ ગાયા છતાં, તે રાજ્ય આપણને આપણી છેવટની ઈષ્ટ સ્વતંત્રતા નયે આપે એ સંભવ નર્મદને મૂર્ત દેખાતો હતો, અને એ સંભવનો તેણે વિચાર કર્યો હતો. દલપતરામને આ વિચાર વ્યવહાર બહારનો માટે જ વિચાર બહારનો અને માટે જ કાવ્ય બહારનો લાગે. કાવ્યને માટે જે સ્વતંત્ર કલ્પના જોઈએ તેને આવી વ્યવહારમર્યાદા પરકીય અંકુશ બરાબર છે, અને દલપતરામની કલ્પનાને આ વ્યવહારમર્યાદા, સત્યના પોતાને ગમ્ય અંતિમદર્શન સુધી જતાં નડતી હતી તેનો દાખલો તેમણે કાવ્ય જ પૂરું પાડે છે. ધર્મ-વર્ણનમાં સુધારો અને સુધારાવાળાના નિબંધમાં દલપતરામની માન્યતા બતાવવા તેમની નીચેની કડી ઉતારી છે:

પૃથ્વી ગર્ભ પરદેશી હાથે,

એ મોટી બૂલ તમે માથે,

તમે સંપ ન રાખ્યો કોઈ સાથે;

દેશી મિત્રો, દુઃખ સરવ ટાળોરે-આપણા દેશનું.

પણ દલપતકાવ્યની તે પછીની આવૃત્તિમાં 'પૃથ્વી ગર્ભ પરદેશી હાથે' ને બદલે 'દોલત ગર્ભ પરદેશી હાથે' લખેલું છે. અભારની આવૃત્તિઓમાં પણ 'પૃથ્વી'ને બદલે 'દોલત' જ પાઠ છે. આ પાઠાન્તર તે સમયે પણ કાવ્યને, અને તે નહિ તો સત્યના અવિષ્કારને વિધાતક તો ગણાયું જ હતું. ઉપરોક્ત નિબંધમાં 'પૃથ્વી ગર્ભ પરદેશી હાથે' એ નર્મદે ઉતારેલ પંક્તિ ઉપર કુદડી મૂકી ગુજરાતીના અધિપતિ લખે છે " દલપતકાવ્યની આવૃત્તિમાં 'પૃથ્વી'ને બદલે 'દોલત' છે, જમાનાનો આ કેવો દિલગીરી ભરેલો ફેરફાર. " (ધર્મવર્ણન પૃ. ૨૪) પરતંત્ર દેશમાં કલા ખીલી શકતી નથી, તેનું એક મોટું કારણ કલ્પનાના પગમાં જકડાયેલી આ સંક્રાંતિની એડી છે. અને સકેય આખી પ્રજામાં એટલો ઊંડો અને લગભગ સ્વાભાવિક થઈ ગયો હોય છે, કે જેમ પ્રજા તેમ કવિ પોતે પણ તે જાણતો હોતો નથી. નર્મદે પોતાની વીરતાથી આ એડી તોડી નાંખી હતી. અલબત્ત તેની કલ્પના જેટલે ઊંચે જતી તેટલે ઊંચે સ્થિર રહી શકતી નહોતી. દલપતરામની કલ્પના જેટલે જતી તેટલે લાંબો કાળ સ્થિર રહી શકતી. પણ ઘણે ઊંચે જઈને ધણુ રહીને પણ નર્મદ જે જોઈ શક્યો તે દલપરામે જોયું નથી. એટલે કાર્ત્ત્વિશિલ્પની દષ્ટિએ દલપતરામ બ્રાહ્મણ અને નર્મદ ક્ષત્રિય, એટલે નર્મદ દલપતરામથી ઉતરતો, એ મત મને માન્ય નથી એમ કહેવાની હું મારી ફરજ સમજું છું.

અને એમ કહીને પણ નવલરામે કહેલું બન્ને કવિઓનું પરસ્પર અપ્રમેયત્વજ હું માનું છું. ગુર્જર ભારતીના ઉત્સવમાં નિશ્ચલ રંગબેરંગી અને કોઈને દઝાડે નહિ એવા પ્રકાશથી બળતા, નાનું છોકરું પણ હાથમાં ઝાલીને ઊભું રહે એવા નાના બપોરિયાને સ્થાન છે, તેટલું જ એકદમ એક જ સુરસુરાટથી ઊંચે ઊડીને ઓલાઈ જતી હવાઈને પણ સ્થાન છે. દલપત નર્મદ બન્નેએ પોતપોતાની રીતે ગુજરાતની સેવા કરી છે. જનતાની કાવ્યાભિરુચિ એકદમ વધારી છે. જનતાના ઘણા મોટા ભાગને સુધારાના અને કાવ્યના અનેક નવા પ્રદેશોમાં રસ લેતો કર્યો છે. બન્નેએ લોકોમાં નવીન ઉત્સાહ પ્રેર્યો છે. બન્નેની કવિતાથી, વર્તમાન યુગનો જેમ બાલ્યકાળ પોષાયો છે તેમ હજી ઘણા જમાના સુધી જનસમાજનાં

આળોક એ બન્નેની કવિતાથી પોષાવાનાં છે. બન્નેની સરલતા, લોક તરફની ખરા દિલની લલાઈ, પોતાના સમાજને ઉન્નત થયેલો જોવાની ઉત્સુકતા એક સરખી સાચી હતી. ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના ઇતિહાસમાં બન્નેને નિશ્ચલ સ્થાન છે. અને બન્નેનું તારતમ્ય કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે બન્ને જોવા છે તેવા જ સ્વરૂપેનો બન્નેનો અભ્યાસ કરવો તેમાં જ અભ્યાસી અને કાવ્યાભ્યાસ બન્નેની પ્રગતિ રહેલી છે. નવલરામભાઈ એ કહ્યું હતું તેમ, આપણા સાહિત્યની વિષ્ણુશક્તિ અને શિવશક્તિ જોવા એ બન્ને સાહિત્યદેવોને નમો નમો કહેવું એ જ ઉચિત છે. અને હું પણ બન્નેને મારી અંજલિ આ સ્થળે સાથે જ આપું છું.

અને નર્મદ વિશે બોલતાં તેની સાથે એક ખીજું નામ સ્મરવાતું રહે છે. નર્મદને શ્રદ્ધાંજલિ આપવા સાથે, નર્મદના મિત્ર તેના વિવેચક તેના પ્રશંસક અને આ સુરતના જ ત્રણ નત્રા પૈકીના નવલરામને પણ અંજલિ આપવી જોઈ એ એમ હું માનું છું. નર્મદનું કવિજીવન લખીને નવલરામે આપણા સાહિત્યમાં એક સારી જીવન અને કવનની વિવેચનાનો દાખલો આપેલો છે. ગઈ શતાબ્દી સમયે નર્મદ વિશે ગુજરાતમાં અનેક સ્થળે બોલાયું તેમાં નવલરામની આપેલ હકીકત ઉપર જ મુખ્યત્વે બોલાયું છે; એટલું જ નહિ, પણ નવલરામના અભિપ્રાયો ઉપર જ આધાર રખાયો છે. અને એક નર્મદની કવિતાના નવલરામના અભિપ્રાય સિવાય હજી સુધી નવલરામના નર્મદ વિશેના લગભગ બધા અભિપ્રાયો સ્થિર રહ્યા છે. પોતાના સમકાલીન વિશે આટલી સૂક્ષ્મતાથી તટસ્થતાથી સમલાવથી અને વિશ્વાલ ભાવનાથી કહેવું એ સાહિત્યમાં વિરલ છે અને તેથી નર્મદની સાથે હું નવલરામને પણ મારી અંજલિ આપું છું.

અંતમાં, ગુજરાતના વર્તમાન યુગના એક આદ્ય કવિ, શ્રી આનંદશંકર કહે છે તેમ કવિવર, વિશે બોલવાને આપે મને પ્રસંગ આપ્યો છે તેને માટે હું ફરી આપનો આભાર માનું છું.

કવિ નર્મદતું ગદ્ય

બે બેલ

૧૯૩૩માં 'સ્વ. રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાળા' માં આપેલ વ્યાખ્યાન જે એ માળાના પાંચમા પુસ્તક 'નર્મદાશંકર કવિ' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે પછી આ 'કવિ નર્મદનું ગદ્ય' પ્રસિદ્ધ થતાં મારો નર્મદનો અભ્યાસ પૂરો પ્રગટ થઈ ગય છે; આ નાનું પુસ્તક પણ શ્રી ફાર્પ્સ ગુજરાતી સભાના ઉપક્રમથી આપેલ વ્યાખ્યાનની નોંધ ઉપરથી લખેલું છે. નર્મદનું ગદ્ય તેના આખા લેખકજીવન ઉપર સાઘન્ત પથરાતું હોવાથી તેના લેખકજીવન વિશેના ખાસ અભિપ્રાયો પણ યથાપ્રસંગ મેં આ લેખમાં જ દર્શાવેલા છે.

કદાચ કોઈને લાગે કે પુસ્તકમાં અવતરણો ધણાં છે, તો તેના ખુલાસામાં મારે એ વાત કહેવાની છે. એક તો એ કે દરેક કથનનું પ્રમાણ આપવું જોઈએ એમ હું માનું છું—ખાસ કરીને એવા વિષયમાં જ્યાં મતભેદને અવકાશ હોય. દાખલા વિના કેવળ સામાન્ય કથનો ઉપર કથનો કરવાં એ મને અશાસ્ત્રીય લાગે છે. ખીજું એ કે જે લખાણો અત્યારે પ્રસિદ્ધ નથી તે જોવાની મને તક મળેલી હોવાથી, તેમાંથી બને તેટલું જાહેરમાં મૂકવું, જેથી જિજ્ઞાસુને તેના લાભ મળે, એવી નેમથી અવતરણો મૂક્યાં છે. મને અસંતોષ માત્ર એટલો છે કે એવાં અવતરણો મારી ઉતાવળે કરેલી નકલો ઉપરથી કરેલાં હોવાથી, અને ખુફો, અસલ નહીં પણ એ નકલો જોઈને જ સુધારેલાં હોવાથી, આ અવતરણોની પ્રામાણિકતાની હું પૂરી ખાતરી આપી શકતો નથી.

અને મને જે જે અન્યથા અલભ્ય લેખો, પુસ્તકો, લખાણો જોવાની તક મળી છે તે માટે મુંબઈ ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના માલિક શ્રી. નટવરલાલ ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ તથા નર્મદ વિશે અનેક લેખસામગ્રી પૂરી પાડનાર શ્રી મણિલાલ ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈનો હું અત્રે આભાર માનું છું.

કવિ નર્મદનું ગદ્ય

નર્મદાશંકરનો ઉલ્લેખ ધણેભાગે કવિ નર્મદ તરીકે જ થાય છે. તેના જીવનમાં કવિ તરીકે જ તેને વિશેષ ખ્યાતિ મળેલી, અને અત્યારે પણ કવિ નર્મદ તરીકે જ તે ઓલાય છે, પણ તે સાથે તે મોટો ગદ્યલેખક પણ હતો. તેણે કવિતા કરતાં ગદ્ય વધારે લખ્યું છે. કેટલાક તો કવિ કરતાં ગદ્યલેખક તરીકેનું તેનું વિશેષ મહત્ત્વ માને છે. ગુજરાતી ભાષાના ગદ્યને પ્રથમ ધડનાર તે ગણાય છે. તેણે ૧૮૫૦થી એટલે તેની ઉંમરના ૧૭મા વરસથી ગદ્ય લખવા માંડ્યું અને મૃત્યુપર્યંત લખ્યું. તેણે કાવ્ય તો પ્રમાણમાં ધણાં ઓછાં વરસો લખ્યું, પૂર જોસમાં તો ૧૧ વરસ જ લખ્યું અને ગદ્ય જીવનપર્યંત લખ્યું, માટે તેનામાં કવિતાની સાચી પ્રેરણા નહોતી એમ તો હું નથી માનતો. 'નર્મદાશંકર કવિ'ના મારા વ્યાખ્યાનમાં મેં આ પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે. હું માનું છું કે તેની કવિતામાં ગમે તેટલા દોષો છતાં તેનામાં કાવ્યની ખરી પ્રેરણા હતી. તેનો કાવ્યવ્યાપાર મંદ પડી ગયો તેનું કારણ હું એમ માનું છું, કે તેની મુખ્ય પ્રેરણા તેને પોતાના જમાનાને કંઈક કરવા કહેવાનું છે એવા ઉત્સાહમાંથી આવતી, અને એ વક્તવ્યની શ્રદ્ધા કે જીરૂસો મેળો પડતાં તેની કવિતા બંધ થઈ. પણ એ ગમે તેમ હોય તો પણ, તેને કવિ માનો કે ન માનો પણ, તે સાથે તે મોટો ગદ્યલેખક પણ હતો. તેના આખા જીવનમાં તેણે ગદ્ય લખ્યું છે, એટલે તેના સમસ્ત જીવનનું પ્રતિબિંબ તેના ગદ્યમાંથી જ મળી શકે છે. અને કાવ્ય કરતાં ગદ્યને વિષય-વૈવિધ્યનો વધારે અવકાશ હોવાથી તેનાં ગદ્યલખાણોમાં અનેક વિષયોની ચર્ચા મળી આવે છે.

તેના ગદ્યલેખનની પ્રેરણા કવિતાની પેઠે જ, જાહેરજીવનનો શોખ, પોતાના જમાનામાં કંઈક કરવાનો, કહેવાનો ઉત્સાહ એ જ

છે, જે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના દર્શનથી આપણા ધણા વિચારકો, ચિંતકો, કાર્યાનિષ્ઠ પુરુષોમાં તે વખત સમાન રીતે ઉત્પન્ન થયેલ. તેણે પોતાનો પ્રથમ નિબંધ ૧૮૫૦માં એટલે ૧૭ વરસની ઉંમરે ' જુવાન પુરુષોની અન્યોન્ય શુદ્ધિવર્ધક સભા ' જેનો તે પ્રમુખ હતો, તેમાં વાંચ્યો. તેનો વિષય ' મંડુળી મળવાથી થતા લાભ ' હતો, જે અત્યારે તેના ગદ્યસંગ્રહમાં પહેલો મુકાબ છે. આ ૧૮૫૦થી તે ૧૮૮૬ સુધી જે જે ગદ્યલેખો તેણે લખ્યા તેની યાદી તેના વિવેચકમિત્ર નવલરામે કવિજીવનમાં મૂકી છે. તે ઉપરથી નર્મદાશંકરના ગદ્યના વિષયો જોઈ શકાશે. નવલરામના વિષયવિભાગોનું અહીં પુનઃકથન કરતાં આપણી દષ્ટિએ આપણે કહીશું કે તેણે સામાજિક પ્રશ્નો વિશે ચર્ચા કરી છે, વિવેચનના લેખો લખ્યા છે, ઇતિહાસના નિબંધો લખ્યા છે, કોશ અને વ્યાકરણ લખ્યાં છે, નાટકો લખ્યાં છે, અને અંગ્રેજીમાંથી ભાષા-નતરો પણ કર્યાં છે.

આમાંથી ધણુંખરું સાહિત્ય અત્યારે ઉપલબ્ધ છે. ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસે નર્મદજ્યંતી પછી ' મારી હકીકત ' અને શ્રી કાર્યસ ગુજરાતી સભાએ ' રાજ્યરંગ ભાગ ૨જો ' પ્રસિદ્ધ કરીને નર્મદસાહિત્યની વિશેષ સેવા કરી છે. છતાં ' નર્મદાશંકર કવિ ' ઉપરના મારા વ્યાખ્યાનમાં મેં કહેલું તેમ, નર્મદનું ગદ્યસાહિત્ય પદ્યસાહિત્ય જેટલું સારી રીતે પ્રકાશિત થયું નથી. નર્મદ પહેલો જ ગદ્યસાહિત્યલેખક હોવાથી સરકારી કેળવણીખાતાએ નર્મદના ગદ્યલેખો પ્રકાશિત કરવા ઇચ્છ્યું. નર્મદે તે પહેલાં ૧૮૬૫માં, સને ૧૮૫૦ થી તે ૧૮૬૫ ઓગસ્ટ ૩૧મી સુધીના લેખોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરેલો, જે અત્યારે ' જૂનું નર્મદગદ્ય પુસ્તક ૧લું ' તરીકે ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ તરફથી ઉપલબ્ધ છે. આમાંના ધણા લેખો સરકારી નર્મદગદ્ય માટે નર્મદાશંકરે ફરી તૈયાર કર્યાં. આ તૈયાર કરવામાં કવિએ અમુક દષ્ટિએ ફેરફારો કરેલા છે. ૧૮૬૫ના નર્મદગદ્યની પસ્તાવનામાં કવિ નર્મદ કહે છે :

“ આ સંગ્રહ મેં મારે માટે જ છપાવ્યો છે—પછી લોકો એનો લાભ લેો તો લેો. પંદર વરસમાં જુદા જુદા આકારમાં છપાઈને બહાર વેરાતું પડેલું ને લખાઈને ઘરમાં રચ્છતું અને કામ પડેથી મુશ્કેલે હાથ લાગતું એવાં લખાણનો સંગ્રહ મારા ટેબલ પર હાજર હોવો જ જોઈએ એ લખાણ પ્રસંગના જ્ઞેરસાઓની નીશાની છે માટે એમાંના વિચારોને ચોમાસાનું ડહોળાયલું પાણી સમજવું. અલખત થોડાં વરસ પછી (ફેરફાર સાથે ફરીથી છપાય તો) એ વિચારો શરદ્ ઋતુના પાણી જેવા થાય ખરા. ” અર્થાત્ કવિ પોતે પોતાનું લખાણ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ સુધારવા યોગ્ય ગણતા જ હતા, અને તક મળતાં તે તેમણે સુધાર્યું છે. પણ તે ઉપરાંત કેળવણીખાતાની દૃષ્ટિએ પણ તેમણે તે સુધાર્યું છે. ૧૮૭૪ ની ‘ નર્મગદ્ય ’ની આવૃત્તિ, જેની એક જ નકલ શ્રી. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈના સૌજન્યથી મને જેવા મળી છે, તેની મથાળાસહી વિનાની નાની પ્રસ્તાવનામાં કવિ કહે છે : “ ઘણાં વર્ષ ઉપર લખાયેલા વિષયોમાં વિચાર તથા ભાષા સંબંધી જૂજ ફેરફાર કીધો છે; અને વર્ણુશુદ્ધિ, સરકારી ગુજરાતી નિશાળોને માટે ફેરવેલાં ધોરણને અનુસરતી રાખી છે; વર્ણુશુદ્ધિ સંબંધી ને લખાણમાં કહીં કહીં ફેરફારો કરવા સંબંધી ડો. ખ્યુલર સાહેબે પ્રુફ જોઈ જતાં કેટલીક અગત્યની ને સારી સૂચનાઓ કરી છે. ” અર્થાત્ મૂળ લેખમાં ત્રણ દૃષ્ટિએ નર્મદે ફેરફારો કર્યા. એક પોતે સાહિત્યદૃષ્ટિએ, ખીજ સરકારી જોડણીના ધોરણને અનુસરવા અને ત્રીજી, સરકારી કેળવણીખાતાની નીતિની દૃષ્ટિએ પણ ખરા. પણ આ નર્મગદ્ય છપાયા પછી બહાર પડ્યું નહિ. તેનું કારણ સમજાતું નથી. એ તે કોઈ સરકારી રાજનીતિ બદલાઈ, કે ડો. ખ્યુલર ગયા ને તેની જગાએ ખીજ અમલદાર આવ્યા તેમણે એ નામજૂર ક્યું કે કંઈ જુદું જ કારણ હતું, તે વિશે અત્યારે સરકારી દફતર જોયા વિતા તર્ક કરવો નકામો છે. પણ એ ૧૮૭૪ માં છપાયેલી ૨,૦૦૦ નકલો સરકારે રદ કરી. હાલ ઉપલબ્ધ સરકારી નર્મગદ્ય, તે ૧૮૭૪ના નર્મગદ્યમાં

ફેરી ફેરફારો કર્યા પછીનું પ્રકાશન છે. અને તે ફેરફારો નર્મદે નથી કર્યા, પણ મહીપતરામભાઈએ કરેલા છે. મહીપતરામભાઈ તેની સાલ વિનાની^૧ પ્રસ્તાવનામાં કહે છે: “ આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ છપાયા પછી તેને અંધાવ્યા પહેલાં કુળવણીખાતાના ડિરેક્ટર મહેર-ખાન ચાટ્ટોજી સાહેબે મારા રિપોર્ટને માટે મોકલી... ધણાક નિર્ણયો-માં એવું લખાણ હતું કે નિશાળોમાં ચલાવી શકાય નહિ. એ ખીના ડિરેક્ટર સાહેબના જાણવામાં આવ્યાથી તેટલા ભાગની છાપેલી પ્રતોનો તેમણે નાશ કરાવ્યો. કથા અને ઇતિહાસના ભાગનાં જે પાનાંમાં સુધારો કરવાની જરૂર હતી, તેઓને ફેરી છપાવી પ્રગટ કર્યો, અને ખીજી આવૃત્તિને સમયે રદ કરેલા ૧ લા ભાગમાંથી જે કાઢી નાખવું ઘટે તે કાઢી નાંખવું અને સુધારવું. અને ફેરવવું ઘટે તે સુધારવું અને ફેરવવું એવી આજ્ઞા કરી... બની શક્યું ત્યાંસુધી અંચકર્તાનું લખાણ ફેરવ્યું નથી. ને જ્યાં ફેરવવું પડ્યું છે ત્યાં ધણું કરીને નવું લખાણ કૌંસમાં મૂક્યું છે. ” અને આ ફેરફારોમાં નર્મદની સંમતિ નહોતી, એ પણ એટલું જ ચોકસ. મહીપતરામભાઈ આગળ લખે છે: “ સુધારા કરવાના કામમાં પોતાના અભિપ્રાય જણાવવાની વિનંતી અંચકર્તાને કરવામાં આવી હતી, પણ તેનો ઉત્તર મળ્યો નહિ. તેથી મારે એકલાને તે કામ કરવું પડ્યું. ”

હવે આ ફેરફારોમાં કેટલાક તો અલખત નાના વિદ્યાર્થીઓ માટેનાં પુસ્તકોમાં ન જોઈએ એવા ફકરા કાઢી નાંખ્યાના છે. મને બંને નર્મગદ્યો આખાં સરખાવી જોવાનો વખત નથી મળ્યો, પણ થોડી મહેનતે થોડા ફકરા મળ્યા તેમાંથી એક નીચે દાખલો આપું છું તે નિદર્શક થશે. અત્યારના ઉપલબ્ધ સરકારી નર્મગદ્ય (પાંચમી આવૃત્તિ) પૃ. ૧૬૬મે (મહાભારતસારમાં^૧) દ્રૌપદી સાથે પાંડવો વિરાટ રાજની નગરીમાં રાજને ત્યાં રહ્યા તેવું વર્ણન છે. તે પાનાના

૧. આઠમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં સાલ આપી નથી. પણ પાંચમી આવૃત્તિમાં ‘ અકટોબર ૧૮૮૦ અમદાવાદ ’ આપેલ છે.

ખીજ કાલમમાં પહેલા પારીઆફનું છેલ્લું વાક્ય નીચે પ્રમાણે છે :
 “વળી તેની (સહદેવની) સંભાળથી ઠોર વધ્યાં ને ગાયો તમણું
 ચોગણું દૂધ વધારે આપતી.” તે પછીના બન્ને નર્મગદ્યના થોડા
 પારીઆફો નીચે એ કાલમમાં હું ઉતારું છું :

હાલનું સરકારી નર્મગદ્ય

એવી રીતે એક વરસ લગભગ વહી જવા આગ્યું. એ પાંડવોના વનવાસનું તેરમું વરસ હતું. દુર્યોધન નેડે યુધિષ્ઠિર જુગડું રમ્યા તેમાં છેલ્લી રમતની શરત એવી હતી કે યુધિષ્ઠિર હારે તો પાંડવો બાર વરસ વનવાસ કરે અને તેરમે વરસે ગુપ્ત રહે. તેરમાં વરસમાં તેઓ ઓળખાય તો ખીજાં બાર વરસ વનમાં રહે. માટે આ વરસ ઘણું સંભાળવાનું હતું. અત્યાર સુધી એમને કોઈએ પારખ્યા ન હતા. વરસ આખરે દ્રૌપદીને માથે ભારે સંકટ આગ્યું.

બૂની કથાઓમાં મોટી પાંચ સતી કહી છે તેમાં દ્રૌપદી પ્રખ્યાત છે. પાતિપ્રત્યઘ્નમં જે એને અતિ વહાયો હતો તેની ઉપર વિધ્ન આગ્યું. વિરાટ રાજની રાણી સુધે-ક્ષણાની હજુરમાં દાસી થઈ ને એ સતી સૈરંધ્રી નામ ધારણ કરીને રહી હતી. રહેવા ગઈ ત્યારે સુધે-ક્ષણાને કહ્યું હતું કે હું દ્રૌપદીની દાસી છું ને તે તેના સ્વામી નેડે

રદ કરેલું સરકારી નર્મગદ્ય

એક દહાડો રાણીના ભાઈ ક્રીચકે દ્રૌપદીને દીકેલી ને તે મોહિત થયેલો તેથી તેણે ખેનને કહ્યું કે તેને મારે ત્યાં મોકલ. રાણીએ ઘણી ના કહી પણ ક્રીચકે માન્યું નહીં. પછી એક પ્રસંગે રાણીએ દ્રૌપદીને કહ્યું કે આ કંટોરો થાળમાં મૂકી ક્રીચકને ત્યાં લઈ જા ને તે મધ આપે તે લઈ ને વહેલી આવ, હું અહીં ખેસી રહી છડું. દ્રૌપદીએ કાલાવાલા કર્યા કે કોઈ ખીજને મોકલો પણ રાણી હડે ભરાઈ તેથી તેને ત્યાં જવું પડયું. ક્રીચકે વખાણ કરી તેનો હાથ પકડ્યો પણ તે દ્રૌપદીએ પાછો ખેંચી લીધો; ને ક્રીચકે તેનું લગડું પકડ્યું કે તે તેને તમાચો મારી છટકી નાહી ને દોડતી આકંઠ કરતી વિરાટની સભામાં આવી. અહીં ક્રીચકે આવી ચોટલો સાહી તેને લાતે લાતે મારવા માંડી. દ્રૌપદી ખોલી કે રાંક દાસી માર ખાય ને રાજ્યે જોયાં કરવું એ ઘટિત નથી. રાજ્યે જોાયો તમારી શી વાત છે તે હું જાણતો નથી.

વનવાસ ગઈ ત્યારથી હું તેનાથી છૂટી પડી છું. પાંડવ સાથે વનવાસ જતી વેળા તેણીએ પોતાનાં સઘળાં મૂલ્યવાન વસ્ત્રાભૂષણ તત્ત્વાં હતાં ને માત્ર એક ઘાળે લુગડે નીકળી હતી. રાણી સુધેક્ષણાની ચાકરીમાં રહી તે વારે તેણીએ જાણાવ્યું હતું કે મારા ઘણી પાંચ ગંધર્વ છે તેઓ રાત દિવસ મારી રક્ષા કરે છે.

સુધેક્ષણાને ઘણા ભાઈ હતા તેઓ કીચક કહેવાતા હતા, અને વિરાટ રાજના દરબારમાં તેમનું જ્વર ધણું હતું. તેઓમાં સૌથી વડો હતો તે વિરાટનો સેનાપતિ હતો. એને એકસો પાંચ ભાઈ હતા. એ સાળાથી રાજ બહુ ડરતો ને તેમની ઇચ્છાની સામે થઈ શકતો નહિ. વડા કીચકે દ્રૌપદીની લાજ લૂંટવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેથી સતીને બહુ ક્રોધ ચડ્યો. એકાંતમાં છાનામાના ભીમને મળી તેણે બહુ રૂદ્ધ કર્યું, ને ઘણાં મહેલ્યાં મારી કહ્યું કે જો તમે એ દુષ્ટ કીચકને નહિ મારો તો હું ઝેર ખાઈ ને મરીશ. એ વાત જાણી ભીમ ઘણો દિલગીર થઈ કીચક ઉપર ક્રોધાયમાન થયો. દ્રૌપદી જોડે ખેદ કરવા લાગી તેને શાંત પાડીને સમજાવી. તેણે કહ્યું કે તમે મારો વાંક શું કરવા કાઢો છો? દુઃશાસનને હું મારવા ઊડ્યો

પછી દ્રૌપદીએ સઘળું કહ્યું ને સૌએ જાણ્યું કે કીચકનો અપરાધ છે. યુધિષ્ઠિર ખોલ્યો કે તારે આઢીં આકંઠ કરવાનું શું કામ છે? રાણીને જઈને કહે. દ્રૌપદી રડતી રડતી રાણી પાસે ગઈ ને એણે કહ્યું કે હું મારા ભાઈને ઠપકો આપીશ.

પછી રાતે સૌ સૂઈ ગયાં હતાં ત્યારે દ્રૌપદીએ મહેલમાંથી બહાર નીકળીને ભીમ ઘોરતો હતો તેને જગાડ્યો અને મહેલ્યાં મારી કહ્યું કે તું કીચકને નહિ મારે તો હું ઝેર ખાઈ ને મરીશ. ભીમ ખોલ્યો તું મારો દોષ શું કરવા ખોલે છે? દુઃશાસનને મારવાને ઊડ્યો હતો, પણ ભાઈએ અટકાવ્યો; જ્યદ્રથ વેળા પણ તેમજ યયું; મારે વડીલ ભાઈની આજ્ઞામાં રહેવું જ લેઈએ, પણ કીચકનો ઘાટ તો હું કાલે નક્કી થડી નાખીશ; કાલે તું તેને સવારે કહેવડાવજે કે, હું તારી ઇચ્છાને અર્થીન છઉં ને મધરાત્રે ચિત્રશાળામાં મળજે. એ પ્રમાણે ભીમ ખોલ્યો તે સાંભળી દ્રૌપદી પાછી પોતાને ઠેકાણે આવી સૂતી.

ખીજે દિવસે કીચક પાછો રાણીને મળવા આવ્યો ને દ્રૌપદીને લેઈ જઈશ એવી ધમકી બતાવી. પછી ત્યાં દ્રૌપદીએ સ્ત્રીચરિત્ર કરી તેને રાજ કર્યો ને મધરાત્રે ચિત્ર-

હતો, પણ મોટા ભાઈએ અટકાવ્યો; જ્યદ્રથ વેળા પણ અટકાવ્યો; મારે વડીલ ભાઈની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ, પણ ક્રીચકનો ઘાટ તો હું નક્કી ઘડી નાખીશ. આ મારો મનસુખો એકે ભાઈને કે ખીબા કોઈને જણાવ્યા વિના આવતી કાલે ક્રીચકનો પ્રાણ લઈશ. આ વાત કોઈને કહેવી નહિ. એનું મરણ થયા પછી તમારે એમ કહેવું કે એને મારા ગંધર્વે માર્યો.

પછી ખીબા રાત્રે યુક્તિથી પાપી ક્રીચકને અંધારી જગ્યાએ ચિત્રશાળામાં ભીમે ગાલ્યો ને તેનો ચોટલો પકડી પાડી નાખી ભોંચ ઉપર ઘસડ્યો. ક્રીચક પણ મોટો લડવૈયો હતો તેથી તેણે ઊડીને ભીમને પછાડ્યો પણ એણે પાછો તેને ઊંચકીને પછાડી ભાર મૂકી એવો તો મસજ્યો ને છાતી ઉપર ધૂંટણ મૂકી એવો તો ગુંઘો કે ક્રીચકથી બોલાયું જ નહિ ને તે મરણ પામ્યો.

પછી ભીમે દ્રૌપદીને તેડી આણી દીવો સળગાવી ક્રીચકનાં હાડમાંસનો ઢગ દેખાડ્યો ને બોલ્યો કે જે કોઈ તને સતાવશે તેને હું આ દશાને પહોંચાડીશ. દ્રૌપદી ઘણી રાજ થઈ.

શાળામાં તેને મળવાનું કહ્યું. દ્રૌપદીએ જઈ પાછું ભીમને કહ્યું ને એ બોલ્યો કે હું તેને એવી રીતે મારીશ કે કોઈને જાણ નહીં પડે કે કોણે માર્યો. પછી રાત્રે ભીમ સંકેતને ઠેકાણે ગયો ને એક ખૂણામાં ભરાઈ રહ્યો. થોડીવાર પછી ક્રીચક આવ્યો ને ખૂણામાં દ્રૌપદી છે એમ જાણી તેણે પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો. તરતજ ભીમે તેનો ચોટલો પકડી પાડી નાખી ભોંચ ઉપર ઘસેડ્યો પણ ક્રીચક પણ મોટો લડવૈયો હતો તેથી તેણે ઊડીને ભીમને પછાડ્યો પણ એણે પાછો તેને ઊંચકી પછાડી ભાર મૂકી એવો તો મસજ્યો ને છાતી ઉપર ધૂંટણ મૂકી એવો તો ગુંઘો કે ક્રીચકથી બોલાયું જ નહીં ને તે મરણ પામ્યો.

પછી ભીમે દ્રૌપદીને તેડી આણી દીવો સળગાવી ક્રીચકના હાડમાંસનો ઢગ દેખાડ્યો ને બોલ્યો કે જે કોઈ તને સતાવશે તેને હું આ દશાને પહોંચાડીશ. દ્રૌપદી ઘણી રાજ થઈ.” (મહાભારતસાર, પૃ ૨૬૫-૬)

આ જ જાતનો ખીંચે ફેરફાર ‘સ્ત્રીના ધર્મ’ના નિબંધમાં પણ થયો છે. હાલ મળતા સરકારી નર્મગદ્ય પૃ. ૯૨મે જમણા કોલમમાં પહેલો ચાલુ પારીત્રાક “પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાનું રક્ષણ કરનાર જે તેનો ધણી અને પરમેશ્વર તે ખેને હૈયાના હેતથી ભજે છે.” આ વાક્યથી પૂરો થાય છે. તે પછીનાં ત્રણ કોલમો છોડી દીધાં છે, જેમાં કવિએ હાલની સ્ત્રીઓની ટેવો અને દિનચર્યા આપી છે. હું એ આખો ભાગ સારો ખ્યાલ આવે માટે નીચે ઉતારું છું:

“હાલમાં વાણિયા, ભાટીઆ, કાચેચ વગેરે વૈષ્ણવોની સ્ત્રીઓની હાલત શોકકારક છે. પ્રથમ મરજદેણુ વિષે બોલું છું. વસ્ત્રભી વૈષ્ણવમાં આચાર વિચાર સારો છે—નહાવું, ધોવું, સ્વચ્છ રહેવું, સુધડતા રાખવી એ વાત ધણી સારી છે, તોપણ જે મરજદ પાળે છે તે સ્ત્રીઓ તે વાતને અતિ ઉપર લાવી મૂકે છે તેથી તેઓ નિંદના ધરમાં પેસે છે, અને તેણે કરીને પાપી થઈ વૈકુંઠ જવાને બદલે નરકે જાય છે.

“તે મરજદેણોને પોતાના ઠાકોરણ ઉપર, ગુરુ ઉપર અને પોતાના હાથપગ ધોવા ઉપર પ્રીતિ હોય છે. તેઓને ધણી ઉપર, છોકરાં ઉપર, ભાઈભાંડુ પડોશી વગેરે કાઈ પણ ખીજ માણસ જાત ઉપર, હેત હોતું નથી. દેવ ઉપર નહીં પણ દેવની સામગ્રી કરવામાં જ તેઓનું મન હોય છે. એ વાતને કદાપિ પુણ્ય છે એમ માનીએ તો પણ તે સ્ત્રીઓ હડ હડ કરીને સૌને નિંદે છે તેથી તે સમૂળ્યું ધોવાઈ જાય છે. અર્થ સમજવાનો આ કે જે પ્રમાણે તેઓની કાયા ધોવાઈ જાય છે તેમ પુણ્ય પણ ધોવાઈ જાય છે. તેઓ સમજે છે કે અમે જ પૂર્ણ પુરુષોત્તમને ધામ જઈશું. એકને એક વાત બોધ્યાં કરેથી તેઓના વહેમ વધી પડે છે. એા છાંટો આવ્યો, એ ધોડાથી અડકાયું, એ અડકાયલીનો એાળો પડ્યો, એા પેલાનું થુંક ઊડ્યું, હાથરે મડદું દીઠામાં આવ્યું એ રીતનાં વહેમ ખાઈ ખાઈને તેઓ ટહાડે પાણીએ રાતદહાડો નહાયાં

કરે છે. તેઓને મન :સંસાર છે જ નહીં. તેઓનાં ધરની દશા કંગાળ હોય છે. ન્યારે સેવાની સામગ્રી પૂરી મળતી નથી, ત્યારે ઠાકારને મંદિરમાં સોંપે છે, ત્યાં તે બિચારા દહોડપગા લાલજી અને ચીતરેલા ઠાકાર કોઈ ખૂણામાં રોજ અપૂજ રહે છે.

“ મનુષ્યદેહ ધરીને સંસાર લહાવો ન લેવો ને એક જ વાતની અને તે પણ નહારી નહારી વાતની નહારી રીતે પ્રીતિ કરવી ને ખીણું કંઈજ જેવું નહીં એ જંગલી ઢોરના જેવું આચરણ સમજવું.”

“ વાણીઓએ અને ભાટીઓએ પોતાનો કાળ ધણો ગેરવ્યાજખીં રીતે નકામો કહાડે છે. તેઓને મોટા ઉદ્યોગોમાં બે—એક ધરધોલો કરવાનો ને ખીજો મંદિરે દેવદર્શન કરવાનો. એ બેથી વધતો કાળ તેઓ લોકનાં ધર ગણવામાં અને લોકની નિંદા કરવામાં કહાડે છે. તેઓ ચાર મળાને બેઠી કે ધણું કરીને તેઓની વાતના વિષયો નીચે પ્રમાણે હોય છે. કોઈનું છીનાણું, કોઈનું ધણી પાસે નવું સૂવું, કોઈનું નવું અળગું આવવું, કોઈનું અધરણી આવવું અને નાની છોડીઓની મશ્કરી કરવી. એ વાત સ્ત્રીઓને સાધારણ છતાં એઓને તે કરવાની ઉલટ કેમ રહે છે! ઉલટ રહેવી તો ના જેમ્મિએ પણ તેઓ અભણેલ છે અને પાછી સધળી સરખી જ હોય છે એટલે પછી ત્યાં ખીજી નવી વાત તે શી કરે? કોઈને ઘેર ફૂટવા જવાં, કોઈને ત્યાં ફટાણાં ગાવાં, ધણીઓ સાથે હઠ અને કળ્યા કર્યા કરવા, છોકરાંને રઝળતાં રાખવાં, એવી વાતે તેઓ ઉદ્યોગી છીએ એમ માને છે. કોઈ ધરતું માણસ મરી ગયું હોય તો ઓછામાં ઓછું એક આખું વર્ષ રોવા ફૂટવા અને શોક કરવામાં જ કહાડે છે. તેઓને દેરાણી જેઠાણી સાસુ નણુંદ જેડે બનાવ હોતો નથી. ધરડાં ઐરાં જુવાન થવાના કોડ રાખે છે, ને જુવાન ઐરાં ધરડાં થવાના કોડ માગે છે—આવી રીતનાં ધરડાં કે ધણીની પાસે રહેતાં થયાં એટલે ક્યારે છોકરાંની મા કહેવાઈએ ને ક્યારે સાસુ મરી

જ્ય કે ધરમાં કારભાર કરીએ. એક બીજા સાથે લડવામાં અને તેમાં એક બીજાનું છાતું ઊઘાડવામાં અને નક્કટ બોલવામાં બાએડીએ ઓછ મૂકતી નથી; ધરડી પણ સરખી ને બાબક પણ સરખી.

“વૈષ્ણવ સ્ત્રીએ જીઠે છે તેવી જ નહાયા વિના દોડતી દોડતી જઈને મંદિરે મંગળાનાં દર્શન કરે છે, દેવનાં દર્શન થાય ને વળી મહારાજનાં સ્વરૂપે સ્નાનસંધ્યા કરવાને બેઠાં હોય તેનાં પણ થાય. કેટલીએક નહાઈ ધોઈ સણુગાર સજી સણુગારનું ટાંકણું સાધે છે, કે તે વેળા દેવને સણુગાર સમ્ભવ્યા હોય છે, ને પેલા ગુરુએ નિત્ય-કર્મથી પરવારીને તમારો જોવા બેઠા હોય છે. સ્ત્રીએ, દર્શનથી પરવાર્યા બાદ રાંધવા ખાવા વગેરેનો ધરધંધો કરે છે. બપોરે સૂવે છે. પછી પાછલે પહોરે કેટલીએક ઉથાપનવેળા દર્શનને કાળે જાય છે. કેટલીએક પનઘટ ઉપર પાણી ભરવા જાય છે. કેટલીએક ન્યાતમાં જમવા જાય છે અને કેટલીએક બહેનપણીઓમાં બેસી ટાહેલાં કરે છે. રાતે પણ તેઓ ઓટલે બેસી ચાર પાંચ ભેગીઓ થઈને ન કરવાની વાતો કરે છે—પછી વાળુ કરવું હોય તો કરીને સૂઈ જાય છે. મુંબઈ સરખા ઉઘોગી શહેરમાં જીલ્લાઓના કરતાં ઐરાંઓ લગાર વધારે સારો કાળ ગુજરે છે; કેમકે ઘણાખરા લોક પરદેશી પડયા તેથી તેઓને કુટુંબ તરફનો ધણો ખટલો હોતો નથી. શ્રીમંતોનાં ઐરાં સ્મોડાંના ઉપરીપણું કરવામાં અને યોળીઓળીને નહાવામાં તથા આરસીમાં જોઈ જોઈ સણુગાર કરવામાં પોતાનો વખત કહાડે છે. એ રીતે ગુજરાતી સ્ત્રીએ પોતાનો અમૂલિક વખત છેક જ સરતો કરી નાખે છે. તેઓએ શી રીતે વખત ગુજારવો એ પછવાડેના ભાગમાં જણાવેલું છે.” (પૃ. ૧૫૮-૯)

આ હકીકત પણ એવી છે કે નાની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં આપણે ન મૂકીએ. પણ કેટલીક બીજી કાપકૂપ રાજનીતિની દૃષ્ટિએ થયેલી સ્પષ્ટ જણાય છે. એક ધણો ટૂંકો દાખલો આપું. હાલના સરકારી નર્મગદ્ય પૃ. ૮૮ મે ‘નિરાશ્રિત પ્રત્યે શ્રીમંતના ધર્મ’નું પહેલું વાક્ય “આપણે આપણું ખોયું છે.” તે પછી આ પ્રમાણે હતું:

“ આપણુ પરરાજની બીકણુ પ્રજા છીએ ! આપણા ઉપરથી પરદેશીઓના અસલના મોહ ઉતરી ગયા છે. ”

આ વાક્ય નર્મગદ્યમાંથી નીકળી ગયું છે. તેમ જ ‘ ગુજરાતી-ઓની સ્થિતિ ’ ના નિબંધમાં પૃ. ૬૬મે ‘ ત્રીણું રૂપક ’ શરૂ થાય છે તેનો પહેલો પારીઆદ્ નીચે પ્રમાણે હતો તે હાલના નર્મગદ્યમાંથી નીકળી ગયો છે :

“ વર્તમાન ચિન્હ ઉપરથી ભાવિ સંબંધી કેટલીક હદ સુધી અનુમાન થાય છે ને જે કોઈ વચમાં રાજ્ય સંબંધી મોટા ફેરફાર થતો નથી ને અગ્રેજી રાજ્યની નજર રૈયતની છૂટ તથા તેનાં સુખ તરફ છે (ઈશ્વર રખાવે) તો તો અનુમાન ખરાં પડશે (ઈશ્વર પડાવે) અને જે વેગે આ વીસ વર્ષમાં આલ્યું છે તે વેગથી ૧૦ ગણે વેગે જે કામ ચાલ્યા કીધાં તે આવતાં વીસ વર્ષમાં, તે ધીમે ચાલ્યું તો કાળને બળે પચાસ વર્ષે તે અનુમાન ફૂળીભૂત થયાં જોવામાં આવશે—(અસ્તુ). કેટલીએક હદ સુધી અનુમાન થઈ શકે છે એમ કહેવાનું કારણુ આ કે પરદેશી રાજ્યને લીધે મનના જોરસાને, તેના વિચારને અને તેની વૃત્તિને મનમાન્યાં ઉત્તેજન ન મળવાથી મનમાન્યાં યશ ને મનમાન્યાં સુખ કદીયે મળનાર નહીં જ. ” (પૃ. ૧૦૨)

તે પછી ૧ ૨ ૩ ૪ એમ મુદ્દાવાર ગુજરાતમાં શા ફેરફાર થશે તે ગણાવેલું છે તેમાં પમેા મુદ્દો કૌંસમાં લખેલો છે. એટલે મહીપતરામ ભાઈએ પોતાની ભાષામાં લખેલો છે કે (ધર્મ સંબંધી ફેરફાર થશે તથા રાજકાળમાં લોકચિત્ત લગાડશે). તેનું મૂળ દોઢ કોલમનું નીચે પ્રમાણે હતું.

૫. ધર્મ સંબંધી વિષય ઉપર સૌની ખેદરકારી થશે. શાસ્ત્ર, મૂર્તિક્રિયા, ગુરૂ ઉપરથી લોકનેા પૂરા ભાવ ઊડશે. ઘણાક એક નિરાકાર ઈશ્વરને માનનારા થવાના; કેટલાએક નાસ્તિક પણ થવાના અને પંડિત જ્ઞાનીને ઘટતું માન આપવાના. જે કે કૃષ્ણ શિવને કોઈ ઈશ્વરી અવતાર માનવાનું નહીં ને મૂર્તિયો થોડા જણ પૂજશે તોપણ ત્રીસ વર્ષમાં મૂર્તિ તદન નીકળી જવાનો સંભવ નથી. તેમ જો કે શુભાશુભ કર્મક્રિયામાં ઘટાડો થવાનો ને તે આસ્થા વિના થયાં કરવાની તો પણ બ્રાહ્મણો જનોઈ કહાડી નાખે એવો સંભવ

નથી. તેમ ભતિભેદનું નામ સમૂળું જ્ય એમ પણ લાગતું નથી. તોપણ એક બીજા સાથે જન્મવાનો વહેવાર જાહેરમાં પણ હાલના કરતાં ઘણો જ વધારે પ્રસરશે. મૂર્તિ તદ્દન ન નીકળી, બ્રાહ્મણો જનોઈ રાખી રહ્યા, ભતિભેદ નામનો રહ્યો, શુભાશુભ કર્મક્રિયા થોડી ઘણી રહી અને આકીનો ઉપર પ્રમાણે સુધારો થયો તો તે કંઈ નાની વાત થઈ ન સમજવી. સઘળું સમૂળું જવું એ, લોકોના સ્વતંત્ર જોસ્સા ઉપર આધાર રાખે છે. એ જોસ્સો જો વધી ગયો તો કંઈ જ વાર નથી. બ્રાહ્મણો કુળાભિમાનના ધરમાં ન જ્ય ને મિથ્યા નકામું શું કરવા રાખવું જોઈએ એમ સમજ જનોઈ કાં કહાડી ન નાખે ? અગર કદાપિ એઓ કુળાભિમાન રાખી રહે ને ઈતર ન્યાતી તેઓને ન ગાંઠે તો શુભાશુભ કર્મક્રિયા કેમ ઓછી ન થાય ? વાઙ આજકાલ બ્રાહ્મણ ને ઈતર ન્યાતી સૌની ધર્મ ઉપર ખેદરકારી છે. ને સઘળા જ વિષયમાં દેશ સુધારાનાં સાથે જ કામ કર્યાં જ્ય છે. હવે એકજ જો મજબૂત થાય તો જનોઈ, ભતિભેદ, મૂર્તિ ને શુભાશુભ કર્મક્રિયા નામનાં પણ શેનાં રહે—એ સઘળું તેઓના જોસ્સા ઉપર આધાર રાખે છે. પણ પાછું આમ જણાય છે કે તેઓનાં મન ઉદ્ધમ તે રાજ્ય સંબંધી વિષય ઉપર ઘણો રહેવાનો ને તેથી ધર્મ સંબંધી વિષય ઉપર મન ન રહેથી તેઓ તેમાંથી શું કહાડવું ને શું નવું દાખલ કરવું એનો વિચાર કરવાના નહીં માટે એ ચાર વસ્તુ ત્રીસ વર્ષમાં નામની તો રહેવાની જ. પછી કોઈ અસાધારણ જોસ્સાવાળો એ વિષય ઉપર ધ્યાન આપે ને તેને બીજાઓ સહાય કરે તો એ ચાર નામની પણ ન રહે. એ ચારે, ત્રીસ વર્ષમાં નામની રહો કે ન રહો તોપણ ઉપર કહું તેટલું જો થશે તોપણ બસ છે.” (પૃ. ૧૦૩)

અને તે પછી ૬ ટૂં મુદ્દો આપો છોડી દીધો છે. કારણ કે તે રાજ્યપ્રકરણ સંબંધી છે.

૬. “ રાજ્યસંબંધી વિષયમાં લોકોની સમજણ એટલી વધશે કે તેઓ સત્તાધારીના કાયદા ને અમલદારોનાં કામ એ ઉપર નીધા રાખતા થશે. તેઓ જોશે કે સરકાર ખરી જરૂરથી રૈયત ઉપર બપડી શકાય તેવા બોલો નાખે છે કે રૈયત ગરીબ થઈ ડૂબતી રહે એવા સ્વાર્થી વિચારથી હરકોઈ બહાને જુલમનો બોલો નાખે છે. સરકાર અભણપણે અથવા બહી જોઈને છૂટ ખૂંચી લેવાનું કરતી હશે તે વેળા રૈયત વિવેકના ધરમાં રહી સામી થઈ તકરાર લેતી થશે ને તે પોતાની તકરારમાં નહીં ફાવે તો તે વાત મોટી

સરકારને જાણાવશે. આવે પણ દહાડો આવે કે રાજદરબારી વાતની ચરચાને સાદુ ગુજરાત એસોસીએશન નામની મંડળી થાય જેમાં કેટલાએક સૂરતના, કેટલાએક ખેડાના, કેટલાએક ભરૂચના, કેટલાએક અમદાવાદના, સ્વતંત્ર ગૃહસ્થો પોતપોતાના જિલ્લાઓમાં વાકફગારીથી એકઠા મળી વિચાર કરે ને ગુજરાતી ભાષામાં કે સમજા લોકોના જણ્યામાં આવે ને તેનું જે શેવટ આવે તેનું અંગ્રેજી થઈ સરકારને જાણાવવામાં આવે ને ત્યાંથી દાદ ન મળે તો લંડન સરકારને જાણાવવામાં આવે.

ઉપર કહ્યું તેટલું જે ત્રીસ વર્ષમાં થવાનો સંભવ છે તો તેટલું કરવું જ જોઈએ. એટલું થયા પછી વિદ્યાનો વધારો કેમ કરવો, વળી એક ઈશ્વરવાદીના ધર્મમાં કોઈ પણ રીતનો મોહ નથી ને મોહ વિનાનો ધર્મ ઘણો જ પ્રસારે નહીં ને દેશને એક સામાન્ય ધર્મ તો જોઈએ—ધર્મ વિના ચાલે નહીં માટે કીયો ધર્મ સ્થાપવો, વળી રાજદરબારી વાત સંબંધી શું વધારો કરવો એ સૌ વિષે મારે અહીં કહેવાની જરૂર નથી. લોક તે વખત પોતાની અડચણ દૂર કરવાને કંઈ પણ ખોજશે જ ખોજશે.

ધર્મધોક્કાર કામ ચાલેથી આટલું થવાનો સંભવ છે. માટે એટલો ને આપણો ઉદ્દેશ જાણી (કે ત્રીસ વર્ષમાં આટલું કરવું છે) તે અર્થે ઘટતા ઉપાય કામે લગાડવા જોઈએ.” (પૃ. ૧૦૩-૪)

અત્યાર સુધી બતાવેલા ફેરફારોથી નર્મદનું લખાણ ખંડિત થયું છે. તેથી વિશેષ હાનિ તેને થઈ નથી, પણ કવિચરિત્રમાં દયારામમાં કરેલા કેટલા ફેરફારોથી તો નર્મદના અભિપ્રાયો વિરૂપ અને વૃત્ત થયા છે એમ કહેવું પડે છે. આ લેખમાં પણ કેટલાક ફેરફારો સામે વાંધો લેવાય એમ નથી. દાખલા તરીકે.

હાલનું સરકારી નર્મગદ્ય

કુછંદને લીધે તેને ભરૂચથી
સિનોર નાસી જવું પડ્યું હતું.

રદ કરેલું સરકારી નર્મગદ્ય

એક સમે કોઈ સ્ત્રીનો શિકાર
કરતાં ક્રોધેત થયો તેથી તેને ભરૂચથી
સીનોર નાસી જવું પડ્યું હતું.

× “એ મંડળીમાં કોઈ સરકારી અધિકારીઓ ન જોઈએ, એઓથી સરકારની સામે વિચાર અપાય નહીં—એઓને તે વેળાએ પોતાની ખુદ્દિથી ઉલટું કરવું પડે.”

આમાં નર્મદની ભાષા મર્યાદા વિનાની છે. અને મહીપતરામના ફેરફારથી તેને ફાયદો થયો છે, પણ દયારામના રતન સોનારણ સાથેના પ્રસંગ વિષે લખતાં મહીપતરામ નર્મદના અભિપ્રાયની જગાએ પોતાનો અભિપ્રાય જ મૂકે છે, અને તે નર્મદથી તો તદ્દન વિરોધી છે. હાલના નર્મદગદ્યના પદ્મ પાને તેઓ લખે છે,—આપણે પારીગ્રાહની શરૂઆત જોઈ પછી તેનો અંત ભાગ જોઈશું.

એના શિષ્ય ઘણા હતા, પણ ચાર મુખ્ય હતા, જે મોટા કારભાર ઉપર છતે ત્યાગી થઈ ગયા હતા, એમ જોધી રણછોડ કહેતો...દયારામ સાઠ વર્ષની ઉમરનો હતો, ત્યારે રણછોડની ઉમર પંદર વર્ષની હતી. રણછોડ ઔદીચ ટોળકીઓ હતો. રતન નામે એક સોનારણ વિધવાને બદકેલી કરવા તેણે ઘરમાં રાખી હતી, તેણે કવિની ચાકરી મરતાં સુધી કીધી. તે તેનાં મળમૂત્ર, લોહી, ખરૂં વગેરે ઘોતી ને ગભરામણમાં દિલાસો આપતી. એ બાપડી બાળરાંડ હતી. આ સમયે તેની જોડે વ્યભિચાર કર્યાને બદલે દયારામે લગ્ન કર્યું હોત તો તેની આબરૂ સજ્જનોમાં ઘણી વધત.

ઉપરના ઉતારામાં મહીપતરામે ક્યાંઈ કોંસ પણ કર્યો નથી. એટલે એ આખો ભાગ નર્મદનો જ ગણાય એવી રીતે છપાયો છે. ૧૮૭૪ની આરૂતિમાં (પૃ. ૮૫) નર્મદે આટલું જ લખેલું: “રણછોડ ઔદીચ ટોળકીઓ હતો. રતનખાઈએ કવિની ચાકરી મરતાં સુધી તનમનથી કીધી છે. તે તેનાં મળમૂત્ર ઘોતી ને ગભરામણમાં દિલાસો આપતી.” ‘બદકેલી’ શબ્દ નર્મદનો નથી. એવું એણે એ રતન માટે ક્યાંઈ લખ્યું નથી. આ જ પારીગ્રાહમાં બદકેલી શબ્દ નર્મદ વાપરે છે પણ તે રણછોડ માટે. “રણછોડ ચૌદ વર્ષ સુધી તો બદકેલીમાં ફરતો હતો; ઈશકખાજી કરવી, ગાવાં બગ્ગવવાં, ફૂલડની પેઠે ફરવાં અને બાવાના અખાડામાં જઈ માયાપાણી લેવાં—એ કામ કરતો હતો.” પણ રતન માટે તો તે સારું જ લખે છે. પૃ. ૮૧ ઉપર રતન વિશે પ્રથમ લખતાં તે કહે છે: “વીસથી તે ચાળીસ વર્ષના

દરમ્યાનમાં જાણવા જોગ મુખ્ય ત્રણ વાત છે. એક તો તેણે મોટા પ્રવાસ કર્યો. ખીજું કે તેણે પુષ્ટિપથ સ્વીકાર્યો અને ત્રીજું આ કે તેણે સોડ ન મૂકે એવી પ્રિયા કરીધી. ધણી સ્ત્રીઓ સાથે પ્યાર કરેલા એ વાત ખરી પણ તેમાં એક જ તેની x થઈ રહી જણાય છે. એ એક તે રતનબાઈ નામની મોઢુંમસ્તાન જાતની સોનારણ હતી. એ સોનીઓને વેદાક્ત કર્મ કરવાનો અધિકાર છે. એનાં માખાપ આંધળાં હતાં અને એ બાયડી સાત વર્ષથી બાજરાંડ થઈ હતી.....” દયારામના આ સંબંધને નર્મદે કાંઈ નિંદો નથી.

પણ આ પણ જવા દઈએ. પણ દયારામની કવિતા સંબંધી નર્મદે જે મત છેવટે આપેલો છે તે પણ વિરૂપ અને વિકૃત થયેલો છે. હું બન્નેના ફકરા નીચે ઉતારું છું.

હાલનું સરકારી નર્મગદ્ય

દયારામના કવનમાં વશેષે ત્રણ રસ જોવામાં આવે છે. શૃંગાર, શાન્ત અને હાસ્ય. દયારામનાં કાવ્યની પ્રસિદ્ધિ માત્ર તેના છટક કવન અને તેમાં વિશેષે કરીને શૃંગાર સંબંધી કવનથી જ છે. શૃંગારને વ્યભિચાર કરી, દયારામને લોકની નીતિમાં બગાડ કર્યો છે, અને પોતાના નામને કાળો ડાઘ લગાટ્યો છે. એ કવિતા સદાયરણી સ્ત્રી પુરુષોને વાંચવા જોગ નથી. રાધાકૃષ્ણ તથા કહાન ગોપીઓને પાત્ર બનાવી તેને ધર્મરૂપ ધારણ

રદકરેલું સરકારી નર્મગદ્ય

દયારામના કવનમાં વિશેષે ત્રણ રસ જોવામાં આવે છે. શૃંગાર, શાન્ત અને હાસ્ય. દયારામનાં કાવ્યની પ્રસિદ્ધિ માત્ર તેના છટક કવન અને તેમાં વિશેષે કરીને શૃંગાર સંબંધી કવનથી જ છે. દયારામની કવિતા લોકને પ્રસન્ન છે તેનાં મુખ્ય કારણ આ છે. એક તો તેનું અનુભવી શૃંગારી કવન એટલે સ્ત્રીપુરુષની પ્રીતિ સંબંધી અને તે વળી લોકને તરત સમજ પડે તેવા બુદ્ધિ શબ્દોમાં અને રાધાકૃષ્ણને નામે એટલે એક પંથ દો કાજ તેમાં વળી ગાયનમાં

x સરકારી નર્મગદ્યમાં ‘તેની’ શબ્દ નથી. તે છાપની ભૂલ છે. બૂઠું નર્મગદ્ય પૃ. ૪૮૦ મેં એ શબ્દ છે.

કરાવ્યું છે. પણ તેમાં તેની લુચ્ચાઈ
ઝટ પકડાઈ જાય છે. પૃ. ૫૭

ગવાય એટલે પૂછવું જ શું? દયારામનું શૃંગાર કાવ્ય જો કે ધણું સાદું છે. તો પણ ઘણી જાંચી પંક્તિનું નથી. એ કાવ્યોથી ચિત્ર પડતાં નથી. એનાં શૃંગારી કાવ્યો-માનોઃ ત્રીજો ભાગ દરદનો ભરેલો છે ને બાકીનું ઉપર ઉપરના ઠાઠનું તાલમેલિયું છે. કવિતાની સરળ રચના તેમ શૃંગાર સંબંધી પ્રિયા-પ્રિતમનાં ભાષણ અને મધુરા સુંદર શબ્દો એ ઉત્કૃષ્ટ છે. એનામાં કેટલાએક શબ્દ તેના તેજ વારે વારે જોવામાં આવે છે ‘કાળજ કોયું’ ‘તાલાવેલી તંનમાં’ ‘નેન નચાવે’ ‘ધીકીએ ઢાંક્યાં’ ‘ચિત્તની એત-વણી,’ ‘ચિત ચોરવું,’ વગેરે, એ દોષ શામળમાં પણ ઘણો જોવામાં આવે છે. એવી રચનાની કવિતા ગાયનમાં ગવાય ત્યારે તેની અસર કંઈ થોડી નહીં. દયારામની કવિતા પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓને વધારે પ્રિય લાગે છે. હું દયારામના ધર્મસંબંધી વિચારને બિલકુલ પસંદ નથી કરતો, અને મોટા વિદ્વાન દાખલ માન નથી આપતો, હું એના ક્રોધી તથા અભિમાની સ્વભાવની દયા ખાઈ છું તો પણ એની દરદી કવિતાને અને તેની તમામ કવિતાની ભાષણને વખાણું છઉં. હિન્દુસ્થાની રાગોને ગુજરાતીમાં દાખલ કર્યાનું માન તે

એને જ આપું છું, તેમ એના સુધડ વિચારો ઉપરથી એને સુધડ જન જાણી હું એને મારા એકાન્તના મિત્ર વર્ગમાનો એક માનું છું. ખરેખર દયારામ ગુજરાતનું મહોર હતું. એની વાણી આપણી ગુજરાતી ભાષાનું ભૂષણરૂપ સુંદર અંગ છે, ને એની કવિતા એ ગુર્જરી સ્થિતિ પ્રદેશમાં થોડીક ભરતી ઓટને અધીન, રતાસવાળી તેજ્ય ભારતી વહેતી નદી હોય તેની શોભે છે, કે જેનું જળપાન કરેથી, જેમાં સ્નાન કરેથી ને જેના તરંગ જેવાથી ગુજરાતીઓ પોતાની અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં અથવા અવકાશમાં પ્રેમ રંગીલા બની રીઝે છે. પૃ.૮૬-૮૭

દયારામના રતન સાથેના સંબંધ વિશે નીતિની દૃષ્ટિથી મહીપતરામભાઈને જુદું લખવું જરૂરનું જણાયું તો ભલે, પણ દયારામનાં કાવ્યો વિશેના અભિપ્રાયોમાં આટલો ફેરફાર કરવો એમને કાઈ રીતે મુનાસિબ નહોતું. દયારામના શૃંગારની વિરુદ્ધ અભિપ્રાય પણ કૌંસમાં આપ્યો હોત તો તેનું કંઈ નહોતું. પણ બાકાનો તેનો અભિપ્રાય રાખવો જોઈતો હતો. જે જે કવિ માટે નર્મદાશંકરને માન હતું તે દરેકને માટે તેણે રૂપક આપેલું છે. નરસિંહની કવિતાને તેણે 'ભરતીઓટને આધીન નહિ એવી રેતાળ તળની નાની નદી' સાથે સરખાવેલ છે. પ્રેમાનન્દના કાવ્યને તેણે 'ગુર્જરી સ્થિતિપ્રદેશમાં એક સુંદર સરોવર' કહેલું છે; સામળના કાવ્યની શોભા તેણે એક 'રંગ મંડપ' જેવી કહેલી છે, તેમ છેદ્દે દયારામની કવિતાને તેણે 'ભરતી

એટલે આધીન, સ્તાસવાળી તેજી મારતી વહેતી નદી હોય' તેવી કહી છે. આ રૂપકનો ભાગ છોડી દેવાથી વાંચનારને નર્મદનો દયારામ વિશેનો અભિપ્રાય ખોટી રીતે સમજાય છે. અહીં હું આ વાત અત્યારે મહીપતરામભાઈ નો દોષ કાઢવા લખતો નથી. તેઓ જે કંઈ કાપકૂપ સુધારાવધારા કરતા હતા તે વિદ્યાર્થીઓના હિતની દૃષ્ટિએ અને તેમના ખાતાના હુકમથી કરતા હતા. મારે કહેવાનું છે તે એ કે નર્મદનું ગદ્ય સારી રીતે તેના મૂળસ્વરૂપે પ્રકાશિત થવાની જરૂર છે. આવાં પુસ્તકો ઓછાં ખર્ચે છે. એટલે તેના કાગળો પાંધણી વગેરે એવું જોઈએ કે તે લાંબો વખત ચાલી શકે. આ કામ કોઈ પ્રકાશક ખાનગી સાહસથી ન કરી શકે તો જાહેર સંસ્થાઓએ તે હાથમાં લેવું જોઈએ. અને રામાયણ, મહાભારત, ઇતિહાસ વગેરેને માટે અત્યારે આપણને ઉતાવળ ન હોય તોપણ, તેણે ગુજરાતીઓ વિશે, આપણી સામાજિક સ્થિતિ વિશે જે લખ્યું તે, અને તેનું કવિચરિત્ર એટલું તો તેના મૂળ અખંડ સ્વરૂપમાં આપણા વાચકવર્ગને તરત ઉપલબ્ધ થવું જોઈએ. બની શકે તો સરકારી નર્મગદ્યમાં પણ જ્યાં નર્મદનો અભિપ્રાય ઊલટો મુકાયેલો જણાય ત્યાં તે સુધારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અત્યારની આપણી દૃષ્ટિએ, અને નર્મગદ્ય જે વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં હવે મુકાવાનું છે તેમની ભૂમિકા જેતાં નર્મદના મૂળ ૧૮૭૪ના લખાણ સામે આપણને બહુ વાંધો હવે ન પણ લાગે !

નર્મદનાં પ્રકાશનો વિશે મેં કંઈક અહીં લખાણથી કહેલું છે. તેનું સુખ્ય કારણ એ છે કે કેટલાક અભિપ્રાયો જે નર્મદના નથી, અને અત્યાર સુધી પ્રામાણિક પ્રકાશનોને અભાવે જે નર્મદના અભિપ્રાયો તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તે તરફ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. હવે, અહીં પ્રકાશનનો પ્રશ્ન મેં પહેલો ચર્ચ્યો જ છે ત્યારે, પ્રકાશનના અંગની જ એક વાત અહીં સાથે સાથે કહેવી હું વધારે સગવડલારેલું

ધારું છું. અને તે પછી હું નર્મદના ગદ્યસાહિત્યના વધારે નિકટ અભ્યાસ તરફ જઈશ.

નર્મદે ઘણું ગદ્ય લખ્યું છે. તે સ્વભાવે ઉતાવળિયો હતો, અને તેનાં લખાણોમાં પણ આપણે એની અસર જોઈએ છીએ. તે વિચાર આવે કે તરત લખી નાખતો અને પછી સુધારવા બેસતો નહિ. ધીરજથી લખાણો સુધારવાં એ તેના સ્વભાવમાં નહોતું. કાવ્યો પણ તેણે સુધાર્યાં નથી. પણ બધા સાહિત્યમાં નર્મદના લેખોને ફરી સુધારવાનો લાભ મળેલો છે. સરકારી નર્મદગદ્ય માટે લેખો તૈયાર કરતાં તેણે પોતાના લેખો સુધાર્યાં છે. અને સારે નસીએ તેનાં અસલ લખાણો જૂના નર્મદગદ્યમાં અને નવાં લખાણો સરકારી નર્મદગદ્યમાં મળી આવે છે. તેથી એકના એક ફક્કરા પાસે પાસે મૂકી તેની શૈલી કેટલી સુધરી તે જોવાની આપણને અન્યથા અશક્ય તક મળે છે. આપણે કેટલાક ફક્કરા સરખાવી જોઈએ.

જૂનું નર્મદગદ્ય

આ લાખણથી મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ વાત મારે તમને બતાવવી આવશ્યક છે, તેમાં પહેલી એ કે આ દેશમાં આવી મંડળી મળવાનો ચાલ નહીં, માટે શં શું નુકસાનો થયાં તથા અતઃ પર આવી મંડળી મળવાનો ચાલ નહીં જેવો થાય તો શું શું અનર્થો થાય. બીજી વાત એ કે આવી મંડળી મળવાથી શા લાભ થાય છે તે બતાવવું : અને ત્રીજી વાત એ કે આપણા દેશી લોકોએ કિયે પ્રકારે

૨૬ કરેલું સરકારી નર્મદગદ્ય

આ લાખણથી મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ વાત મારે તમને જણાવવાની જરૂર છે :—

પહેલી આ કે આ દેશમાં મંડળી મળવાનો ચાલ નહીં તેથી શાં શાં નુકસાન થયાં; બીજી વાત આ કે મંડળી મળવાના ચાલથી શા લાભ છે અને ત્રીજી વાત આ કે આપણા લોકો કેવે પ્રકારે મંડળીઓ કહાડવી અને તેમાં કેવી રીતે લાખણો કરવાં. પૃ. ૨

મંડળી કહાડવી તથા તદનુસાર
ભાષણ તથા નિબંધો કેમ અને
કિયે ઉદ્દેશી કરવા. પૃ. ૧

મંડળી શબ્દનો અર્થ કરે છે તે પારિગ્રહ બંને નર્મગદ્યો-
માંથી જોઈ એ.

જૂનું નર્મગદ્ય

ઉપર કહેલી ત્રણ વાત બતા-
વ્યા પહેલાં મંડળી અથવા સભા
શબ્દનો અર્થ કહું છું તે ઉપર લક્ષ
આપો, કે જેથી મૂખ લોકો અર્થનો
અનર્થ કરે છે તે ન કરે.

ચાર અથવા વધારે માણસો
લાગણી અથવા ઈશ્કના ખ્યાલ ટપ્પા
ગાવા કે સાંભળવા બેસે, કેફ કરવા
બેસે, અથવા કોઈ તરેહનું ટાહેલું
કરવા બેસે, ઈત્યાદિ પ્રકારે ઘણાં
માણસો એકઠાં મળી બેસે અને
તેમાં કદાચ કોઈ અથવા સઘળા
વિદ્વાન હોય, તોપણ તેને મંડળી
અથવા સભા મળી છે એમ કહે-
વાશે નહીં, કારણ એવા કમમાં
કંઈ સભ્યતા નથી. પણ ચાર અથવા
વધારે માણસો એકઠાં મળી જ્ઞાનની
અથવા શાસ્ત્રની, ઈતિહાસની અથવા
કોઈ જાતની વિદ્યાની ઈત્યાદિ અનેક
પ્રકારનાં સુકર્મની વારતા તથા
ભાષણ કરે તો મંડળી અથવા સભા
કહેવાશે, કેમકે તેઓનામાં સભ્યતાનું

૨૬ કરેલું સરકારી નર્મગદ્ય

એ ત્રણ વાત જણાવતા પહેલાં
મંડળી અથવા સભા શબ્દનો અર્થ
શો છે તે જાણવું જઈ એ. ચાર
અથવા વધારે માણસો ઈશ્કના ખ્યાલ
ટપ્પા ગાવા બેસે, કોઈ તરેહનું
ટાહેલું કરવા બેસે અને તે માણ-
સોમાં પછી થોડાક વિદ્વાન હોય
તો પણ તે મંડળી અથવા સભા
મળી છે એમ કહેવાશે નહીં. પણ
ચાર અથવા વધારે માણસો એકઠાં
મળી કોઈ વિદ્યાજ્ઞાનનાં અથવા
લાભ થાય ને કે જશ મળે તેવાં
કામના વિચાર સભ્યતાથી કરે તો
તે મંડળી અથવા સભા મળી છે
એમ કહેવાશે—રાજકારભારીઓની,
વિદ્વાનોની, વેપારીઓની, વિદ્યાર્થી-
ઓની, વગેરે મંડળી. જ્યાં થોડા
ઘણા જણ એકસંપ થઈ એકાદાં
કાર્ય વિષે રૂઠી રીતે ચર્ચા ચલાવતા
હોય તે પ્રસંગે મંડળી—સભા
શબ્દ પ્રવર્તે છે. પૃ. ૧

કર્મ જોવામાં આવે છે, અગર એવા મળેલા લોકમાં કોઈ અથવા સઘળા વિદ્વાન તથા શાસ્ત્રીયો ન હો તો પણ દાખલો, કે નકામી હરેક તર-હની વારતા અથવા મશ્કરીઠકા વગેરે ચાલતાં હોય છે તે ઠેકાણે સારાં માણસો મળેલાં હોય છે, તો પણ તેને મંડળી કહેવાતી નથી; અને ખેચાર શાસ્ત્રીયો એકઠા થઈ શાસ્ત્રની તકરાર કરતા હોય છે તો તેને સભા કહેવાય છે, એવો વહી-વટ નરી છે. મંડળી શબ્દનો સાધારણ અર્થ મેં તમને કહ્યો, પણ એ કર્તા ખીજે અર્થ ધણી અગત્યનો ન વજનદાર કે જેનું સમજવું તો આપણા દેશીઓને મોટા લાભ મેળવાનો ખરો રસ્તો, તે ખીજે અર્થ આ પ્રમાણે છે:— ચાર અથવા વધારે માણસોએ એક સ્થળે એકઠાં ખેસી, એકાગ્ર ચિત્ત કરી, એકવૃત્યભિલાષી થાવું ને એક વાત સિદ્ધ કરવી ને એકો અથવા સંપ રાખી જગમાં તે પ્રમાણે વર્તવું. સારાંશ, કે ઘણાં માણસોએ માંહોમાંહે સંપ રાખી એકદિલ થવું, એ પણ મંડળી અથવા સભા શબ્દનો ખીજે અર્થ છે. પૃ. ૨

શરૂઆતમાં કેટલાક વિચારો તે વિશદ કરી શક્યો નથી તે પછીનાં લખાણોમાં વિશદ થયા છે. એક દાખલો લઈએ :

જૂનું નર્મગદ્ય પૃ. ૧૩૫

તેની [ઉત્તમ કવિની] કવિતા એવી હોય છે કે તે સર્વ માણસોની ઇદ્રિયોને, વિચારોને અને તેઓના દીલને અસર કરતી રીતે ખરેખરી માલૂમ પડ્યા વગર રહેતી નથી. જાણે કે તે પોતાનાં મનના ઊંડા સાચા અને કુદરતને સામ્ય એવા વિચારથી કુદરતના જીવ જોડે જ વ્યવહાર રાખતો હોયની, તે પ્રમાણે સઘળા ઠેકાણાંઓનાં અને સઘળા વખતનાં સઘળા માણસોની લાગણીઓને પોતાની લાગણી સાથે મેળવી દેવી (એક કરવી).....
...એ ઉત્તમ કવિનું કામ છે.

૧૮૭૪નું નર્મગદ્ય પૃ. ૫૪

તેની કવિતા એવી હોય છે કે તે સર્વ માણસોની ઇદ્રિયોને, વિચારોને અને તેઓના દીલને અસર કરતી રીતે ખરેખરી માલૂમ પડ્યા વગર રહેતી નથી—જાણે કે તે પોતાના મનના ઊંડા સાચા અને કુદરતને મળતા એવા વિચારથી કુદરતના જીવ જોડે જ વ્યવહાર રાખતો હોયની તે પ્રમાણે સઘળાં ઠેકાણાંનાં, સઘળાં વખતનાં, સઘળાં માણસોની લાગણીઓને પોતાની લાગણી સાથે મેળવી દેવી.....એ ઉત્તમ કવિનું કામ છે.

ઉપરના ફકરામાં જૂના નર્મગદ્યમાં આવતા ‘કુદરતને સામ્ય એવા વિચાર’ એ શબ્દોનો અર્થ કરવો જ દુર્ધટ છે. તે પછીના સુધારેલા પાઠમાં એ વાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. નહિ ખેડાયેલી લાપામાં લેખકને કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ પડે છે, તે જાણવાનો આ લાક્ષણિક દાખલો છે.

આટલા ફકરા ઉપરથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાશે કે આટલાં વરસોમાં નર્મદની લાપા વધારે ટૂંકી સીધી વેગવાળી સચોટ લક્ષ્યવેધી થઈ છે. એ પણ નજરે પડશે કે સંસ્કૃત શબ્દો, ખાસ કરી પાંડિત્યદર્શક અને બનાવટી સંસ્કૃત શબ્દો જેવા કે, ‘અતઃપર,’ ‘તદનુસાર,’ ‘એકવૃત્ત્યલિલાધી,’ ‘નિખંધી’ નીકળી જઈ વધારે સાદા શબ્દો તેની જગાએ આવ્યા છે અને તેથી લાપાની ચોકસાઈ વધી છે, અને પ્રસાદ પણ વધ્યો છે. તેના વિચારો વધારે વ્યવસ્થિત રીતે અને આંતર ક્રમ પ્રમાણે આવેલા છે. આખા લેખને કદાચ ટૂંકો કરવાની

જરૂર પડી હશે પણ સાહિત્યદષ્ટિએ પણ તેણે લેખને ટૂંકાવેલો છે તેમાં સંદેહ રહેતો નથી.

પ્રકાશન વિશે વિચાર કરતાં નર્મગદ્યની શૈલીનો વિષય અનાયાસે હાથમાં આવી ગયો છે તો અહીં હવે પ્રથમ નર્મગદ્યની શૈલીનો જ વિચાર કરીએ. નર્મગદ્યના લેખો સમગ્રરૂપે જોતાં તેના ગદ્યનાં અમુક લક્ષણો તરત પ્રતીત થાય છે. તેમાં સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવું લક્ષણ મને વિષયના રહસ્યબિન્દુ તરફનું સીધું પ્રયાણ જણાય છે. આ સીધા પ્રયાણનું માનસિક કારણ તે લેખકના મનનો પ્રસાદ છે. લેખક પોતાનું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ જાણતો હોય છે તો તે આડોઅવળો ગયા વિના તેને સીધી રીતે ટૂંકમાં કહી શકે છે. નર્મદ પોતાનું વક્તવ્ય અરાઅર જાણતો. તેને પોતાને તે વિશે શંકા નહોતી. તેમ જ તે કહેવામાં લયનો કે કથાનો તેને સંકાય નહોતો. તેના પહેલા જ નિર્બંધમાં તેની નિર્ભયતા દેખાય છે. મેં ‘મંડળી મળવાથી થતા લાભ’નો નિર્બંધ કહ્યો તેમાં તે રાજ્ય કે સમાજ કોઈ તરફનો સંકાય રાખતો નથી. તે કહે છે : “હરેક દેશને આપાદ થવાનાં કારણો ત્રણ છે. મંડળી મળવાનો સંપ્રદાય, વેપાર અને સ્વતંત્ર રાજ પણ એ ત્રણનું મૂળ મંડળી અથવા સંપ છે.” એટલું વહેલું એણે જાણેલું કે અરા સુખને માટે સ્વરાજ્ય જોઈએ, અને તે કહેતાં તેને રાજ્યની ખીક નથી. તે સાથે પોતાના સમાજની ટીકા કરતાં પણ તે અચકાતો નથી. આગળ જતાં તે કહે છે : “આપણા લોકો એવા તો આજસુ થઈ જઈ વિચારશૂન્ય થઈ ગયા છે કે લાલુવું ગાલુવું તથા વેપાર રોજગાર વગેરે અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગો કરવા મૂકી દઈ, બગ્ગરે બગ્ગરે, મોહોદલે મોહોદલે ને ચકલે ચકલે એકઠા મળી બેસી રહે છે. કેટલાએક મજાકક્રામાં મગન રહે છે; કેટલાએક ઢોલ છઠ્ઠડ વગેરે કરી અપશબ્દો બોલવામાં મોટાઈ માને છે; કેટલાએક હાથપગ બાંધી નવરા બેઠા બેઠા લોકોની નિંદા કરે છે; કેટલાએક જમણવાર વગેરે ખાવાપિવાની જ વાતો કરે છે. એ રીતે સર્વ તરેહના લોકો નિરુદ્યોગી કાળ કાઢાડે છે. તેમાં ધણું કરીને આહાણુ લોક ને તેમાં પણ સધળાને મુકી દઈ મારા

સ્વન્યાતિલોકો હવાડીયે ચકલે ખેશી તડાકા માર્યાં કરે છે. તેમાં સારાંશ, ભોજનવાર્તા તથા નિંદાવાર્તા હોય છે એ કેવું નકારું છે? હવે તમે ખરા મનથી વિચાર કરો કે, તમારા સમજવામાં એમ આવશે જ કે કળાકૌશલ્ય, વેદશાસ્ત્ર વગેરે ભણવું ગણવું એ સર્વ છોડી દઈ, નિરુદ્યોગી થઈ ખેડાથી જ આપણો દેશ નિર્ધન અવસ્થાને પોહોચ્યો છે અને એમાં અંગ્રેજ વગેરેનાં રાજ્યનો જ વાંક કાઢાડે છે તે ખોટું છે.” (નૂનું નર્મગદ્ય પૃ. ૩.) લેખકમાં સત્યપ્રિયતા અને નીડરતા જે પ્રથમ જોઈએ તે તેનામાં શરૂથી હતાં તે ઠેક સુધી રહ્યાં છે.

નર્મદના ગદ્યનું ખીલું લક્ષણ તેની વક્તૃત્વછટા છે. તે પણ તેણે પ્રારંભથી જ ખતાવેલી છે. હું ફરીથી, એ જ નિબંધમાંથી તેનો એક દાખલો આપું છું.

...માટે ફરીથી કહું છું કે, પ્રાચીન તથા સારે છતાં આપણો દેશ સર્વ પ્રકારે તુટી ગયો છે. તેનું કારણ આ છે કે, આપણામાં મંડળી મળવાનો ચાલ ચાલતો આવ્યો નથી ને અતઃપર જે આપણા દેશી લોકો મંડળી મળવાનો ચાલ નહીં ચલાવે તો, થોડામાં ઘણું કહું છું કે, આપણો દેશ જેટલો તુટી ગયો છે તેના કરતાં અત્યંત વધારે તુટી ખેલાલ થઈ, છેક ખરાખી ઉપર આવી જશે, એમાં કંઈ જ શક નથી. તમારામાને જે કોઈ કહેશે કે દેશની ખરાખી થઈને દેશ તુટી ગયો, તેમાં આપણી ખરાખી શું થઈ? તો જાણવું કે કે દેશની ખરાખી તે જ આપણી ખરાખી એ વાત સાફ ખુલી છે. દેશ તુટી જવાથી આપણા હિંદુ રાજ્યોના રાજ્ય ગયાં, રાજ્યની જોડે વિદ્યા ગઈ, હુન્નર ગયો, કળાકૌશલ્ય ગયાં, વેપારરોજગાર ગયા, ધન ગયું, સત્તા ગઈ ઈત્યાદિ સર્વ જે ગયું તે દેશની ખરાખી થવાથી જ ગયું; અને અતઃપર જે જશે તે દેશની ખરાખી થવાથી જ જશે. (નૂનું નર્મગદ્ય પૃ; ૩.)

તેને પોતાનું વક્તવ્ય છટાથી વિકસાવતાં, તેના મહત્ત્વ પ્રમાણે જુદા જુદા શબ્દોમાં મૂકતાં અને શ્રેતાઓને પરોક્ષ વસ્તુને લાખાથી પ્રત્યક્ષ કરાવતાં આવડે છે.

આજ વક્તૃત્વની છટાથી તે નિબંધમાં પણ જાણે તેની નજર

સામે શ્રીતાઓ હોય તેમ તેમને સંબોધીને બોલવા માંડે છે. વચમાં વચમાં રે, અરે, કહીને જે કહેવું હોય તે કહે છે. સ્વદેશાભિમાન વિશે લખતાં લખે છે: “ અરે ઓ ભાટ્યારણો તમારી કળા કાંહાં ગુમાવી નાખી છે ? રાજ્યોને અયોગ્ય રીતે શા વાસ્તે યજ્ઞના તાડ ઉપર ચડાવી દેા છો ? નેકીદારો, તમે રાજ્યોના દુર્વિકારો, એ નેકી જાણી પોકારો છો ?.....કવિઓ ને કારભારીઓ, તમારા ગજવાને ન જુઓ; દેશનો ખજનો જાયજ એમ વિચારો.....ઓ રજપૂતો ? ‘ શૂરસ્ય મરણં તૃણમ્ ’.....ઓ હિંદુઓ, તમે કોઈ દિવસ મંડળીમાં મળી, એકમત થવાનો વિચાર નથી કર્યો...” (પૃ. ૪૮) વારંવાર તે પોતાની સમક્ષ શ્રીતાઓને કહી, તેમને પ્રશ્ન પૂછવાના રૂપે જ્ઞાન આપે છે, તેમને વિચાર કરતાં કરે છે, ને વિચારને સીધો જીવન્તરૂપમાં પ્રેરે છે. “ ૧૫ વર્ષના થશે કે ગૃહસ્થાશ્રમ લઈ દોડશે. હવે એ છોકરા શું વિદ્યાભ્યાસ કરે ને પૈસા કમાય ? શું સ્ત્રીને સુખ કરી પોતે પામે ? વિદ્યારહસ્ય તે શું જાણે ? શું શોધ કરે ને શું નામ કરે ?...” (પૃ. ૫૧) તેનામાં ગદ્યના લય (rhythm)ની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ છે, તે તેના વહેલામાં વહેલાં લખાણોમાં દેખાય છે અને હું માતું છું તે ઘણાં વરસો સુધી વિકસતી ગઈ છે. એ લય જ, વ્યવહારમાં બોલાતી અને લખાતી ભાષાથી, ગદ્યસાહિત્યને વ્યાવૃત્ત કરે છે. એના વિના કોઈ લેખક સાચો ગદ્યલેખક થઈ શકે નહિ. એ લક્ષણ દાખલાથી પણ સાબીત કરી આપવું એ અધરું છે. ગદ્યલય, અર્થના વિરામોથી, લાંબાં ટૂંકાં વાક્યો અને વાક્યખંડોથી, લાગણી પ્રમાણેના એક પ્રકારના આરોહ-અવરોહથી નિષ્પન્ન થાય છે. અત્યાર સુધી આપેલાં અવતરણોથી એ જણાઈ આવ્યો હશે. નર્મદનો ભાષા ઉપરનો કાબૂ પણ વખાણવા જેવો છે. તેને ધરગથુ શબ્દો તરત મળી આવે છે ને તે તેને વાપરી જાણે છે. તેની પાસે ગુજરાતીમાં રૂઢ થયેલા સંસ્કૃત ફારસી વગેરે શબ્દોતું તેમ જ ભાષાના રૂઢ પ્રયોગોતું ભંડોળ સારું છે. અત્યારે આપણે બહુલો વર્ગ વાંચતાં શીખ્યા પછી ભાષા ધણુંખરું ચોપડીઓમાંથી શીખે

છે. બોલાતી ભાષાનો તેને પ્રમાણમાં પરિચય આછો છે. આ ગેરફાયદો ભણેલાં માખાપનાં છોકરાંને વિશેષ છે. નર્મદ પાસે પુસ્તકો તો હતાં જ નહિ. કારણ કે ગદ્ય લખાણ જ તેણે શરૂ કર્યું. તે બોલાતી ભાષાનો પોતાના ઉપયોગ માટે અચ્છો ઉપયોગ કરી શકે છે. આપણે થોડા દાખલા જોઈએ :

જે ગરીબ પોતાને પીડતી ભૂખથી ખાવાની વાત કરે તે તો **ધ્યાન-મુંઆ ને મૌડા** કહેવાય. (ભૂતું નર્મગદ્ય પૃ. ૫૮)

કોઈ વખત તો પોતાના **મનગમાડા**ને સારૂ ઇંગ્લેંડના કાએદા વિષે ફાર્ટેસકચુની બનાવેલી ચોપડી વાંચતો હતો. એજન પૃ. ૩૧૧

શેક્સપિયર નામનો નાટકકાર...અર્વાચીન વખતમાં પૃથ્વીમાં એક **મોહોરુ** થઈ ગયો. એજન પૃ. ૨૯૪

આ કથા વાંચવાનો અને સાંભળવાનો **ગળકો** વધારે છે. એજન પૃ. ૨૩૭

તોપણ કેટલાક ભાષાકવિઓએ ખેહદ તર્કશક્તિ ખતાવી છે કે, જેની આગળ મોટા સલાટો અને ચિતારા **પોઈસ** છે. એજન પૃ. ૧૩૨

કેટલાક ફારસી શબ્દો પણ તે એવા વાપરે છે જે તે સમયે પ્રચલિત હશે એમ લાગે છે. જેમકે જુરીએત (પૃ. ૫૫), મકતબો, (પૃ. ૫૧) તુકમ (પૃ. ૨૩), જેવર (પૃ. ૧૮), દરિઆફત (પૃ. ૧૯૫) શાન (પૃ. ૪૮૨). અત્યારે આપણા કેટલાક ગઝલલેખકો ભાષામાં રૂઠ ન થાય એવા નવા ફારસી શબ્દો ભાષામાં હડથી દાખલ કરે છે, ત્યારે ખીજી તરફથી ધરગથુ વપરાતા આવતા ફારસી શબ્દો આપણે છોડતા જઈએ છીએ !

તેના નર્મગદ્યમાં શૈલીની દૃષ્ટિએ જેતાં સજીવારોપણનો પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે એટલો થયો જણાશે. સજીવારોપણ એ અંગ્રેજી

personification પરથી ધડી કાઢેલો ગુજરાતી શબ્દ છે. એ કદાચ નર્મદનો પોતાનો જ બનાવેલ શબ્દ હશે, કારણ કે એ અલંકારને તેણે એકલાએ જ અલંકારોમાં સ્થાન આપ્યું જણાય છે. તેને તે એક પ્રકારનું રૂપક કહે છે તે ખોટું નથી. તેને એ અંગ્રેજી અલંકારનો શોખ લાગ્યો છે અને માટે તે તેને વારંવાર વાપરે છે. સજ્જવારોપણ ઉપર એક સ્વતંત્ર લેખ પણ તેણે લખેલો છે. તેને રૂપકો વાપરવાનો પણ ઘણો શોખ જણાય છે, જે આપણે પ્રેમાનન્દ વગેરેની કવિતાનાં રૂપકોના દાખલામાં જોયો. આની પછી આની સાથે સરખાવી શકાય એવી સદ્ગત નરસિંહરાવની જુદી જુદી વૃત્તિઓને અસરાઓ કે દેવીઓનું રૂપક આપવાની રીતિ ગણાય. આપણે નર્મદના થોડા દાખલા જોઈએ :

સંપ ગૌરવણો છે. તે ખેડી પણ મજબૂત દડીનો પહેલવાન છે. તે ઘણો ભડો નથી તેમ ઘણો પાતળો પણ નથી. તેની રંગરંગો કસાઈને ઉંચકાયલી તૈયાર રહેલી છે. તેનું મોહોડું ગોળ ને ભરાવ છે. ડાચાં ખેસી ગયેલાં નથી, પણ મજબૂત છે અને તેના ગાલ ઉપર તન્દુરસ્તીની લાલી આવી રહેલી છે. તેની આંખ કચકડા જેવી નિર્મળ છે ને તેમાં કાળી બલ્લક તેજસ્વી કીકી છે. તે ઘણો આરોગ્ય છે—સ્વચ્છ લોહીનો ભરેલો છે તેથી તેની જૂમને લીધે તેની આંખ કિંચિત્ મિંચાયલી રહે છે. બાણે કોઈ ચિત્રની ખૂબી જોતી વખત આંખને કંઈ એક ઝીણી, અર્થાત્ પસરેલી દૃષ્ટિને એકઠી કરીને જોતો હોય, તેમ જોય છે. તે નીચી પણ ચારપાસ ફરતી એવી દૃષ્ટિએ મોટા ધીર અને વિચારવાળો પુરુષ દેખાય છે. તેનું નાક મોહોડાનાં પ્રમાણ કતાં કંઈ એક લાંબું છે ને તેને કાળી ને દૂંઝી પણ ભરાવ મૂછ છે. તેના ખંને હાથ એકદમ જોરમાં ખહાર નિકળીને કંઈ પરાક્રમ કરવાને વહેલા ઊઠો એમ દેખાડાવે છે, ને તે જૂમને લીધે તેનું જમણું પાસું કસાતા જોરમાં લગાર અંદર ગયલું અને ડાબું પાસું ખહાર પડવું દેખાય છે. તેના પગની પાનીઓ જમીન ઉપરથી ઉડવાની તૈયારીએ ઉંચકાઈ હોય એવી માલૂમ પડે છે ને આટલું પરાક્રમ છતાં પાછું હસવું મોહોડું રાખે છે. એ વીર પુરુષની આકૃતિ ઉપરથી સર્વ મોહબલમાં પડી બચ છે અને તેથી તે જલદીથી

સૌને વશ કરી લે છે. માથું જોઈએ તો ગોળ, મોઢું, ને કંઈ આગળ પડવું; કપાળ વિશાળ ને લબ્ધ. તેનામાં પ્રૌઢતા, શૌર્ય, વિચાર, ચાતુર્ય વગેરે ગુણો છે તેનો તેનાં અવયવો ઉપરથી આસાસ થાય છે. (નૂતું નર્મગદ્ય પૃ. ૧૮૮)

સ્ત્રીના ધર્મોના નિબંધમાં લખે છે :

સત્ય વડે પ્રીતિ રહે છે અને જ્યાં સુધી પ્રીતિની ગાંઠ હોય છે, ત્યાંસુધી સંસાર ચાલે છે ને તે તુટી એટલે કલેશ, કંકાસ, વેરભાવ, ચીઠી-આપણું, ક્રોધ, સાહસ, જુઠાપણું વગેરે ભીલોની ધાડ પડે છે. કુસુપ જે ભીલનો સરદાર તે ધરમાં થાનક કરે છે અને નવો ઉગતો સંસાર બાળ-પણમાં જ ધરડો થઈને મરી જાય છે. પૃ. (૧૧૬, ૧૧૭)

આ રૂપકશૈલી નર્મગદ્ય પછી પણ થોડે આગળ ગઈ છે. નર્મ કોષની પ્રસ્તાવનામાં તે પાછી દેખા દે છે, અને ત્યારે તે સત્યથી વેગળી ગયેલી માલૂમ પડે છે. નર્મગદ્ય જેવા નિબંધો તો લોકોને અસર કરવાના ઉદ્દેશના છે, અને ભાષણ કે લેખમાં અલંકારનો અમત્કાર ચાલે, પણ ગુજરાતી ભાષાના લેખમાં પણ તેણે આવા અલંકારો મૂક્યા છે. જોકે તે સાથે ભંગીની નવીનતાથી તે આકર્ષક બને છે તે સ્વીકારવું જોઈએ. નર્મકોષમાં આપેલા ગુજરાતી ભાષા ઉપરના લેખમાં તેણે અમુક અમુક સમયના અંતરે ભાષાનો વિકાસ દર્શાવ્યો છે ત્યાં દરેક વિકાસભૂમિકાએ ગુજરાતી ભાષાને સ્ત્રીનું રૂપક આપેલ છે.

સંવતશૈકા બારમાં ગુજરાતના લોક જે ભાષા બોલતા તે એકવડી કંઠણ કાઠીની ને તે પ્રમાણે જ લાગ્મી, કંઈએક થકાચલી તથા ઢેકાઢેયાવાળી પણ વળી કહીંકહીં કુમળી તથા સરળ, વણે સામળી અને કુળમર્જદ સાચવતાં સ્વતંત્ર વર્તનારી એવી, ભિલ્લરાજકુંભરી શરિખી સોહઈ.

મુસલમાની રાજના ઉત્કર્ષકાળમાં ગુજરાતી ભાષા . . . ગુરુઅણકુંચરી રૂડઅલી સોહી હરિગુણ ગાતી પ્રભાત સમે.

મુગલાઈના ઉત્કર્ષકાળમાં ભાષા.....શકે ત્રિયતનયા મગ્ન રસમાં.
કથા કહેતી સોહંત.

ઓગણીસમા શૈકાની ભાષા.....ગાતી પરબ્રહ્મ શ્યામને, કન્યા
નાગરી શોભે.

ઇતિહાસની વિકાસશ્રુતિકાની તો ઠીક પણ હાલ ખોલાતી
પ્રાંતિક ભાષા માટે પણ તેણે એવાં જ રૂપકો શોધેલાં છે.

સુરતની, અમદાવાદની, કાઠિયાવાડની એમ અમણાં કેવાય છે તે
ચાલતેદાડે નહિ કેવાય. સુરતની ભાષા કદે કંઈક ડિંગણી નાન્યુક ને કુમળી
છે, અમદાવાદની કંઈક ભંચી ને કડણુ છે, કાઠિયાવાડની જડી છે ને શબ્દે-
શબ્દે ભાર સાથે છૂટી ખોલાય છે. (અંથ અને અંથકાર પુ. ૭. પ્રકીર્ણ
લેખસંગ્રહ પૃ. ૪૩થી ૫૩)

અહીં એ નોંધવું પ્રસ્તુત છે કે નર્મદ એક સમયે ખરેખર જ
માનતો કે ઈશ્વરનાં સાકાર વર્ણનો કવિઓએ વર્ણવેલાં સજ્જવારો-
પણુનાં દર્શાંતો જ છે. ઈશ્વર તો નિરાકાર છે. “ ઈશ્વર નિરાકાર છે
એટલે આકારવનાનો છે.....જેમ દયા, પરોપકાર, ઈચ્છા, આદિ
લક્ષ મનના જોરસાઓનો કંઈ સાક્ષાત્ આકાર નથી, તેમ ઈશ્વરને પણ
નથી. ” આગળ જતાં સજ્જવારોપણુના દખલા તરીકે કહે છે : “ સંપ
કરીને કાર્ક ખરેખરો હયાતીવાળો જીવ નથી, તો પણ તેને મેં એક
વીર પુરુષ કહી વરણ્યો છે ” અને મેં ઉપર આપેલો સંપનો જ
દાખલો આપે છે. (જૂનું નર્મગદ્ય પૃ. ૨૦૬, ૨૦૯) આ સજ્જવારો-
પણુની લંગીનો ઉપયોગ ઉત્તરોત્તર ઘટતો ગયો છે. તેના છેલ્લા
‘ ધર્મવિચાર ’ ના પુસ્તકમાં એ લંગીનો આગળ પડતો ઉપયોગ મને
જણાતો નથી.

હવે આપણે નર્મગદ્યનો અભ્યાસ તેના વિષયોની દૃષ્ટિએ કરીએ.
નર્મદની કવિતા અને જૂના નર્મગદ્યના લેખો બન્ને એક જ પ્રેરણાથી
લખાયાં છે. આપણા દેશમાં અંગ્રેજી રાજ્ય આવ્યું. આપણે આ નવા

રાજ્યકર્તાઓનો સમાજ જોયો; તેમની નવી રીતઝાત, સમાજશક્તિઓ, નવું માનસ, જીવન તરફની નવી દૃષ્ટિ, નવા ઉપભોગો, એ સર્વેએ આપણા વેદનાશીલ અને વિચારશીલ વર્ગોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. આપણી પોતાની પામર કંગાલ અજ્ઞાન હીન સ્થિતિ તેની સાથે સરખાવતાં સૌથી પહેલો વિચાર એ આવ્યો કે આપણે પણ તેમના જેવા થઈએ, તો આપણી સ્થિતિ સુધરી જાય. આપણે તેમના જેવા થઈ એ તો જ સ્થિતિ સુધરે, આપણે તેમના જેવા થવા ઇચ્છીએ તો પણ થઈ શકીએ કે કેમ, તેમના જેવા થવું હોય તો તેના સાચા ઉપાયો કયા, આપણે બધી બાબતોમાં તેમના જેવી સ્થિતિ કરવી એ ખરેખર જ ઇચ્છુ હવું કે કેમ એ પ્રશ્નોએ તે વખતે તેમને સતાવ્યા નહિ. એ પ્રશ્નો પછીથી આવ્યા. એ વખતની તાત્કાલિક પ્રેરણાને એવા પ્રશ્નોએ જરા પણ રોકી કે રોકી નહિ. એ પ્રેરણાના વેગમાં સુધારો એટલે સમાજસુધારો શરૂ થયો અને સુધારાના ઉત્સાહમાં નર્મદે ગદ્યપદ લખ્યું. આ દૃષ્ટિએ કહી શકાય કે આ સમયનું ધાર્મિક સાહિત્ય ઉદ્દેશમૂલક હતું. પણ ઉદ્દેશથી સાહિત્ય ન જ પ્રવર્તી શકે એમ હું માનતો નથી. ઉદ્દેશથી ચેતનની અનેક શક્તિઓ સ્ફુરાયમાણ થાય તેમ ચેતનની સર્જકશક્તિ, સાહિત્યશક્તિ પણ સ્ફુરાયમાણ થાય અને પછી તે સ્વૈચ્છીકથી જ સાહિત્ય સર્જે એમ બની શકે. આ અર્થમાં જેના મૂળમાં ઊંડે ઊંડે દૂર ગૂઢ પણ કોઈ ઉદ્દેશ ન હોય એવું સાહિત્ય જ હું તો વિરલ માનું છું.

સુધારાના ઉદ્દેશથી લખેલું તેનું સાહિત્ય પણ જીવનના ધણા પ્રદેશોમાં ફરે છે. તેની દૃષ્ટિ વિશાળ તેમ જ ઊંડી હતી. તે માત્ર ઉપલક્ષ્યો ફેરફાર ઇચ્છતો નથી પણ સમસ્ત માનસનો ફેરફાર ઇચ્છે છે અને તેથી સાચી સાહિત્યદૃષ્ટિથી લખી શકે છે. તેનું આપણી સ્થિતિનું મુખ્ય નિદાન એ હતું કે આપણામાં જડતા અને ભય પેસી ગયો છે. તેથી તે જ્ઞાન અને નીડરતા પ્રેરવા મથે છે. તે પોતાની રીતે જ્ઞાનપૂર્વક નિર્ભયતા પ્રેરે છે. તેને પોતાના કથનની

સત્યતાની ખાતરી છે. તેના પર તેને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. અને તેથી જ આ લખાણોમાં સચોટતા, વેગ અને એકલક્ષ્યતા આવેલી છે. શ્રદ્ધા તો એટલી છે કે તે અધીરો થઈ ગયો છે અને અધીરાઈમાં પરિસ્થિતિને વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ ખરાબર જોઈ શકતો નથી.

નર્મદગદ્યમાં સ્પર્શ કરેલા વિષયોમાં કેટલાક સામાજિક રિવાજોની ટીકારૂપ છે જેમ કે ‘વ્યભિચાર નિષેધક,’ ‘નિરાશ્રિત પ્રત્યે શ્રીમંતના ધર્મ,’ ‘મુઆં પછવાડે રોવા કુટવાની ઘેલાઈ,’ ‘ગુરૂઓ અને સ્ત્રી,’ ‘વિષયી ગુરૂ,’ ‘ગુરૂની સત્તા,’ ‘પુનર્વિવાહ,’ ‘કુળ-મોટપ;’ કેટલીક નવી પદ્ધતિઓ નવા જોસ્સા પ્રેરવાને છે જેમ કે ‘મંડળી મળવાથી થતા લાલ,’ ‘રજુમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે;’ અને કેટલાક માત્ર જ્ઞાન વધારવાને છે, જેવા કે ‘સજીવારોપણ,’ ‘કવિ અને કવિતા,’ ‘કવિચરિત્ર,’ ‘સ્કુટ વિષય’^૧,—અલખત આ ત્રણેય દૃષ્ટિઓ અલગ નથી, તેનાં લખાણોમાં તે ઓતપ્રોત જણાય છે.

આપણે આ લેખોની વિષયવાર ટીકા નહિ કરી શકીએ. તેનું સાહિત્યમૂલ્ય એકસરખું નથી. નર્મદ કામ કરવામાં ઉતાવળિયો હતો, તે વખતે વિવેચના લગભગ નહોતી, એટલે અમુક લેખ સાહિત્ય ક્યારે ગણાય અને ક્યારે ન ગણાય એ સંબંધી વિચારતંત્રમાં અનવસ્થા હતી. ઘણી વાર તેણે ઓપાનિયાં માટે લખેલું છે, તે બધું સાહિત્યગુણમાં એકસરખું ન હોય. અને છતાં આપણા ગદ્યસાહિત્યના પરોડમાં તે મહત્ત્વના લેખો છે. આપણે તેના વિચારોનાં મુખ્ય વલણો માત્ર અહીં જોઈ શકીશું.

૧. અહીં ‘સ્કુટ’ શબ્દ કવિએ મરાઠી ભાષામાંથી લીધો જણાય છે. એનો અર્થ ‘પરચૂરણ’ થાય છે. મરાઠીમાં ‘પરચૂરણ’ માટે ‘કુટકળ’ શબ્દ છે, (જે ગુજરાતીમાં પણ છે) અને તેનું ‘સ્કુટ’ એવું સંસ્કૃતરૂપ તેમણે કયું છે જોકે ‘સ્કુટ’નો સંસ્કૃતમાં ‘પરચૂરણ’ એવો અર્થ થતો નથી.

સામાજિક રિવાજોની ટીકામાં તેની મુખ્ય દષ્ટિ સભ્યતાની કે સંસ્કારિતાની હતી. આપણા જીવનમાં ઘર કરી ગયેલાં જુકાણાં, દંભ, પાપ, લાગણીજડતા, ભયથી રૂઢિને વળગી રહેવાનું વલણ એ એના મુખ્ય વિચારના વિષયો છે. સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધ વિશેના તેના વિચાર ઘણા આગળ પડતા ગણાય. સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતાની તેની શ્રદ્ધા અને સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેના આકર્ષણની માનવજીવનમાં રહેલી વ્યાપકતાની સમજ તેનામાં ઊંડી હતી. વ્યક્તિચાર નિષેધક નિબંધમાં તે કહે છે, “ ઘણી જાતની ઇચ્છા મધ્યે ચમકપથ્થર અને લોહોડું એ એની પેઠે સ્ત્રી-પુરુષે પરસ્પર મળવાની જ તેઓની ઇચ્છા તે પણ સમજવી. મનુષ્યમાં ત્રણ જૂથ મૂકી છે—ખાવાની, પીવાની અને સંભોગ કરવાની. ભોગના ફળથી સંસાર યોગ્ય રીતે ભોગ કરવાની જે ઇચ્છા, તે કામ, ”^૨ નર્મદ આધુનિકોનો જે અગ્રણી ગણાય છે તેનું એક કારણ તેની જીવન તરફની આ દષ્ટિ. કામની વ્યાપકતા પ્રાચીનોને અજ્ઞાત હતી એમ તો નહિ, પણ આ કથનમાં આપણને પ્રાચીનના પડઘા કરતાં ફોર્કડની આગાહી જણાય છે. વ્યવહાર, શાન્ત સ્વસ્થ ચાલે તે માટે સ્ત્રીપુરુષનાં કામો તે જુદાં ગણે છે પણ બંનેની સમાનતા એ તેની આધારભૂત ભૂમિકા છે, તે તેના ધ્યાનમાંથી કદી ખસતું નથી. તેની દષ્ટિ સમાજવ્યવસ્થાની છે, ધર્મની છે, પણ તે પોતાની વિચારપ્રવૃત્તિ વાસ્તવિક સ્થિતિથી શરૂ કરવા ઇચ્છે છે.

નર્મદગદ્યમાં નર્મદના વિવેચન ઉપરના પણ કેટલાક લેખો આવે છે. આ છૂટાછવાયા છે. તે જેમ જેમ લખતો ગયો તેમ તેમ તેને નવા વિચારો આવતા ગયા, અને જેમ જેમ નવા વિચારો આવતા ગયા તેમ તેમ લખતો ગયો. નિરાંતે એસી બધા વિચારોને સમન્વિત કરી, સુસંગત કરી લખવાનો સમય તેને મળ્યો નથી. એમ કરવું એ તેના સ્વભાવમાં પણ નહોતું. તેણે એનેક દષ્ટિબિન્દુથી લખ્યું, અને એમ

૨. જૂનું નર્મદગદ્ય પૃ. ૯. ૩૫.

કરતાં તેની પ્રતિભાએ અનેક જગાએ કાવ્યના મૂલમૂલ અનેક પ્રશ્નોનો સ્પર્શ કર્યો. તેણે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત વિવેચન છૂટું છવાયું વાંચેલું જણાય છે. તે સર્વ પણ તે બરાબર સમજીને હશે કે કેમ તે સંબંધી શંકા છે. મનનો સાચો જોરસો વાણીમાં મૂકવો એટલે કવિતા ધર્મગર્ભ એ મત તેણે હેઠ્ઠલિટમાંથી સમજ્યા વિના લીધેલો તે વાત પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ બતાવેલી છે. ૧ અંગ્રેજી કાવ્યશાસ્ત્રમાં lyric (લિરિક,) epic (એપિક) અને drama (ડ્રામા)ના ત્રણ પ્રકારો તે આપણા સાહિત્યને લાગુ કરે છે ત્યાં અંગ્રેજી પ્રયત્નાત્મક અગેય કાવ્યલયનું સ્વરૂપ તે બરાબર સમજ્યો જણાતો નથી, અને lyricનું ભાષાન્તર ગીત-કવિતા કરીને પડી આપણાં તો આખ્યાનકાવ્યો એટલે epic કાવ્યો પણ ગેય હોય છે એ જોઈ તે વર્ગીકરણમાં ખરેખર મૂંઝાય છે. પ્રેમાનન્દ વગેરે અનેક આખ્યાનકવિઓનાં આખ્યાનોને વીરકવિતા તરીકે ગણાવી તે પ્રશ્ન કરે છે: “કોઈ કહેશે કે આ કવિતાઓ ગાયનને જ અરથે બનાવેલી, છતાં ગીતકવિતામાં કેમ નથી સુકતા? તો એનો જવાબ એમ કે, ગીત તો તુટકતુટક સંબંધરહિત ન્હાનાં હોય છે ને આમાં એક જ વિષય અથથી તે ઈતિ સુધી સંપૂર્ણ રીતે રચેલો છે; માટે હું ધારું છું કે, અગર કદાપી તેઓ ગાયનમાં છે, તથાપિ તેઓને આ જાતિમાં ગણ્યાં હોય તો સારું.” ૨ આમ લક્ષણ બાંધવામાં નર્મદને વારંવાર શબ્દો આધાપાછા કરવા પડે છે, પણ એમ કરતાં તે કાવ્યના એક મોટા પ્રશ્નને સ્પર્શી પણ જાય છે. તે કહે છે: “સંસ્કૃત રામાયણ અને મહાભારત ગાયનમાં જ ગાવાને બનાવેલાં નથી; ૩ (આપણે ગાવા ધારિયે તો જેમ તેમ ગાઈ શકીએ ખરા) શુદ્ધ કવિતામાં છે. આપણી ભાષામાં આવી જાતની

૧. નર્મદ શતાબ્દી ગ્રંથ પૃ. ૨૬૧

૨. જૂનું નર્મપદ્ય પૃ. ૩૪૦

૩. આ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. જુઓ અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્ય

કવિતાઓ છે, પણ શુદ્ધ (મેલરહિત એ અર્થ ન લેવો) કવિતા સામળદાસની—એની બનાવેલી સિંહાસનખત્રીસી દોહોરા, ચોપાઈ, છંપા એ માત્રા છંદોમાં છે.”^૧ અનેક વિચારવખોમાં ફરતો ફરતો તે અહીં શુદ્ધ કાવ્ય કેને કહેવું, શુદ્ધ કાવ્યને ગેયતા આવશ્યક નથી, ગેયતા ન હોવા છતાં કાવ્યમાં મેળ (rhythm લય ?) હોવો જોઈએ એ પ્રશ્નોને સ્પર્શી છે—જોકે એ પ્રશ્નોની શાસ્ત્રીય છણાવટ પ્રો. ઠાકોરને હાથે થવા નિર્માઈ હતી.

ગુજરાતી વાક્યમયમાં પહેલા વિવેચક હોવાનું માન તેને જ ધટે છે. ગદ્યના અનેક પ્રકારોનો જેમ તે પુરોગામી છે તેમ વિવેચક સાહિત્યનો પણ તે જ પુરોગામી છે. તે એ જાણતો પણ હતો. “ટીકા કરવાની રીત”ના નિબંધમાં તે કહે છે: “ગુજરાતીમાં ટીકા કરવાની ચાલ નથી.....સંસ્કૃતમાં અને અંગ્રેજીમાં ટીકાવિદ્યા એટલી તો સારા ધોરણ ઉપર ખેડાયેલી છે કે, જેથી વિદ્યાની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ સારી પેઠે જોવામાં આવે છે.”^૨ અહીં તે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી બંને ટીકાનો ઉલ્લેખ કરે છે પણ એનો તાત્ત્વિક ભેદ બતાવતો નથી. તેણે પોતે જે જે વિવેચનનિબંધો લખ્યા છે તે સર્વ અંગ્રેજી વિવેચનપદ્ધતિના છે, અને તેનો જમાનો જોતાં તેણે કાવ્યશાસ્ત્ર વિશે આગળ પકતા વિચારો કર્યા છે એમ કહેવું જોઈએ. કાવ્યને માટે કવિમાં અમુક શક્તિઓ તે આવશ્યક માને છે. તર્કબુદ્ધિ, જે ખરી રીતે કલ્પના (imagination) માટે તેણે યોજેલો શબ્દ જણાય છે. વિવેકબુદ્ધિ જે ખરી રીતે બુદ્ધિ (intellect)ને માટે તે વાપરે છે તે પણ આવશ્યક છે જોકે કવિતામાં તેને ગૌણ સ્થાન છે. કાવ્યમાં તે ઉપરાંત તે ભાષાના લયને આવશ્યક માને છે—જોકે ગદ્યમાં પણ કવિતા હોય એમ તે સ્વીકારે છે. કલાનાં અનેક ઉપાદાનો જેવાં કે

૧. ન્દુનું નર્મગદ્ય પૃ. ૩૪૦

૨. ન્દુનું નર્મગદ્ય પૃ. ૩૫૫

રંગ, સ્વર, પથ્થર, તે સર્વમાં તે કવિના ભાષાના ઉપાદાનને સૌથી વધારે શક્તિવાળું માને છે. તે ઉપરાંત તે કવિતામાં રસ હોવો જોઈએ એમ માને છે. “વાક્યરૂપી શરીરમાં જે રસરૂપી જીવ છે તે કવિતા. આ રીતે કવિતાની પરીક્ષા એટલી જ કે, તે ખુશ કરતી અને અસર કરતી જોઈએ.” વસ્તુ અને રીતિની ચર્ચા કરતાં તે કહે છે : “એવું કંઈ જરૂરનું નથી કે, વસ્તુઓ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી જોઈએ, તે ગમે તેવી હોય પણ તેને જે તર્કથી વણાયલું ને રંગાયલું વસ્તુ પેરાવવું, તે તર્ક અલૌકિક જોઈએ ખરો.”^૧ તે ઉપરાંત તે કાવ્યમાં વાદને આવશ્યક માને છે—પ્રાસ કરીને વીર કવિતામાં. તે કહે છે : “વાતોનો સંબંધ વાદપુરઃસર રાખી, મુખ્ય વિષયને અથથી તે ધૃતિ લગણુ જગતો રાખવો.” વળી કહે છે : મુખ્ય ખાખત વાદયુક્ત અને કડી પછી કડી એટલે સાંકળરૂપે વરણવી જોઈએ.”^૨ અહીં વાદનો અર્થ હું વિચારોની સુસંગતા, (Logical connection) કરું છું.

તેના પોતાના જમાનાના લોકોની કવિતા સમજવાની શક્તિની મર્યાદાથી તે ઘણો નારાજ હતો. “સંસ્કૃતમાં અનુપ્રાસ આણવાની ચાલ થોડી જ હતી. તેમ પ્રાસ ને અલંકારથી કવિતાને ગૂંચવી નાંખવાનું પ્રથમ થોડું હતું, પણ નવીન ગ્રંથકારોએ વધારી દીધું છે. તેઓનું જોઈને હિંદુસ્તાની કવિ શિખ્યા. તેઓએ તો પ્રાસ ને અનુપ્રાસ ને અલંકાર પર ઘણું જ ધ્યાન દેવા માંડ્યું. એટલું કે જેની કવિતા થોડા લોક મુશ્કેલીથી વાંચે તે મોટો પંડિત કહેવાય, ગુજરાતીમાં પણ જેમ રચના ઉપર લક્ષ વધારે હોય છે તે કવિતા રસવાળી કહેવાય છે. ફક્ત સારી રચના ઉપરથી કવન સારું...ને રાગડો કહાડે તે ખપ્પરદાર

૧. ન્હૂનું નર્મગદ્યઃ કવિ અને કવિતા પૃ. ૧૨૮

૨. ન્હૂનું નર્મગદ્ય પૃ. ૩૪૧

કવિ...એ જોઈને હમને આશ્ચર્ય લાગે છે."૧ એ ધણી વાર કવિતા માટે શાસ્ત્રની આવશ્યકતાનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ ત્યાં મુખ્યત્વે શાસ્ત્રનો અર્થ પિંગલશાસ્ત્ર હોય એમ જણાય છે. તે કહે છે: "પદ, ગરખી, લાવણીઓ વગેરે કરવામાં કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમ છે જ નહીં...કવિતાનું શાસ્ત્ર ન જાણુતો હોય તે પણ આવી કવિતા કરી શકે છે...નરસંઈ મેતો, મીઠો, મીરાં, વગેરે લક્ષ્મણને કંઈ પિંગળશાસ્ત્રનું જ્ઞાન નોતું. એ લોકોને એકલેખે કવિ ન કહેવા જોઈએ, કેમકે કાવ્યશાસ્ત્ર રહિત છે; પણ કંઈ પણ નવું ઉપજાવે તે કવિ એમ અર્થ લેતાં તેઓને કવિ કહેવા ખરા."૨ પ્રાચીન કવિઓ વિશેની આ ઈબારત તેણે તવા નર્મગદ્યમાંથી કાઢી નાંખી છે એટલે એણે કદાચ એ અભિપ્રાયો બદલાવ્યા હોય. પણ એટલું ખરું કે તેને કાવ્યશાસ્ત્ર માટે પક્ષપાત હતો. તેને પોતાને કાવ્યશાસ્ત્ર લખ્યા માટે અભિમાન હતું. અને તે બાબતને લીધે તે પોતાને કવિ દલપતરામ કરતાં ઊંચો માનતો એમ જણાય છે. ૩

કવિઓ વિશેના તેના લેખો ધણા દૃઙકા છે. તેને તે તે કવિના અંથો પણ પૂરા ઉપલબ્ધ નહોતા. પણ તેણે ઓછી સામગ્રી ઉપરથી પણ જે લખ્યું છે તે તેને માટે આદર ઉપજાવે તેવું છે. ધણી જગ્યાએ કવિની સમગ્ર કૃતિઓ વિશે તેણે સામાન્યરૂપે જે અભિપ્રાયો આપ્યા છે તે યથાર્થ છે. તે અભિપ્રાયો આપણને આપણા જમાનાના લાગે છે. અને નવી રીતે મૂકેલા છે, જે રીતિ પાશ્ચાત્ય વિવેચનસાહિત્યના પરિચયથી આપણામાં આવી છે અને અત્યારે ચાલુ છે.

જે સુધારાની પ્રેરણાથી નર્મદે કાવ્યો અને બંને નર્મગદ્યના લેખો લખ્યા છે તેની જ પ્રેરણાથી અને તે જ અરસામાં તેણે ડાંડિયો

૧. એજન પૃ. ૧૩૪

૨. એજન પૃ. ૩૩૯

૩. મારી હકીકત પૃ. ૬૫

પણ ચલાવ્યો છે. માટે તેનો પણ અહીં જ વિચાર કરીએ. એ શાસ્ત્રનીય છે કે ડાંડિયાની આખી ફાઈલ ક્યાંઈ મળતી નથી. મને અત્યાર સુધી ત્રણ જગાએથી ડાંડિયાની તૂટક ફાઈલ જોવા મળી છે. એક શ્રી. નટવરલાલ ઇન્દિયારામ સૂર્યરામ દેસાઈ તરફથી, એક શ્રી. મણિલાલ ઇન્દિયારામ સૂર્યરામ દેસાઈ તરફથી અને એક ફાઈલ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સંગ્રહમાંથી. ત્રણેય ભેગી કરીને સરખાવવાનો મને વખત કે તક મળેલ નથી. તે ઉપરથી પણ નર્મદના લેખો ક્યા ક્યા તે કહેવું મુશ્કેલ છે. અલખત જૂના નર્મગણમાં પૃ ૩૭૩થી ૪૨૮ સુધીમાં ડાંડિયામાંથી સ્કુટ વિષયો લઈ આપેલા છે તે તે તેના પોતાના લખેલા તેમાં શંકા ન હોઈ શકે. એ લેખોને મને મળેલી ફાઈલ સાથે સરખાવી જોતાં જણાયું છે કે એટલા લેખોમાં તેણે શરૂઆતમાં ક્યાંક પુ. સંજ્ઞા વાપરી છે, છેવટના ભાગમાં લ. સંજ્ઞા વાપરી છે અને ઘણી જગાએ કશી સંજ્ઞા લેખને અંતે આપી નથી. દાખલા તરીકે પહેલા ચાર લેખો નીચે પુ. સંજ્ઞા છે, પછી ૫-૬-૭-૮ નીચે કશી સંજ્ઞા નથી. વળી ૯થી ૧૩ સુધી પુ. છે, વળી ૧૪-૧૫ નીચે નથી. ૧૬ નીચે છે અને ૧૭-૧૮-૧૯ નીચે નથી. વગેરે. તે જ પ્રમાણે ૩૦ થી લ. સંજ્ઞા શરૂ થાય છે તે ૩૮ સુધી ચાલે છે, પછી છેલ્લે સુધી પાછી કશી સંજ્ઞા નથી. આ પછીના અંકોમાં પણ ૨૦ લ. સંજ્ઞાઓ આવે છે પણ તેમાં નર્મદની કઈ તે ખાસ પુરાવાના અભ્યાસ વિના કહેવું મુશ્કેલ છે. નર્મદના ડાંડિયાના લેખકોમાં પણ વંદન યતી રહી છે. તા ૧૨મી જૂન ૧૮૬૬ ના અંકમાં લેખકો સંબંધી તે કહે છે કે ‘...સાહેબોનાં નામને બદલે મેં ક ખ જ આદિ લઈ અક્ષરોની સંજ્ઞા રાખી છે કે લોકને વધારે રસ પડે.’ નર્મદને મન આવી સંજ્ઞાઓ ફેરવ્યા કરવી એ એક રમત હતી, તેને તે હાસ્યનો પ્રકાર સમજતો. આ ગમે તે હોય પણ પહેલી તકે બધી તૂટક ફાઈલો ભેગી કરીને જાપાવી દેવી જોઈએ. તેમાં નર્મદ સિવાયના લેખકો હતા, અને એ ફાઈલોમાં

કદાચ આપણે નર્મદના લેખો જુદા તારવી ન શકીએ તો પણ એ ફાઈલો બધી છપાવી દેવાની આવશ્યકતા પૂરેપૂરી છે એમ હું માનું છું.

ડાંડિયામાં અનેક લેખકો લખતા. એ કલ્પનું નામ જ સાક્ષર-મંડળ હતું. નર્મગદ્યમાં ડાંડિયા વિશે પ્રાર્થાવિક લખતાં નર્મદ પોતે કહે છે “ જોકે ડાંડિયામાં ઘણા જણનાં લખાણ છે, તોપણ તેની ઢબ ઘણુંકરીને એક સરખીજ છે. ”^૧

એ જગાએ તો નર્મદ પોતા સિવાય ખીજા પાંચનાં નામો આપે છે. પણ આગળ ઉપર લેખકોમાં ફેરફાર થયા છે. તે સંબંધી ટાંચણો ડાંડિયામાં એક બે જગાએ દેખાય છે. તારીખ ૧લી આગષ્ટ સને ૧૮૬૫ના અંક ૨૩માં લખ્યું છે :

આજથી મંત્રી બદલાય છે. જતા પ્રધાને તો જશ લીધો છે અને વા: વા કહેવડાવી દીધી છે એમાં શક નથી. એવા સરદારે આમ કારભાર છોડ્યો તે જોઈને અમારા પ્રિય વાંચનારા દલગીર થશે. પણ ફક્કડોને કંઈ અંકોશ હોતો નથી. તેમની મરજીમાં જે બુદ્ધા બીકે તે કર્યા વગર રહે નહિ. વલી મુંબઈમાં ઘણી તરેહની પીડા અને વેડો ચોટલી રહી છે; તે પણ બહારગામ ગયેથી ઓછી થાય તો અહરનિશની કડાકુટથી મન નિચો-વાઈ ગયેલું તે પાછું પ્રકુલીત થાય તો વલી ડાંડિયાના પાનામાં નવા કુલના વર્સાદ વરસશે; તેમજ ખીજાં પ્રકરણો જે હાલ ઉંચાં મુકેલાં છે તે પણ પાછાં ચહીવે પડે, આ સળબને લીધે એ જતા મંત્રીને પરાપકારાથે અમુક વખત ખીજા એથી વધારે ઉપયોગના કામોમાંથી કાઢી, અજ્ઞાનની અંધારી રાતમાં જ્ઞાનનો દીવો દેખાડ્યો માટે આખા ગુજરાતી મંડળ ઉપર ઉપકાર થયો છે, તે તેઓની તરફથી અમે જાહેર કરી અમે તેમની ગાદીએ ચઢવાને પ્રયત્ન કરીએ છે.

આમાં મંત્રી મુંબઈ છોડી જવાનું લખ્યું છે તે નર્મદ વિશે જ જણાય છે. મારી હકીકતમાં ૧૮૬૫ના વરસ વિશે લખતાં તે

જણાવે છે કે, “ મિત્રોની ઘણી આવજવથી મારા લખવાના કામમાં ખલેલ પોંચવા લાગી તેથી, અને મુસાફરી કરવાને જીવ વલખાં મારે છે માટે આગળથી સ્ત્રીને સુરતમાં ઘર માંડી આપું કે નિરાંત થાય એ મતલબથી, મેં મરો ઉચાળો મુંબઈમાંથી ઉઠાવી સુરતમાં નાખ્યો.”

તા. ૧૫ મી માર્ચ સન ૧૮૬૬ના અંક ૧લામાં પૃ. ૧૬ મે ‘ નારાજ થયેલા; ડાંડિયાને ઝાડુ ’ના મથાળાથી લખેલું છે :

અવલ માફ સ્થૂળ બનાવનાર છ જોક્ષા હતા. તેમાંનો એક તાત્યો તો પહેલાથી જ વિકટ પાહાડ ચડતાં મોહના ફંદમાં ફર્યો તે ફર્યો જ. રજો પેલો અમદાવાદ બાબુનો ખી. એ.....ડબ્લે—આ પણ ખી. એ. હતો પણ એ ઘણો બહાદુર અને મારે વાસતે કાળજી રાખનાર હતો તેને પેલા ડેપર સાહેબે ‘ ઈનજસ્ટિસ ’ કરીને કહાડયો, તે આજ કાલ નડિયાદના તળાવની હવા લેછ. એન્જુકેશન ખાતું તે ઠોરખાતું જ. ન્યાંહાં હલદીની કિંમત નહીં તે બફરાનને શું પિછાને? ઈથો—આ પણ ખી. એ. હતો. પણ તે તો અસલથી જ મીણનો માટી હતો અને અમસ્તો જ આખર લઈ જતો હતો તેને હમે જ આ વખત નાલાયક ધારી ઝાડુ મારિએછ. કેમકે એ અંટાળ ડીપાર્ટમેન્ટમાંનો છે. પમો-આ મહાન જોક્ષો હતો જેનાથી કે આ સ્થૂળનું ખી શેપાયું. તેણે મારે માટે અતી શ્રમ કર્યાથી તેનું ગરમ રૂધીર મગજે ચઢવાથી વાવડી ચસકી ગઈ તેથી સુરત મુંબઈ વચે ધકેલા ખાયાં કરેછ ! ધીરાલાઈને સલામણુ કરવામાં આવેછ કે એને બ્લિસ્ટર મારી જલદી ઠેકાણે લાવો. ઈઠો—એક બાકી રહ્યો તે હજી મને વળગી રહ્યોછ. તે કોણ છે તેનો તમારે જ શોધ કરવો. ગી.

આ ગી. તે ગિરધરલાલ દયાળદાસ જણાય છે જેને વિશે નર્મદે જૂના નર્મગણના ડાંડિયાના પહેલા લેખના ટિપ્પણમાં લખેલ છે. ૧૮૬૬ એપ્રિલ ૧૫મીના અંકમાં પાછું લખેલ છે “ સાક્ષર મંડળના ખીજ એ સાથી પાછા સામેલ થયા છે.”

ડાંડિયો પાક્ષિક હતું. તે નિયમિત નહિ ચાલતું હોય એમ

જણાય છે. તા. ૧૫મી માર્ચ ૧૮૬૬ના અંકમાં તેને નિયમિત કરવા જણાવેલું છે. એ અંકથી લવાજમ બે રૂપિયા કરેલું છે, શરૂઆતમાં એક રૂપિયો હતું. દરેક અંક આઠ પાનાનો હતો. તા. ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૮૬૭ના અંકમાં લવાજમ ૩ રૂપિયા જણાય છે અને અંકનું કદ આઠ ને બદલે ૧૨ પાનાનું થયું છે. વચમાં વચમાં ડાંડિયાનું પ્રકાશન બંધ પડેલું જણાય છે. ડાંડિયો ૧લી સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૪થી શરૂ થયો છે. મેં જ્યેલા અંકોમાં છેલ્લામાં છેલ્લો જ્યેલો તા. ૧લી જુલાઈ ૧૮૬૮નો પુસ્તક ખીમનો અંક ૨૩મો, જે પૃ. ૨૮૭ સુધી ગયેલો છે. ૧૮૬૯માં તે બંધ થયો.

ડાંડિયો શરૂ કરવાનો વિચાર કેમ આવ્યો તે વિશે તે કહે છે: “વિલાયતમાં લોકો પોતપોતાનાં મંડળો કરી અઠવાડિયામાં અમુક અમુક ઠેકાણે અમુક અમુક દિવસે થોડીવાર મળે છે.—ચાહ, કાફી, દારુ, પીએ છે,—વેળાએ સાથે જમે છે—નાના પ્રકારની ગોળ્ડીઓ કરે છે. એવાં મળવાને કલમ કરીને કહે છે...એવી એવી કલમો વિષે અને ટેમલટોક (જમતાં જમતાં ચાલતા તડાકા) વિષે ઘણુંએક મારા વાંચવામાં આવેલું, તે ઉપરથી આજથી પાંચ વરસ ઉપર માહારી એવી ઇચ્છા થયેલી કે આપણા સુધારાવાળા ભાઈઓ એકાદી કલમ કહાડે તો સારું.”^૧ તેની નેમ સ્પેક્ટેટર જેવું લખાણ બહાર પાડવાની હતી. પણ ડાંડિયાનું ખરું સ્વરૂપ સ્પેક્ટેટર સાથે સરખાવાય તેવું થયું નથી. ‘ડાંડિયો’ નામ જ તેના સ્વચ્છન્દી સ્વરૂપનું અરધું સૂચન તો કરી દે છે. ડાંડિયો નામ સ્વીકારતાં નર્મદ કહે છે: “મેં કહ્યું ઠીક છે. કેમકે મોહટું નામ રાખી હલકું કામ કરવું, તેના કરતાં હલકું નામ રાખી મોટું કામ કરવું વધારે સારું.”^૨ ડાંડિયો શબ્દના તે બે ત્રણ અર્થ કરે છે. તેમાં

૧. જૂનું નર્મગદ્ય પૃ. ૩૭૩

૨. એજન પૃ. ૩૭૪

મુખ્ય અર્થ એ છે કે સમાજ અજ્ઞાનની ઘાડી નિદ્રામાં પડ્યો છે તેને ડાંડી પીટી જગાડવો. પણ તે સાથે તે કહે છે : “ રૈયતને જુલમી-ઓના જુલમમાંથી બચાવવાને, લુચ્ચાની ટોળી વિખેરી નાખવાને, તમારામાંથી અજ્ઞાન વેહેમ ને અનીતિ કહાડી નખાવવાને, દેશનું ભલું થાય તેમ કરવાને, હું થોડો ઘણો લાયક છઉં. ” અને તે ઉપરાંત કહે છે : “ તેમ ઘણો રસિક છઉં, એટલે વેળાએ વેળાએ થોડાનું મન દુખવી ઘણાઓને ખડખડ હસાવ્યાવના પણ રહેનાર નથી. ”^૧

એક વાત તો નર્મદ વિશે સૌ જાણે છે કે તે નીકર હતો, અને તેણે ડાંડિયામાં સત્તાધારીઓને ઉઘાડા પાડવામાં કદી પાછી પાની કરી નથી. અમલદારોની વિરુદ્ધ તેણે લખ્યું છે, અને સરકારનાં મોટાં ખાતાં સુધી તો તેનો અવાજ જતો કે નહિ તે નથી કહી શકતા પણ અમલદારો તેનાથી ડરતા અને નર્મદે બતાવેલ અન્યાયની તપાસ કરતા એટલું તો જણાય છે.^૨ વળી તે ગમે તેવા સરકારી અમલદાર કે મોટી સ્થિતિના માણસ સામે પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં પણ અચકતો નહિ. જુલાઈ ૧ : ૧૮૬૫ના અંકમાં ટેલરના વ્યાકરણની જાહેરખબર નીકળેલી તેના પર ટીકા કરતાં લખ્યું છે :

જર્વિસ^૩ અને હોપનાં પુસ્તકો કહેવાય છે તે ખોટું છે. જર્વિસે તથા હોપે શી ઘાડ મારી ? ઘર આંધતી વેળા જેમ મુકાદમો, મજુર.

૧. એજન પૃ. ૩૭૫-૭૬.

૨. લેખાંક ૪૪-૪૫. નૂતું નર્મદગદ્ય ૪૨૪

૩. અહીં જર્વિસની વિરુદ્ધ આટલું બધું લખ્યું છે પણ ‘ ગુજરાતી ભાષા ’ વિશે લખતાં નર્મદ લખે છે : “ ભાષાવિદ્યાને જન્મ આપ્યાનું પ્રથમ માન જેરવીસને છે ને સને ૧૮૨૮નાં વરસને ગુજરાતી ભાષાવિદ્યાનો શક કહેવો જોઈએ, કે જે વરસથી ગદ્યમાં લખવાનું શરૂ થયું. નૂતું નર્મદગદ્ય પૃ. ૩૪૭.

કારીગરો ઉપર કામ કરે છે કે નહીં તે જોવાને રાખે છે તેવા હતા. માટે તેમને ઘરના જ માલિકો કહેવા ? પણ મુકાદમ જેવા એ જાણવા નહીં, એ તો સમજે કાંઈ નહીં પણ કલટા ડાળો ડાળો ફેરવ્યાં કરે તેથી સાડાં ઘવાને બદલે બગડે જ. હોપની ચોપડીઓમાં હોપનાં ડહાપણને લીધે ઈમારત કેવી મોળી અને પરભાષા લખનારા જેવી છે !...ગુજરાતી નહિ પણ અંગ્રેજી-ગુજરાતી છે. એટલા માટે નિરાણમાં જનારા છોકરાઓ વગર બીજું કોણ બહારનું એ ચોપડીઓ સુગે છે ? એ જ એ ચોપડીઓનો મહોટો ગુણ છે, એ હોપ સાહેબના ગુજરાતી જ્ઞાનનો ફાયદો. (ઈંડિયમ) એટલે જે દરેક ભાષામાં ટૂંકી, મર્મવાળી બોલવાની ન્યારી જ ઢ્યો હોય છે તે એઓમાંથી ખંત કરીને નીંદી નાંખી હોય એવું સાફ માલમ પડે છે. બધી દુનિયા જાણે છે એમાં હોપે એક ડીંચસાર પણ લખ્યું નથી, બધી મહેનત તો ડીપોટી ઈન્સ્પેક્ટરોની ત્યારે તેમનાં નામ કેમ બાહાર પાડવાં નથી ? આપણા લોકોમાં એટલી પણ ઉમેદ હોંશ નથી ? આપણે કામ કરી મરીયે ને બીજાને જરા આપીએ ? સા સાર ! કાંચ કે તે ઉપરી ? ગુજરાતીમાં પાસ થયેલા ટોપલામાં હુશિયાર માટે જ !!

હજી આ તો કાંઈપણ ઠીક છે; પણ પાદરી લોકોની તો પતરાજીનું કહેવું જ શું ? તેઓ તો ગુજરાતી મરાઠી ઈત્યાદિક ભાષાઓ તો પોતાના બાપદાદાની જ સમજે છે. સાધારણ વાતચીત કરતાં ન આવડે, સાફ અને સ્પષ્ટ બોલી ન શકે, અને બોલે તારે તાળીઓ પડે તોપણ મનમાં સંકોચ ન પામતાં પોતે જ ડાહ્યા સમજે છે ! આવું ઠીડપણું જોઈને અમને ઘણી વખત અચુંબો લાગે છે.....પાદરી મંડળમાંના ગમે તેટલું કહે કે એ લોકોના ઉદ્ધમ વડે ભાષાને ઉત્તેજન મળ્યું અને મરાઠી ભાષા સંપૂર્ણ થઈ તોપણ અમે એ સ્વીકારતા નથી. એવા બહારનાઓથી ભાષાની રસિકતા અને કૌવત મુકી દેવાથી તાંણીતુસીને ઉજી કરેલું આવડું અમને તો નજર પડે છે.....

અમને સાંભળીને ઘણી ખુશી થાય છે કે મી. હાવર્ડ એણે જતાં જતાં એક હંતર નકલ એ વ્યાકરણની લેવાની કબુલ કરી છે. મી. હાવર્ડ સા આધાર ઉપરથી એ પુસ્તકને એવી મહોટી મદદ આપી છે તે અમને જણાવું નથી. બિન કાળા લોકો કઈ પુસ્તકની મદદ માગે છે ત્યારે તો તે પુસ્તકો

જોવા માંગે છે. સરકારી ભાષાંતરીઓ પાસે મંજૂર કરવા મોકલે છે ત્યારે જ મદદ આપવાને કબુલ થાય છે. આ વખત તે નિયમ તોડીને સાહેબ અને પાદરી માટે જ સમજીને અથવા બિહિને જતાં જતાં નામ ક્યું ! (ત.)

આ 'ત' સંજ્ઞા કેને માટે છે તે કહી શકાતું નથી. એ નર્મદ હોવાનો સંભવ છે. અને ન હોય તો પણ જે હોય તે લગભગ નર્મદની પેઠે વિચાર કરતો તો અવશ્ય જણાય છે. આપણે એક ખીજો દાખલો લઈએ. ડાંડિયાના આ ભાગો લગભગ અપરિચિત છે માટે હું લખાણથી અવતરણો આપું છું. તારીખ ૧૫ ઓગસ્ટ સન ૧૮૬૭નો પુસ્તક ૨ નું અંક ૨જો, તેમાં પૃ. ૨૮મે 'સકું-તળ નાટક' ઉપર નોંધ છે તેમાંથી થોડો ભાગ નીચે ઉતારું છું:

આ પ્રસિદ્ધ નાટકનો તરજુમો ભાઈ ઝવેરીલાલે બાહાર પાડ્યો છે. આ પુસ્તક બાહાર પડેલું જોઈ સદાનો એક લેખે પાઠ માનીએ છએ કે સદો પડ્યો તો ઝવેરીલાલભાઈને એ પૂરું કરવાનો વખત આવ્યો. એ ભાઈની જાહેરખબરને છએક વરશા ધૂળ આવી પડી છે; અને સદામાં નુક-શાન જઈ ઉતર્યા નહી હોત તો એ પુસ્તક બાહેર નિકલત એવી આશા નહોતી.....ઝવેરીલાલભાઈને પણ ચરોતરીઆઓનો એપ લાગ્યો જણાય છે. એમની અડક સાધારણ લોકમાં જની કહેવાતી હશે; તેનું પોતે શુદ્ધ યાત્રીક ક્યું છે...

પણ આમાં તો મોણું મોણું, ઠાવકું અને ડાહું ઘણું લખાણ છે. નાટકમાં રંગ નહી ત્યારે ચટકો ક્યાંહાથી આવે ? સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં તેનો તે રસ લાવવો ઘણો અઘરો હોય એમ અમે સમજતા નહી. અહમ્ને એટલું જ અનુમાન કરીએ છે કે એ ભાષાંતરકર્તાએ કોઈ દહાડો મોહજળ જોઈ નથી અને મોહવેદના વેડી નથી, જોરસાવાલા માણુશથી પોતાનો જોરસો ઢાંકી રખાય જ નહીં.

આ પણ નર્મદનો જ લેખ છે એમ ખાતરીથી કહી શકાય નહિ, જોકે તેનો હોવા સંભવ છે. તે ઉપરાંત હજી એક નીચે ફરો ઉતારું છું; તે જોકે અશ્લીલ છે, અને અશ્લીલ ફરો મેં

ક્યાંય ઉતાર્યાં નથી, છતાં સુધારા વિશેનું તથા સુધારાના કાર્યક્રમ તરફનું દષ્ટિબિન્દુ બતાવવા અહીં ઉતારું છું.

કહેણી તેવી રહેણી

વ્યવહારમાં કહેણી તેવી રહેણી એ ઉત્તમ (પણ કવચિત જ બનવું) સમ્રે વરતે સાવધાન એ મધ્યમ ને અધીને ઉશેડવું એ કનિષ્ઠ પંક્તિ છે. સુધારાવાળા સંખ્યાની ગણતરીમાં ન લેવાય એટલા થોડા ને વળી જુઝાનિયા છે—એમાં જેઓ નામાંકિત કહેવાય છે તેઓ આખા ગુજરાતમાં ભાગ્યે ૧૦ હોય...

મોટાં મોટાં સેનો પ્રસંગ જોઈને વરતેછ, પાછાં ફરેછ, ઝાડી ગુફા કોતરોમાં ભરાય છે, જુઝની નીતિ જોતાં હિલુપત લાગે એવાં તેઓને કામ કરવાં પડેછ—રે શિખેલી ક્વાચત ને જાણીતી રીતિ ભુલી જઈને લાગ જોઈ ચાલવું પડેછ, છત થયેથી દૂષણ ભૂષણ બનેછ ને હાર થયેથી ભૂષણ દૂષણ બનેછ માટે શું હારેલું સેન ઠપકા ને લાયક છે.—એ દાખલો સુધારાવાળાઓને જેવો જોઈએ તેવો લાગુ પડેછ. સુધારાવાળા બહાર બોલેછ તેવું જેવો અંદર કરેછ પણ બહાર કરતા નથી. એમાં તેઓ ઠપકો આપવા લાયક નથી. થોડા જણ છે માટે કરવાનું ફાવતું નથી માટે શું બિનજોને પોતાના જેવા કરવાને બોલવું નહિ ?

બહારમાં થવાને સાફ તૈયાર થવામાં પ્રથમ તો ભિતરમાં છુપાં છુપાં જ કામ કરવું જોઈએ. ત્રીજા નેપોલિયને ઘણાંએક વરસ છુપાં છુપાં કામ ન ચલાવ્યું હોત તો કોઈ દહાડો પણ તે યુરોપખંડમાં આટલાં દોરથી ઉભો રહેવાને શક્તિમાન ન થયો હોત—તે બહારમાં તૈયારી કરી શક્યો જ ન હોત—તે કયા દહાડાને કપાઈ ગયો હોત. સોક્રેટિસ એકલો બહાર પડ્યો તેમાં તેણે બન બોયો એ કોને અબલ્યું છે ?

એકંકો સુધારાવાળો બહારમાં કહે તે પ્રમાણે કરે તો તે દુઃખ વેડે ને મુધારો મોટો થાય. ભિતરમાં સૌ એક થાય ને કેટલેક દહાડે પછી ઝાળેટોળાં આરેગમથી મળી રહે તો સામાજીકાનું શું ચાલે ? હમ્મે તો કહિએછ કે આજકાલ સુધારાવાળાએ પોતાનો લાગ જોઈ વર્તવું—બેબાએ

અધેલું પણ ઉસેડવું ને જ્યાં જ્યાં સમો જોઈને વર્તવું—કહેણી તેવી રહેણી ખહાર રાખવાની ખટખટમાં ભરાવવાનો હાલ વખત નથી.

આ લેખ નીચે સહી નથી. એ નર્મદનો હશે એમ મને અટકળ થાય છે. નર્મદનો ન હોય તો પણ નર્મદની માન્યતાથી વિરુદ્ધનો આવો લેખ ડાંડિયામાં આવે એમ મને લાગતું નથી. એટલે નર્મદ આ કાર્યનીતિને સંમત તો હશે જ. તો વિચારવું જોઈએ કે 'યાહોમ કરીને પડો' એ એની માન્યતાને ખીજી બાજુ પણ હતી. નવલરામે નર્મદચરિત્રમાં નર્મદે ખાનગીમાં વિધવાવિવાહ કર્યાનું લખેલું પણ છે.

નર્મદે ડાંડિયામાં અનેક પ્રકારના વિષયો ઉપર લખ્યું છે તેમાં કેટલાક તો માત્ર પોતાના બુદ્ધિ અને શોખો છે, કેટલાક તેને અંગત રસ પડતો તેવા પ્રશ્નો છે. કેટલાક માત્ર જુદી જુદી ક્ષણના તેના ઉદ્ગારો છે; જેમકે '૬. એક રંડાયેલા શેઠને એક વિધવાનો કાગળ' '૯. માણેકઠારી પુનેમ' '૧૩. હસવું સાઈ કે રડવું સાઈ?' '૭. રસિકે જનને પ્રીતિ સંબંધી પ્રશ્ન.'માં ઘણા પ્રશ્નો આપણને પ્રશ્નો જ ન લાગે, કેવળ નર્મદના પ્રિય તરંગો લાગે. કેટલાક લેખો શુદ્ધ નિષ્પંથ જેવા છે. કેટલાક કેવળ હકીકત આપનારા છે. કોઈ કોઈ વાર તે સામાજિક બનાવ પણ નોંધે છે જેમ કે ૧૮૬૬ના એક અંકમાં નોંધે છે; 'બ્રહ્મક્ષત્રીયમાં એક નવો રસ્તો નીકળ્યો. આમોદમાં પીતાર્ધઓમાં લગ્ન થયાં છે.' ઘણી જગાએ કાવ્યની ચર્ચા પણ કરી છે.

તેના બધા લેખોમાં હાસ્ય ગણી શકાય તેવું માત્ર ડાંડિયામાં છે. તેમાં કયાંક તો માત્ર ડમ ડમ ડમ જેવા અવાજો કરીને જ હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તે અત્યંત સાધારણ હાસ્ય ગણાય. કયાંક તો તેણે જે મસ્કરીઓ કરેલી છે તે હાસ્ય

કરતાં અશ્લીલતાની જ વધારે ગણાય, જેને માટે હું તેને અંગત કરતાં તેના જમાનાને વધારે જવાબદાર ગણું છું.^૧ ક્યાંક તે બહુ કૌશલથી કહેવતોનો ઉપયોગ કરી હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે.

મારી ડાંડી અને મારો ડાંડ કોઈ એકાદા ચોક્કસ માણસને માટે નથી; વર્ગ વર્ગને માટે છે ને વર્ગમાં જે કોઈ હોય તેને તો લાગુ પડવી જ જોઈયે ને એવો કોઈ, ‘અન્ન તેવો ઓટકાર,’ ‘હેયે તેવું હોડે’ આણી, ‘ખટું કહેનારને માયાનું વાઢનાર’ જાણે તો તેમાં ખરું કહેનાર ડાંડિયાનો કંઈ જ વાંક નહીં. ધણીવાર ‘કાગનું બેસવું ને તાડનું પડવું’ એના જેવું થાય છે.^૨

કોઈ વાર તે રસળતી શૈલીમાં વિચારવાણીની ચાતુરીથી હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે.

સામળદાસની મડાપચ્ચીસીની વાતમાંના પેલા સિદ્ધે અમૃત સિદ્ધ કરવાને સારુ ૧૦૮ ખતરીસ લક્ષણાઓને ફેસલાવી તેલની કઢામાં નાખ્યા હતા તે પરમાણુ સંટોરિયા સરદારોએ પોતાની મતલબને માટે હજારો અહીંની ને દેશાવશેની રાંક રૈયતને મોહજળમાં નાખી—આંતરડી કકળાવી—તરફડ તરફડ કરાવી મારી નાખી છે, તે જ હાલ તો પેલા સિદ્ધની પેઠે ફસાઈ ગયા છે.^૩

નક્કી સમજાવે કે ખજાર કંમરમાંથી લુલો થઈ ટાંચિયા અમળાવી લાંબો થઈ પડ્યો છે, તે પાછો ટટાર થનાર નથી. મોહોટાઓ પોતાની મતલબને સારુ કોઈ ડાકટરોની મારફતે વિજળીના ધક્કા લગડાવી થોડીવારને સારુ કદાપી ઉઠાડશે, તોપણ તે પાછો વહેલો પડશે જ.^૪

કોઈ વાર ગદ્યમાં પ્રાસ મૂકી હાસ્ય ઉપજાવે છે. જેમ કે

જે સુધારાવાળા ખારા થઈને ભાખણોના ભારા ખાંધી મહારાજને ડારા દેતા હતા ને રાંડેલી દારાઓના લગ્ન કરવાના ધારા કહાડવામાં સારા આગેવાન તારા જેવા ગણાતા હતા, તે હવે પરખારા નકારા થઈ જઈ મહોડેથી કહેવાતા સુધારાને છોડી, રાંડીરાંડોની પેઠે કાળાં મહોડાં કરી ક્યાં ફરે છે. તા. ૧૫મી માર્ચ સન ૧૮૬૬ નો અંક ૧ લો. પૃ. ૭.

૧ નર્મદારાંકર કવિ પૃ. ૭૮, ૭૯.

૨ જૂનું નર્મગદ્ય પૃ. ૩૮૦. ૩ એજન પૃ. ૪૨૧-૨૨. ૪ એજન પૃ. ૪૨૩

હિસેંબર ૧૫, ૧૮૬૫ના અંકમાં ડાંડિયો બંધ કરવો પડશે એમ જણાતાં “નવ કરશે કાઈ શોક” વાળું ગીત લખી પછી લખે છે:

આ હું છેલ્લું ખોલું છ—આ હું મરું છ—હાં હાં સંતોષથી મરું છ—
જુદ્ધના જોદ્ધાની પેઠે મરું છ, જીવાન જોધ કાજગરો મરું છ. એથી પ્રેમી
જન રડે છ પણ મરવું એ પણ માયા છે ને રડવું એ પણ માયા છે
બહેલું મરવું એ બહુ સારું છે.....પેટને સાંસાં છે માટે મરું છ, પણ ટેકમાં
મરું છ—ભીખ નહી માગું—હજી પણ આ સમે કરણની પેઠે ભીખ આપી
મરું છ. મેં શું શું કીધું છ તે થોડામાં સમજ લેજો.

અને છેવટે લખે છે:

સલામ સહુને લાઈ સાહેબો સલામ સહુને લાઈ.

વેળાએ આ મરણ મૂર્છાં રૂપ પણ હોય—પાછો બીઠો બલો પણ થાકું
પણ હમણાં તો રામ બોલો લાઈ રામ રે—રે જય ગાઓ જય રામ.

આવી રીતે ડાંડિયામાં અનેક પ્રકારના લેખો અનેક શૈલીમાં તેણે લખ્યા છે. તે બધા એક જ પ્રકારના નથી. કયા પ્રકારના લેખો લેવા, કઈ શૈલીમાં લખવું એ કશું નર્મદને સ્પષ્ટ થયું દેખાતું નથી, પણ નર્મદે જો હાસ્યતું સાહિત્ય કાંઈ પણ લખ્યું હોય તો તે માત્ર ડાંડિયામાં જ છે. ગુજરાતીમાં રસળતી શૈલીને સૌથી પહેલો પ્રયોગ ડાંડિયામાં થયો છે. અને અનેક બાબત ઉપર લખતાં, કહેવું જોઈએ કે, સદ્દામાં જ્યારે આખો દેશ ગાંડોતૂર થયો હતો ત્યારે માત્ર આ એક જ માણસ મનનું સમતોલપણું સાચવી રહ્યો હતો અને આખી પ્રગ્નને સદ્દાની ઘેલછા સામે ચેતવણી આપતો હતો. તેણે સદ્દાને અંગે ગુજરાતીઓની મશ્કરી કરવામાં અને તેના તરફ તિરસ્કાર બતાવવામાં બાકી નથી રાખી, અને છતાં જ્યારે સદ્દામાં ગુજરાતીઓ પાયમાલ થયા ત્યારે તેણે અંગ્રેજ વેપારીઓને પણ પોતાના ધંધાલાઈ ગુજરાતીઓને મદદ કરવાનો તેમનો ધર્મ બોધ્યો છે. અને આ લેખનપ્રવૃત્તિ પણ તેણે ખોટ ખાઈને ચલાવી છે. ?

૧ ૧૮૬૬ ના એપ્રિલના અંકમાં લખે છે: “જયે વરસે રૂ. ૪૦૦નું ગાંઠનું ગોપીચંદન કીધું હતું.”

નર્મદના જીવનની અસર તેના સાહિત્ય ઉપર ધણી તરત જણાઈ આવે એવી છે. તે એટલો સાચકલો હતો કે એવું માનતો હોય તેવું જ લખે. તેના જીવનના મુખ્ય વિચાર અને લાગણી કે શ્રદ્ધાના પ્રવાહોની દૃષ્ટિએ તેનું ગદ્ય ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય. તેનું નર્મગદ્યનું અને ડાંડિયાનું નિબંધસાહિત્ય પૂર્વ ભાગમાં મૂકી શકાય, તેનો નર્મકોષ અને રાજ્યરંગ વગેરે મધ્ય ભાગમાં અને તેના ધાર્મિક પરિવર્તન પછીનાં લખાણો ઉત્તર કે છેવટના ભાગમાં મૂકી શકાય. નર્મકોષની પ્રવૃત્તિ ડાંડિયા પહેલાં, નર્મદે ‘ મારી હકીકત’માં કહ્યું છે તે પ્રમાણે ૧૮મી નવેમ્બર ૧૮૬૦થી શરૂ થઈ હતી છતાં ડાંડિયાને હું પૂર્વ ભાગમાં અને નર્મકોષને મધ્યમ ભાગમાં મૂકું છું, તેનું કારણ એ છે કે સુધારાના અદ્યમ ઉત્સાહને હું નર્મદના લેખકજીવનના પૂર્વ ભાગનું લક્ષણ ગણું છું અને એ જ ઉત્સાહ નર્મગદ્યના નિબંધો તેમ જ ડાંડિયાના લેખોનો પ્રવર્તક હેતુ હતો. તેના મધ્યભાગનું લક્ષણ, તેની સર્વશક્તિને રોકે અને તેના હૃદયને ગંભીર બનાવી ઊભરાતા ઉત્સાહનું શ્મન કરે એવા મોટી જવાબદારીવાળા સાહિત્યવ્યવસાયને ગણું છું, અને તેથી કોષ અને રાજ્યરંગ બંનેને મધ્યમ ભાગમાં મૂકું છું. નર્મકવિતામાં ‘ વીરસિંહ ’ નામના અધૂરા કાવ્ય નીચે ટીપ છે: “ પહેલો ને બીજો એ બે સર્ગો જીલ્લાઈની આખર લગીમાં પૂરા કર્યાં, ને પછી કોશની તડામારમાં પડવાથી એ વિષય પડતો મૂક્યો છે—હવે જ્યારે લેવાય તારે ખરો.”^૧ હું માનું છું કે આ મહાન વ્યવસાયોએ નર્મદને શાંત પાડી વધારે વિચારતો કર્યો.

ઉપર જોયું કે કોષને લીધે નર્મદની કાવ્યપ્રવૃત્તિ અટકી. પણ ખરી રીતે કોષપ્રવૃત્તિ કાવ્યમાંથી જ ઉદ્ભવી હતી. ‘ મારી હકીકત’માં^૨ તે લખે છે : “ મારી કવિતામાંના શબ્દો સમજવા નિશાળમાં ભણતાં છોકરાંએને કહણુ લાગતા હતા, તે ઉપરથી મેં તેમાંના જ અધરા શબ્દોના અર્થો વર્ણનક્રમે લખીને વાકેબુલરી કરવાનો વિચાર કીધો

૧. નર્મ કવિતા, પૃ. ૪૩૧

૨. પૃ. ૭૩

હતો, પણ તેને માટે શબ્દ જુદા પાડ્યા તો ઘણા જ નિકળ્યા—પછી જોસ્સો થયો કે એક મોટો કોશ જ કરવો એટલે તેમાં ભાષાના ઘણાખરા શબ્દો આવી જ ન્યા. એ વિચારને ડાઠ ધીરજીરામે પુષ્ટિ આપી ને મેં તા. ૧૮મી નવંબર સને ૧૮૬૦થી મોટો કોશ કરવો શરૂ કર્યો. ” ૧૮૬૪ સુધીમાં તેણે કોશના ત્રણ ભાગો બહાર પાડ્યા અને એથી '૬૬ માં છપાઈ ને તૈયાર થયો તે બહાર ન પાડ્યો કેમ કે મૂળ ઘરકોમાંના ઘણા કમી થયા હતા. કોશ હજી અર્ધો તો બાકી હતો ને આ સ્થિતિ થઈ તેથી એક વાર તો વીર નર્મદ પણ ભાંગી ગયો ને તેણે એ વર્ષ કામ પરતું મૂક્યું. “ પણ, ” આપણે નર્મદના મિત્ર નવલરામનું જ કથન જોઈએ : “ પણ ધીરવીર નર્મદ આરંભેલું કામ અધૂરું મૂકે એવો નહોતો. જાણે એકદમ ચમકી ઉઠ્યો હોય એમ તેણે ૧૮૬૮માં કોશનું કામ પાછું હાથમાં લીધું, અને રાત ને દહાડો તેની જ પછાડી મંડી એ વર્ષ પૂરું થતાં પહેલા અંથની સમાપ્તિ કરી નાંખી. હવે એમ વિચાર થયો કે, આટલો ભાગ છૂટો છપાવવા કરતાં પાછલા ભાગો પણ સુધારા વધારા સાથે ફરી છપાવી, એક સામટો મોટો અંથ જ બહાર પાડવો. અંથ મોટો લખવા કરતાં પણ તે છપાવવો એ ગરીબ અંથકારને મહા મહા મુશ્કેલી અને દુઃખનું મૂળ છે, તે બિચારા નર્મદાશંકરે પૂરેપૂરું આ વેળા અનુભવ્યું. આશ્રય સારું એણે જે આ પ્રસંગે તરફીયાં માર્યાં, અને ચોતરફથી એને જે અન્યાય કે એકદરપણું મળ્યું તે ત્રાસ ઉપગ્નવે એવું છે પણ તે વર્ણવવાનો અત્રે અવકાશ નથી. ધન્ય છે નર્મદાશંકરની સખ્પૂરીને કે આવા મોટા અંથની પ્રસ્તાવનામાં આ કે પોતાના બીજા પરિશ્રમ વિષે કંઈ પણ ન બોલતાં એટલું જ લખ્યું છે “ પ્રવૃત્તિવાળી સ્થિતિમાં તથા આશ્રય વિનાની સ્થિતિમાં પણ ઉત્સાહવાળા ઉદ્યુક્તપણા વડે આ કોશ રચાયો છે ને છપાયો છે. ” આ કેવા મોટા મનનો સ્વાહિમાની આત્મસંતોષ ! મહારાજેની ધૂળ ઝાડકી નાંખનાર અને ડાંડિયામાં ભલભલાને ધુમ્મવ-નારી કલમમાં તે આ શી પ્રૌઢ શાંતિ ! ”

નર્મદે નર્મકાશની મુખમુદ્રામાં ગુજરાતી ભાષા ઉપર લેખ આપ્યો છે અને તેમાં પ્રાચીન કાળથી અત્યાર સુધીમાં તેનું સ્વરૂપ કેવું બદલાતું આવ્યું છે તે દાખલા સાથે બતાવ્યું છે. “ પુસ્તાં સાહિત્ય ન મળવાથી તથા મળ્યાં છે તેટલાં ઉપર પુસ્તાં વિચાર કરવાને સમો અનુકૂળ ન હોવાથી ” ગુજરાતી ભાષા ઉપર સંપૂર્ણ નિર્મલ ન લખી શકાયો તેનો નર્મદને અસંતોષ રહી ગયો છે, પણ એ નિર્મલ પણ ભાષાસાહિત્ય ઉપરના આપણા જૂજ સાહિત્યમાં અત્યારે પણ વાંચવા યોગ્ય છે. શ્રીયુત હીરાલાલ ત્રિલુવનદાસ પારેખે ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુસ્તક ૭માં છપાવી તેને સુલભ કરેલો છે તે સારું કયું છે.

એ કોષના શબ્દો અને અર્થોની પરીક્ષા કરવાનું આ સ્થળ નથી. પણ એ કોષને માટે તેણે શી શી મહેનત કરેલી તે જાણવાને સાધન મળી ગયું હોવાથી તે દર્શાવવા અહીં પ્રયત્ન કરીશ. શ્રીયુત નટવરલાલ ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ પાસે નર્મદના લેખોનું એક દફતર છે અને તે તેમણે મને જોવા આપેલું. કોષને અંગે નર્મદે કેવાં કેવાં લખાણો કરેલાં વગેરે કેટલુંક તે ઉપરથી જાણવા યોગ્ય મને લાગ્યું તેના થોડા નમૂના નીચે આપું છું.

સંખ્યાત શબ્દાવલી

અગ્નિ (ત્રણ) અગ્નિ, જઠરાગ્નિ, વડવાનલ. અતિસાર (પાંચ) આમા—જ્વરા—પિત્તા—રક્તા—શ્લેષ્માતિસાર, અંતઃકરણ (ચતુષ્ઠય) મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર. અવસ્થા (એ) પૂર્વા, ઉત્તરા. (ત્રણ) ખાલ્યા—તારુણ્યા—વાર્ધક્યાવસ્થા (ચાર) ગૌરી, રોહીણી, કન્યા, રજ્જવલા. (પાંચ) જાગૃતિ, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, તુરીયા, ઉન્મત્તી. (દશ વિરહની) અભિલાષા, સ્મૃતિ, ગુણકથન, ચિંતા, જડતા, ઉદ્વેગ પ્રલાપ, વ્યાધિ, ઉન્માદ, નિધન.

કેટલાક કાગળોમાં નીચે પ્રમાણે નોંધ નીકળી આવે છે.

ધોક્લાવવું	મારવું, દફલાવવું.
પાહટવું	મારવું, પછાડવું.
પુંવાવું	ગભરાવું, અક્લાવવું.
ખકવું	કબુલ કરવું.
ખોવું	ખોવું, ગુમાવવું.
ભરવું	ચૂલામાં સિંગોડું ભારવું.
રેંકવું	આરડવું, ગળામાંથી સાદ કાડવો.
વિસમવું,	બંધ પડવું, જતું રહેવું.
શેરવું	પૂઠની બાજુએથી પાતળો પ્રવાહી મળ કાડવો.
સણસારવું	ખસેડવું, ઠેલવું.
સમણવું	પિટવું.
સમોવું	ઉમેરવું, સમાવવું.
સોવું	ઝાટકવું, સુપડે ચડાવવું.
હેળવવું	એની મેજે ચાલી આવે તેવી ટેવ પાડવી, પેંધાડવું.
અઠાવવું	ઢોર ચરાવવા લેઈ જવાં, હાંકી કાડવાં.
અણરાગ	અનુરાગ-પ્રીતિ. ૨ રાગ પ્રીતિ નહિ તે; રીસ.

એક નોંધમાં પર્યાય શબ્દો ભેગા કરેલા છે. કદાચ એક પર્યાય-કોષ તૈયાર કરવાનો પણ તેનો વિચાર હોય. પાના પર લખેલું છે :

પર્યાય શબ્દકોશના પર્યાય શબ્દ ગોઠવવા વિષે નિયમ ૧ જેમાં એકથી વધારે પર્યાય શબ્દના અર્થભાવનો સમાવેશ થતો હોય તે પહેલો રાખવો. (પેટા નિયમ) ૧. એ પણ ફારસી આરબી કે હિંદી નહિ પણ ગુજરાતી જ રાખવો. ૨. ગુજરાતીમાં પણ અપભ્રંશ કે દેશ પ્રથમ જોવો ને એને અભાવે સંસ્કૃત રૂપે જે વપરાતો હોય તે.

૨ એવો પહેલો શબ્દ પણ વ્યવહારમાં બહુ વપરાતો હોય તે જ લેવો.

ખીજાં છૂટાં પાનાં પર નીચે પ્રમાણે નોંધો મળે છે.

વાદવું, કાપવું, છેદવું. વાદકૃતિયો, ભાંગગડિયો.

વાદિયો, ચડસ-હાઉતો.

બહાણું, પરોઢિયું, મળસ્કું, પરે, પ્રજ્ઞાત, સવાર.

વાત, કહાણી, કિસ્સો. વાત, વાતચીત.

વાત, ઇતિહાસ, તવારીખ. વાઘણી, હેડકી.

ઓવારણાં, ભામણાં.

સમભવવું, પટાવવું, વાદવું, છેતરવું, છળવું, ઠગવું.

વાહાલ, હેત, પ્રેમ, સ્નેહ, પ્યાર, મ્હોખત, પ્રીત, મૈત્રિ.

વાળ, નિમાળા, કેશ, બાલ.

વાળવું, વાસીદું કહાડવું, બહારવું, કચરો પૂંજો કહાડવો, સાફ કરવું.

બાર, બારણું, દ્વાર, દરવાજો, આંગણું.

કહાણી, કિસ્સો, કથા, વાત, બ્યાન, વર્ણન, હકીકત, એહવાલ,

હિકાયત, વૃત્તાન્ત, ખબર, ઇતિહાસ, તવારીખ, ચરિત્ર, નિરૂપણ.

કંબુસ, કદરી, સૂમ, માવલી...? દળદરી.

ચોપડી, કિતાબ, બુક, પુસ્તક, પોથી.

એક જુદી નોંધમાંથી ખીજા પણ મળી આવે છે.

કદાપિ, કદી, કબુ, કખી.

કબિલદાર, કુટુમ્બવાળો, ખટલાદાર ગૃહસ્થ, ખચરવાળ, સંસારી.

ધરબારી, ગૃહસ્થી, ધરસંસારી, વખટાળીઓ, વેવીસાળિયો,

ખટલાવાળો. ધૃષ્ટાશ્રમી, સંજોગી, મહાબનભૂત, ઓઘો.

કબૂલ, મજબુર, પ્રસન્દ કરેલું.

કબૂલત, કબૂલાત, કબૂલિયત, વચન, કોલ, શરત, સરત, કોલકરાર.

કપ્પૂલવું, મગ્ગૂરવું, સ્વીકારવું, લેવું અંગીકાર કરવું.

કમગત, તુકમફેર, વર્ણસંકર, કમત, ખેબુનિયાત, અકુલીન.

કારીગરીનું, સુન્દર, સુક્ષ્મ.

કળવક્ત્રી, યુક્તિપ્રયુક્તિ, હવ્યકવ્ય, હવકવ.

કાનસુરીયાં, હેરણ્યાં.

કુછન્દ, કુમાર્ગી, અનાચાર.

ગાજર, રાતડિયાં.

ગુંદવું, મઠેરવું.

આ નોંધ હ અક્ષર સુધી ગયેલી છે. એક જગાએ ‘રૂઠ પ્રયોગો’ નોંધી રાખેલા છે: ઊભા ઊભા રળા, ને નાગા, નાગા બળા, ખાવા પીવા ન મળાં, તારે બીખાઈમાં ભળાં.

રામને રળવું નહિ ને સીતાને દળવું નહિ.

ગાડી મળી કે પગ થાકા.

આવડે નહી ઘેસ ને રાઘવા પેસ.

બેગી કરે કે ભોગી કરે.

એક જગાએ, એક જ ક્રિયાપદના અનેક શબ્દો સાથેના રૂઠ પ્રયોગોની તેણે નોંધ કરી છે.

આપવું આંગપર, ઈનામ, ઉછીનું, ઉધાર, ઉપમા, કમોદ, ખખર, ખાતર, ગલ, ચૂકવી, ચઢાવી, ચિત્ત, દેવું, પાછું, ખીડું, ભરી, ભરાવી, ભાડું, મજરે, મન, માન, મુજરે, મેળવી, મોહોડુ, લખી, વાળી. ૧

૧ આનો અર્થ એવો છે કે ‘આંગ પર આપવું’ ‘ઈનામ આપવું’ ‘ઉછીનું આપવું’... ‘લખી આપવું’ ‘વાળી આપવું’ એ બધા રૂઠ પ્રયોગો છે. એ પ્રમાણે આ આખી નોંધમાં સમજવું.

આવવું અંગુર, આંખ, આંગ, આકું, ઓડ, ઉમડી, ઉમ્મરે, ખાંધ, ખાવું, ખોઈ, ખોવાઈ, ગોધે, ચઢી, ચપેટી, જઈ, ઝાડો, તરી, પીત, ફેર, ફેમ, બની, બર, મળી, માથે, લઈ, વાજ, સપવું, સવાણે, સૂજ, હાથ.

ઉંચકવું માયું,

ઉઘડવું કરમ, નસીબ.

ઉઠવું ખાઈ, ઝપકી, ઝખકી, નસીબ, જગી, નાઈ, પી, બકી, બોલી, લલડી, લસી, લઈ, સૂઈ.

ઉતરવું અક્ષર, આખી, આખરુ-ઓધે, કુમારઘડો, ચૂડી, ઝાંક, ફૂલ, બણી, ભોંચે, લુણ, સંઘાડે.

કરવું અખાડા, અંગીકાર, અચકો મચકો, અજવાળું, અછોઅછો, અટકલ, અટ્ટાબંધ, અડ, અથાણું, અદલબદલ, અદા, અંદેશો, અર્પણ, અમલ, આંગળી, આધુંપાધું, આચમન, આજકાલ, આજ્ઞ, આજિઝ, આણું, આમેજ, આરિયાં, આવળ, બિધરાણું, ઉંચું, ઉજ્જડ, ઉઠખેસ, ઉત્પન્ન, ઉંચું, (હું ?), એકઠું, એકડા, ઓઈયાં, ઓરડો, કતલ, કપડછાણ, કખજ, કબુલ, કલઈ, કલમ, કાજ, કાટલું, કાણ, કાયર, કાળું, ખલાસ, ખસતું, ખસી, ખજ, ખાલી, ખાસી, ખીખા, ખાતર, ખીમો(?), ખુડદા, ખુન, ખેતી, ખેદ, ખોટી, ખોળ, ગચ્છન્તિ, ગરમ, ગુમ ગુમાન, ગુણ, ગોઠવણ, ધણું, ધર, ઘોલાયાં, ચાલુ, ચાલતું, ચાળા, છપછપ, છુમંતર, છોડયાં, જતન, જતું, જમે, જગજત, જાદુ, જારી, જાહેર, જીજી, જીલમ, જોર, ટકટક, ટપકું, ટમ-ટમ્યાં, ટીકયા, ટેંટે, ઠાર, ઠાલું, ઠીક, ઠેકાણું, ઠેકાણે, ડહાપણ, ઢીલું, તરક, તાણુ, ત્યાક, પાર, પાલીસ, પીલાયાં, પુરવાર, પૂ, પૂર, પેદા, પ્રગટ, પ્રાસન, ફડચો, ફના, ફીતુર, ફેસલો, બગ્ગર,

બદનામ, બંદર, બન્ધ, બદ્ધાણું, બીઆન, બરદાસ્ત, બરતરફ, બરાબર, બસ, બહાલ, બાદ, બાપભાઈ, બારેવાટ, બેબર, ભસ-ભસ, ભેગા, ભેળાં, મજૂર, મથન, માન, માન્ય, માફ, મારમાર, મુકરર, મૂળ, મોકળું, મોકુફ, મોડે, રજી, રદ રફુ, રવાના, રાજ, રાજી, રોદડા, લવલવ, લાડ, લેપન, વકુ, વતું, વંદન, વદા, વલવલ, વસુલ, વાંકું, વાકેફ, વાખાતું, વાળું, વિદાય, વેરાન, શાશ્રુત, સાબેત, શુકર, શ્રવણ, સજીવન, સમ્પાદન, સમ્પુટ, સમ્પુરદ, સમ્પૂર્ણ, સફેદ, સમપર્ણ, સમાધાન, સમું, સંયુક્ત, સંરક્ષણ, સખૂક, સહી, સારું, સાફ, સાફસુફ, સાખીન, સાર, સિફ, સુપુરત, સુલહું, સેલું, સ્થાપન, સ્નાન,

છમકારવું, તુકારવું, ધુત.^૧ ન, પો, ફટ, ફું^૧

વગાડવું ગત.

વળગવું ગળે.

વળવું અંગ, ધૂળ, ફરી, વાંકું.

એક પાના પર જૂના ગુજરાતી સાહિત્યના કેટલાક રૂઢિપ્રયોગો ભેગા કરેલા છે:

અ

અધમ ઉચ્છેલોદ કીધો

અંગુલી ચાલે ચાલવું

અંતરાઈ હરી દર્શનના

અમો લાજે જાકિં (જમજો) મરી

અમો થાશું તેના સારથી.

અમો પરાધીન વરતું કારાગૃહમાં.

આવરવું અંધહારજી.

આંધીલા ગોટે ગોટ.

આરફેટણુ સકંધ કીધું શ્રી હરી.

આતા વઢશો કેમ કરી.

ઉત્પતિઓ આકાશ

ઉપડિયું બહાંડ

ઉથલાવી ઉંચું કરવું અનાથને

વાતા ખતા.

૧-૧ આ દરેક શબ્દને 'કારવું' લગાડવાનો છે જેમકે ધુતકારવું, નકારવું...કુકારવું.

અણી શુદ્ધ પુગ.

અમો ચરણુ ન મૂકું

અંગુઠ અલભેલી કરે આળ.,

અંગુઠે ધરા ખણુતી.

આ

આયુષ્ય ભોગવ્યું તો કિંવા.

ઓ ઓ

ઓખાંગતા નાશી સાંઠ.

કંસનો ભય ચૂકો.

કંસે ખાળક ઉલાલી લીધું.

કંસ લક્ષણુ રોગ.

x

x

x

ઉચ્છેદ ધર્મ તણો થયો.

ઉદરમાં વાલો.

ઉવેખે ધૂપ રે.

લકિત અખળાની યર્ષ સર્વ ઊધરી.

ઉન્માર્ગે ચાલ.

ઉત્તમ અંબર પાલટી.

વૈષ્ણવ મનમાં બહુ આપટે (અકળાય)

સપ્ત સાગર ઉધાણે ચડયા.

સરપણુને સામ તે સાંચર્યા.

હું દહાડા નાંખીશ કેમ રે.

હું કેને આપું છેહ.

હું વૃક્ષે ચડાવી ધંધોલ્યો (ફેંકી દીધો)

એક ખીજ પાના પર આવાજ પ્રકારની નોંધ છે તેમાં અર્થ
પણુ આપવાનો કયાંક કયાંક પ્રયત્ન છે.

અનેક પરિ શિખામણુ કહી (અનેક પેરે—રીતે).

સાંભળી હો તાત—સાંભળ્ય—સાંભળ.

પ્રગટ્યું રૂપ તણું વારાહ—વારાહતણું રૂપ પ્રગટ્યું.

હિંસા ન કર્ષ કરી ભૂત.

વલી વલી માન માગર્ષ અતિ.

સમ્યક્ હું વિરાંશિ ભૂલે.

ભૂલી

વંશ વગ્નવર્ષ શ્રી ગોવ્યંદ.

મુગતિ પંથ કેરું સોપાન.

મુશલધારા મોઢલિયા મેધ.

વૃક્ષ કન્હિ પૂછર્ષ સુધિ સાર.

વેગઈ તેડયા છું દેવેશ—તમને તેડયા છે

વાત નૈવેદી રાજ દુઆરી

જણાવી

કંસ કરઈ કાંઈ રોસ.

કા

રૌરવિ નરકિ પડઈ નર તેહ.

એકજ વિલકિત

સફલ જન્મ તેહનું અવતાર.

એક જગાએ પ્રેમાનંદના ખાસ પ્રયોગો ભેગા કરેલા છે.

૩દિ પ્રયોગ જૂની ભાષાના : (પ્રેમાનંદનો દશમ પ્રત ૧૮૫૩ની) +
એવી જ્યાંહાં નિશાની છે ત્યાંહાં પ્રયોગ ખીજાં પુસ્તકોમાં પણ છે
એમ જાણવું.

૧ તો કિંવા-તો શું ?; તે શા અર્થનું : આયુષ્ય ભોગવ્યું તો કિંવા.

૨ અમથાં નાંખવાં-નિરર્થક ગણવાં. સંસાર કામ અમથાં નાંખવાં.

૩ દોહેલે દહાડા નાખવા-ગાળવા.

+૪ માન માગવું-કાલાવાલા કરવા [શુકદેવ આખ્યાન]

૫ વશ વરતે-પરાધીન વરતે-વશ રહી ચાલે-પરાધીન રહે.

આવા ૪૦ પ્રયોગો નોંધેલા છે.

એક જગાએ છૂટાં પાનાં પર 'વર્ણશુદ્ધિ'ના મથાળા નીચે
નીચે પ્રમાણે નોંધ છે.

સક્તતાન સંતાન

પગલડું પગલું

નાણો ન આણો

પોહું પ્રોહું

ભામણડાં ભામણાં

ફરી ફેરી

કારડો (કાયડો નહીં) બરણી, (બરણી,

બચણી નહીં) ૨. વ. ડ. જી. ૨. ય.

કાયમ (કાએમ નહીં) ય નો એ

કરતાં (કર્તા નહીં) રનો રેક

ખાહી (ખાઈ નહીં) હ. ઈ,

ખુદા (ખોદા નહીં) જી-ઓ

ખેસારવું ખેસાડવું	ગડખડ ગરખડ બન્ને રાખવા ડ-ર
બિલાસ બિલ્લાસ	ગઢ ઘડ ઢ-ડ
સકળ સઘળું	ગભરાટ (ધખરાટ નહીં) ભ-ખ
કલેકું કલેકું	ચન્તા ચિન્તા બન્ને ખરા ચ ધ.
કાન (કાંન નહીં)	જગા જગ્યા બન્ને રાખવા ગા-ગ્યા
કુમારકા, કુમારિકા કુંવારકા, ત્રણે	જમ્પ ને ઝમ્પ બન્ને ખરા જ-ઝ
ખરા મ. વ. અ. ધ.	જાંધ
કુવેર-(કુવેર નહીં)	જાદવ ને યાદવ જમુના ને યમુના
	બન્ને ખરા
કાહાડીને (કાઠીને-કાહડીને નહિ)	જ-ય
વ. અ)	

કેટલાએક, કેટલાક, બન્ને રાખવા 'એ'નો લોપ

એક જગાએ નીચે પ્રમાણે "રૂપાન્તરિ શબ્દ"ની નોંધ લગભગ
૪૦ પાનાં ઉપર કરી છે.

અકમીં અક્કમીં અક્કરમી	અજ્જરણ અજ્જણું
અકલિ અક્કલ	અણુજતું અજતું
અજમાવવું અજમાવવું	અણુદીઠ અણુદીઠું અદીઠ
અજમાસ અજમાયેશ	કુખ કૂખ

નર્મદે વરરુચિકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણનો અભ્યાસ શરૂ કરેલો, તે પૂરું કરેલું કે કેમ તે જાણવા સાધન નથી. તેના અભ્યાસનાં પાનાં મળે છે. અપભ્રંશ દુહા પણ એક જગાએ લખેલા છે, તેનો અર્થ કરેલો છે. ડાઈ જગાએ ક્રિયાપદોની વ્યુત્પત્તિ પણ શોધવા પ્રયત્ન કર્યો છે:

ખમવું, ક્ષમ્ સહને, ક્ષન્તુમ્
ખરવું, ક્ષર્ સંચલને ક્ષરવું.

ખિખવું ક્ષીજ્ઞ અવ્યક્તે શબ્દ ઉપરથી છે.

ખુંદવું સં.ક્ષુદ્ સંપેષણે ઉપરથી છે.

ખિદ્ ત્રાસે ભડકાવવું. ૨ દૈન્યે ખેદ પામવો. ખિચતે ખેદ પામે, ૩ પરિચાતે પરિતાપે છે. દુઃખ દેવું ખુંદવું. છુંદવું. એક જગા પર રવાનુકારી શબ્દો ભેગા કરેલા છે.

અનુકરણ ધાતુ

કકકડવું	ખખડવું	ફડફડવું	વલવલવું
કકલવું	ખખરવું	ફડફડાવવું	વસવસવું
કચકચવું	ખળખળવું	ફદફદવું	સણસણવું
કચપચવું	ખાંખરોટવું	ફરકવું	
કડકડવું	ખડખડવું		
કલકલવું	ખડભડવું		
કિચકિચવવું	ખણખણવું		
	ખમખમવું		

અહીં કોષ સંબંધી કાગળોમાંથી જે જે દાખલા આપ્યા છે તે સર્વ દાખલા શાસ્ત્રદષ્ટિએ નિર્દોષ જ છે એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી. તેમ જ તેની ખાનગી નોંધોના અભિપ્રાય તેના છેવટના માની લઈ ટીકા કરવી એ પણ એક અન્યાય છે. વળી તેની નોંધની બધી સંજ્ઞાઓનો અર્થ પણ પૂરો સમજવાનો આપણો દાવો ખોટો જ ગણાય. આ આપવાનો ઉદ્દેશ માત્ર, નર્મદે કોષને અંગે શા શા વિચારો કર્યા, ક્યાં ક્યાં દષ્ટિખિન્દુઓથી શબ્દો ભેગા કર્યા તે બતાવવાનો જ છે.

હું જેને નર્મદના લેખકજીવનનો મધ્યકાલ ગણું છું તેમાં તેણે કોષ ઉપરાંત રામાયણનો સાર, મહાભારતનો સાર અને ઈલિયડનો

સાર પણ લખેલો છે જે સરકારે છપાવેલા નર્મગદ્યમાં મળી આવે છે.

રામાયણ અને મહાભારત લખવામાં તેણે ક્યાં પુસ્તકોનો આધાર લીધેલો તે લખેલું નથી. આ લખવામાં તેનું મૂળ પ્રયોજન આ પુસ્તકોનું કેવળ કાવ્ય તરીકે વિવેચન કરવાનું જણાય છે. રામ અને કૃષ્ણને તે પોતે ઈશ્વરના અવતાર તરીકે નથી નિરૂપતો, પણ કાવ્યનાં પાત્રો ગણી તેની ટીકા કરે છે. બન્નેનો એકવચને ઉલ્લેખ કરે છે, જે કદાચ આપણા સાહિત્યમાં પહેલો જ હશે. તે વિભીષણની, રામમાં ઈશ્વરને ઝોળખી લકત બનનાર તરીકેની પ્રશંસા નથી કરતો પણ “રાવણનો જ લાઈ એટલે તે વેર લેવાની બુદ્ધિથી અથવા રાજ્ય કરવાના લોભથી અથવા રણનો કાયર તેથી રામને સહાય થયો.” એવી સ્વતંત્ર ટીકા કરે છે. પણ જગતનાં આ ત્રણ મહાકાવ્યોનો સાર આપતાં તેને ત્રણેયની સરખામણી કરવાનું સૂઝતું નથી. માત્ર દ્રૌપદી વિશે લખતાં એક જગાએ કહે છે કે “એ સીતાની પેઠે રક્યાં કરે તેવી નહોતી.” તે સિવાય ક્યાંઈ કાવ્યોનાં પાત્રોની કે કાવ્યપદ્ધતિની તેણે સરખામણી કરી નથી.

રાજ્યરંગ તેનું મોટું પુસ્તક ગણાય. તેને માટે તેણે ઘણા શ્રમ લીધેલો હતો. ગુજરાતીમાં જગતનો ઇતિહાસ લખવો જોઈએ અને અભ્યાસમાં ઇતિહાસનું આટલું મહત્ત્વ છે એમ તેણે જોયું તે ઘણું કહેવાય. અત્યારે એનો ઇતિહાસ અભ્યાસીને બહુ કામમાં ન આવે, કારણ કે તે પછી ઇતિહાસમાં ઘણા નવા શોધો થયા છે. થોડાં વરસો ઉપરના સમય સુધી આ વિષયમાં માત્ર એનું જ એક પુસ્તક હતું. પ્રો. કામદારે એક વાર કહેલું કે તેમણે નર્મદનો ઇતિહાસ ઘણો રસપૂર્વક વાંચેલો. પુસ્તક એકસરખી સરલ સીધી ભાષામાં લખાયેલું છે. આ સર્વને માટે નર્મદને ઘણું માન ધટે છે. પણ એટલા ઉપરથી તેણે કાંઈ અપૂર્વ દર્શન કર્યું, અત્યારે એય. જી. વેલ્સને આપણા જમાનામાં જે સૂઝ્યું તે નર્મદને એટલું વહેલું સૂઝ્યું, એમ ગણવું

તે વધારે પડતું છે. જગતનો ઇતિહાસ નર્મદને તેના અંગ્રેજી શિક્ષણ-માં આવી ગયેલો હતો. નર્મદના મેટ્રિક કલાસ સુધીના શિક્ષણ વિશે લખતાં ઇતિહાસના શિક્ષણ વિશે નવલરામ લખે છે : “ ઇતિહાસ હિંદુસ્તાન અને ઈંગ્લેન્ડનો લગભગ હાલના જેટલો શીખવાનો, પણ જગતના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસનાં ટેલરકૃત બે મોટાં પુસ્તકો ૧ વધારામાં. ” આ રીતે જગતના ઇતિહાસનો ખ્યાલ તેને પોતાના સામાન્ય શિક્ષણમાંથી જ આવેલો. ૨

અલખત જગતનો ઇતિહાસ લખવો એ એક મહાભારત કામ છે. તેમાં સૌથી મુશ્કેલ તો વિષયની વ્યવસ્થા કે યોજના છે. દરેક દેશનો જુદો ઇતિહાસ કહી બધા ઇતિહાસો ભેગા કરવાથી જગતનો

૧ આ પુસ્તકો મેળવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો પણ મને મળ્યાં નથી. મુંબઈની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં ટેલર કૃત પુસ્તકોની તપાસ કરતાં એક ટેલરકૃત હિંદનો ઇતિહાસ મળી આવ્યો, જેનું મથાળું નીચે પ્રમાણે હતું. “ A Popular History of British India, Commercial Intercourse with China, and the Insular Possessions of England in the Eastern Seas. ” તેના કર્તાનું નામ W. Cooke Taylor L. L. D. etc. of Trinity College Dublin. અને નામ નીચે વિશેષ માહિતી આપી હતી કે : Author of the “ Manual of Ancient and Modern History ” “ The Natural History of Society. ” “ Romantic Biography of the Age of Elizabeth ” etc. etc. નવલરામે કહેલ ‘ જગતના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસનાં ટેલરકૃત બે મોટાં પુસ્તકો ’ તે ઉપર જણાવેલ જ કે ખીબં તે કહી શકતો નથી. એ પુસ્તક સોસાયટીમાં ઉપલબ્ધ નથી.

૨ વળી આટલી ખીજ હકીકત પણ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. ‘ મારી હકીકત ’માં તે લખે છે : “ ૧૮૪૬ના ડીસેમ્બરની ઈનામની પરીક્ષામાં મને ૩. ૧૬)ની ચોપડીઓનું ઈનામ મળ્યું હતું—ટેલરની એનશંટ હિસ્ટરી, હર્શલની એસ્ટ્રોનામી...” પૃ. ૨૮.

ઇતિહાસ ન બને. એ લિત્ત લિત્ત પ્રમ્તના અને લિત્ત લિત્ત દેશના ઇતિહાસોમાં ક્યાં સત્યો કે ક્યા મહાન માનવજાતિવ્યાપારો પ્રતીત થાય છે તે બતાવવું જોઈએ. પ્રમ્તની કે દેશની ચડતી પડતી કે મહાન ઐતિહાસિક ઊથલપાથલો કે રાજ્યોના વિસ્તારો ક્યા ગૂઢ નિયમો પ્રમાણે થાય છે તે, અથવા જુદા જુદા ઇતિહાસોમાંથી કોઈ તરી આવતાં સત્યોમાંથી કેવી રીતે એક મહાસત્ય નીકળે છે તે બતાવવું જોઈએ. એમ ન બતાવી શકીએ ત્યાં સુધી તે જગતનો ઇતિહાસ ન ગણાય. એ અર્થમાં અત્યારે પણ જગતનો ખરો ઇતિહાસ કોઈ છે કે કેમ એ સંદેહ પડતી વાત છે. પણ એ બૃહદ દષ્ટિએ નર્મદના ઇતિહાસની અહીં ચર્ચા કરવી અયુક્ત ગણાય, અને એમ કરવામાં આ પુસ્તકની અને લેખકની બન્નેની મર્યાદા આડી આવે છે.

નર્મદે ક્યાં પુસ્તકોનો આધાર લીધેલો તે જાણવાનું સાધન નથી એટલે એ મૂળ પુસ્તકોના વિચારોમાં તેણે શ્વા ફેરફારો કર્યા તે જાણી શકાય એમ નથી. છતાં એકબે બાબત તો તેણે પોતે નવી જ કહી છે એમ માનવામાં વાંધો જણાતો નથી. નર્મદે પ્રલય-કાળથી શરૂ કરીને સને ૧૮૫૮ સુધીનો ઇતિહાસ લખેલો છે. એ લાંબા કાળને તેણે સોળ દર્શનોમાં વહેંચેલો છે. તે કહે છે: “પાછળ કૃત્યા પ્રમાણે રાજ્યોનાં પોડશ દર્શન છે. એ દર્શનો પરસ્પર સંબંધ-માં હોવાથી થોડો અથવા ઘણો સમાન રંગ રાખે છે; ને એમ છે તેથી સોળ દર્શન તે બે મહાદર્શનમાં સમાવેશ પામે છે. પહેલા સાત મળીને પહેલું, ને બાકીનાં (વર્તમાનસહિત) બીજું મહા-દર્શન થાય છે—પ્રાચીન કાળનો ને અર્વાચીન કાળનો ઇતિહાસ કહેવાય છે.”^૧ સોળ દર્શનો આખ્યા પછી તે બે મહાદર્શનો આપે છે. અને પહેલા મહાદર્શનના તે પાછો ‘૧ ધર્મમૂર્તિકાળ (ઈ. સ. પૂ. ૭૭૬ લગી) ૨ કામમૂર્તિકાળ (ઈ. સ. પૂ. ૩૨૩ કે ૨૪૧

લગી) ૩ અર્થભૂતિકાળ (ઈ. સ. ૪૭૬ લગી)^૧ અને ખીજા મહા-
દર્શનના, ' ૧ ધર્મભૂતિકાળ (ઈ. સ. શૈ. ૫-૧૫ લગીની રાજ્ય-
સ્થિતિ) ૨ કામભૂતિકાળ (ઈ. સ. શૈ. ૧૫ થી તે અમણાં લગી)'^૨
એમ વિભાગો પાડે છે. અહીં મારે કહેવાનું એ છે કે આ વિભાગો
માટે અંગ્રેજી ઇતિહાસકારો પાસેથી કંઈ સૂચન મળ્યું હોય તોપણ
ધર્મ, અર્થ, કામ એ ત્રિવર્ગની વ્યવસ્થાનો વિચાર તો નર્મદનો
પોતાનો ગણવો જોઈએ. અસમ્પત આ વિભાગો યથાર્થ છે કે મનસ્વી
છે એ પ્રશ્ન વિચારવો રહે છે અને તેનો જવાબ ઇતિહાસના અભ્યાસી-
ઓ જ આપી શકે. એવો જ ખીજો નર્મદનો પોતાનો વિચાર
તે પ્રજાઓની પ્રકૃતિ સંબંધી છે. શુદ્ધ એશિયનોને તે સર્વગુણી
માને છે. સેમેટિક પ્રજાઓને તે રજ્જેગુણી માને છે. ટ્યુટનોને તે
તમોરજ્જી માને છે. ચીનાઓને અને ખ્રિસ્તીધર્મ પાળતી યુરોપની
જાતિઓને તે સંકીર્ણગુણી એટલે ત્રણેય ગુણોના મિશ્ર સ્વભાવવાળી
માને છે. અહીં પણ પ્રકૃતિના સર્વ, રજ્જ, તમ ગુણોની વ્યવસ્થા
નર્મદની પોતાની જ ગણવી જોઈએ, જોકે તેને માટે પણ અંગ્રેજી
ઇતિહાસકારો પાસેથી તેને કંઈકે સૂચન કદાચ મળ્યું હોય. પણ તે
સાથે મારે કહેવું જોઈએ કે આ વ્યવસ્થા મને પોતાને શાસ્ત્રીય
જણાતી નથી. આખી પ્રજાઓના સ્વભાવો વિશે કરેલાં આટલાં
અર્થાં મોટાં સામાન્ય વિધાનોને હું હમેશાં સંદેહથી જોઉં છું.

અહીં નર્મદજીવનના મધ્યકાલના ગદ્યનો વિષય હું પૂરો કરવા
ઇચ્છું છું. નર્મદનું વ્યાકરણ પણ આ જ અરસાનું અને ઉપરનાં
પુસ્તકો સાથે જ ગણાવવા યોગ્ય છે, પણ તે ઉપર હું વિશેષ કહેવા
ઇચ્છતો નથી. અને હવે હું તેના જીવનના ઉત્તરકાલના લેખો, તેના
' ધર્મવિચાર 'ના લેખોનો વિષય હાથમાં લઉં છું.

નર્મદન જીવનનો સૌથી વધારે ચર્ચા અને સૌથી વધારે

કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરનારો બનાવ તે તેની શ્રદ્ધાનું પરિવર્તન છે. નર્મદ જે એક વખત સુધારાનો અગ્રણી હતો, જેનાં કાવ્યો સુધારકોનું આર્ષબલ ગણાતાં, તે નર્મદે સુધારાનો ઇનકાર કર્યો અને પ્રાચીન આર્યધર્મને પાછો અપનાવ્યો. આ રૂપે જેતાં આ બનાવ ધણા આશ્ચર્યકારક જણાય છે. પણ એ બનાવને જેવાની એ એક જ રીત નથી. તેને અનેક દૃષ્ટિથી જેવો જેઈએ અને તેમ કરવાને હું અહીં પ્રયત્ન કરીશ, જેથી તેનો કદાચ પૂરો ખુલાસો ન થાય તોપણ તે એછા આશ્ચર્યકારક, અને સ્વાભાવિક માનસિક વ્યાપારોના પરિણામરૂપ તો લાગશે એમ માનું છું.

સૌથી પહેલું એ વિચારવાનું છે કે નર્મદ પોતે ચુસ્ત રીતે વૈદિક વિધિઓ પાળનાર કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો, અને નાનપણમાં આ સંસ્કારો તેણે પૂરેપૂરા અપનાવ્યા હતા. આઠમે વરસે તેને જનોઈ દીધું તે પછી તેણે ‘સંધ્યા, રૂદ્રી અને વેદ ભણવો શરૂ કર્યો હતો.’^૧ અંગ્રેજ અભ્યાસ કરતો ત્યારે, તે નોંધે છે, “થોડા દાહાડા મેં પાર્થિવની પૂજા પણ કરી હતી.” “હું એટલો વહેમી હતો કે કલાસમાં જે કોઈ છોકરાનું થુંક ઉડ્યું એવી જે મને બ્રાંતિ પડતી તો મારા હોઠને લોહી નિકળે તેટલે લગી અંગરખાની ચાળ વતી ધસી નાંખતો. નિશાળે જતાં કાળકાદેવીનાં દર્શન કરતો ને એટલું માગતો કે ‘હું ઘણો અપરાધી છઉં, ક્ષમા કરજે ને મારહાઈ સારું કરજે’ ને ગાલે તમાચા મારતો... મુંઝમુંઝ નર્મદેશ્વર નામના મહાદેવ છે..... ત્યાં હું અધારામાં પૂજા અભિષેક કરીને ‘હું ઘણો અપરાધી છઉં, એમ કહિને નાકલીટી તાણતો, રામજી જતો તો ત્યાં ઘણીએક પ્રદક્ષણા કરતો. એ ભાવિકપણું અને મ્હોટાપણુમાં એકાંતમાં દલગીર રહેવાની તબિયત મારી માના સહવાસથી મારામાં આવ્યાં હશે એમ મને લાગે છે.”^૨

૧. મારી હકીકત પૃ. ૨૧.

૨. મારી હકીકત પૃ. ૨૯.

એ સાથે તે વહેમી પણ હતો, અને ખીકણ પણ હતો. તેના દાખલા પણ તેણે ‘ મારી હકીકત ’માં નોંધેલા છે. તે પછી મુંબઈના વાતાવરણમાં જુવાનીના જ્વેરસામાં, પ્રસિદ્ધિના શોખથી, દેશને આબાદ કરવાના ઉત્સાહમાં, તેણે સુધારામાં યાહોમ કરીને ઝુકાવ્યું. અને એમ કહી શકાય કે આ કારણો એકે એક બંધ પડતાં તે પાછો પોતાના પૂર્વ સંસ્કારોમાં આવી ગયો.

સનાતન ધર્મ તરફ જવાનાં મુખ્ય કારણોમાં સુધારાવાળા તરફથી મળેલી નાસીપાસી એક ગણાવાય છે. એ ખરું છે. તેણે અનેક વાર જોયું કે સુધારાવાળા ખરા કસોટીના પ્રસંગે ઊભા રહેતા નથી. જહુનાથ મહારાજને ત્યાં શાસ્ત્રાર્થ કરવા જતાં કોઈ સુધારાવાળા તેની સાથે ન આવ્યા; એક માત્ર કિસનદાસ બાવાની સહાયથી તેને એ પ્રસંગે નાસવું પડ્યું ! પણ આમાં માત્ર અંગત સહાયની નિરાશા એ જ કારણ નથી. ખરું તો એ છે કે નર્મદને સુધારાનો ઉત્સાહ પણ એક પ્રકારનો શ્રદ્ધાનો, ધાર્મિક ઉત્સાહ હતો. તે વૃત્તિ તેણે સુધારાવાળામાં જોઈ નહિ. નર્મદ પહેલેથી જ ધાર્મિક વૃત્તિવાળો હતો. ‘ ભક્તિ વિષેના નિબંધની નીચેના ટિપ્પણમાં તે લખે છે “ મારો વિચાર (મારા ધનના લોભનો નહી પણ કેવળ શુદ્ધ) ધણાં વરસ થયાં ધર્મ સંબંધી ચોખ્ખું જ્ઞાન પામી તેનો લોકમાં પ્રસાર કરવો: ...જુ. વ. સભામાં ધર્મ સંબંધી ભાષણની છુટ નહી તેથી હું ને મારા કેટલાક મિત્રો બહુ મુંઝાતા—આખરે મેં રાજીનામું આપ્યું. ને તત્ત્વશૌધક સ્થાપી ” ? હાંડિયામાં પણ તે સર્વ આનંદમાં અજ્ઞાન-નંદને ઉત્તમ ગણે છે. ધર્મની જિજ્ઞાસા એ એના સ્વભાવનો એક અંશ હતો. ત્યારે સુધારાવાળામાં તેણે ધર્મવૃત્તિનો અભાવ દીઠો. ૨

૧. જ્ઞાનું નર્મદગદ્ય પૃ. ૧૯૬-૭.

૨. “ મૂળથી જ ધર્મની ભક્તિની લાગણી નહિ તો ધર્મ સુધારો કેમ થાય ? ” ધર્મવિચાર પૃ. ૩૫.

‘ ધમ વિચાર’ના ધણા લેખો સુધારાવાળા ઉપરના જાહેર તહોમતનામાં જેવા છે. તેમાં સુધારો અને સુધારાવાળા બન્નેની અપૂર્ણતા તેણે બતાવી છે. તે કહે છે: “ સૌ સુધારાવાળાએ ખ્રિસ્તી ઉપદેશકોનું ફાવવા દીધું નથી પણ પ્રજામાં કુસંપ કીધો છે; કેટલાકને સંશયી કીધા છે; તેઓ અહુમોહા છે; કહેણી પ્રમાણે રહેણી રાખતા નથી; વિષયસેવન યથેચ્છ કરે છે; અસત્ય, અમર્યાદા, વ્યભિચાર, મદ્યપાન, સ્વાર્થશુદ્ધિ, સંકાયવૃત્તિ એ આદિ દુર્ગુણ પ્રજામાં વધ્યા છે, તે જડ શક્તિને વખાણનારા ને નીતિ વિષે નિસ્પૃહ રહેનારા સુધારાવાળાની સંગતિએ. ” ૧ વળી કહે છે: સુધારાએ “ શાંતિ, વૈરાગ્ય, પવિત્રતા, સત્ય, મર્યાદા, એમાંનાં દૈવતને ખોટું મનાવ્યું, પણ સત્ય, સભ્યતા, સંપ, અંધુત્વ, પરાપકાર એને વખાણ્યાં ને પ્રપંચ, અમર્યાદા, કુસંપ, વાદ, ભમત, સ્વાર્થ એ દેખાડ્યાં. ” ૨ સુધારામાં તેને ખરી ધાર્મિકતા જણાઈ નહિ, “ આ દેશમાં સુધારાવાળાનું ધર્મભત તેને એક પ્રકારનો માનવધર્મ કહિયે. ” ૩ “ સ્વધર્મને વગોવ્યા વિના કેવળ સંસારી વિષય જેવા કે યુરોપનાં પદાર્થશાસ્ત્રરસાયન યંત્રાદિ વિદ્યાની વૃદ્ધિ, યુરોપના વૈદ્યની વૃદ્ધિ, યુરોપની રાજનીતિઓની જાણ, યુરોપનાં સાહસિક પુરુષોનાં ચરિત્ર, યુરોપના લોકની અર્થપ્રાપ્તિની ને કર્મ કરવાની નીતિ, યુરોપનાં સૈન્યસાધન એ વિષે ઉપરાઉપરી બોધ લોકભાષામાં થયો હોત તો ત્રીસ વર્ષમાં પ્રવૃત્તિ કેટલીક રીતે સખળી થઈ હત; પણ તેમ કરવું સૂઝ્યું નહિ. સ્વધર્મના દોષ જેવા ઉપર દાઢ ને ખીજ પાસથી યુરોપના સંસારસુખ ઉપર મોહ તેથી તેવું સંસારસુખ મેળવવાને પ્રયત્ન ચલાવ્યો. ” ૪ ધર્મશ્રદ્ધા વિના કોઈ પણ કાર્ય થતું નથી, કાર્યને આવશ્યક હિંમત કે ત્યાગ આવી શક્તાં નથી. “ સ્વરાજ્ય થાય તેને માટે દેશાભિમાન છે એમ તો સુધારો

૧ ધર્મવિચાર પૃ. ૪. ૨ એજન પૃ. ૧૨.

૩ એજન પૃ. ૪૯. ૪ એજન પૃ. ૭૫-૭૬.

સ્પષ્ટ ખોલી શક્યો નહિ. અમણાની સરકારની ઈતરાજી થવાની ખીકે,"^૧ આથી નર્મદાશંકરને સુધારો અને સુધારાવાળા સામે પ્રત્યા-ધાત થયો. તે કહે છે : “નર્મદાશંકર હિંદુ ધર્મનું સંશોધન ને એકેશ્વર ભક્તિનો પ્રસાર એને માટે ઉદ્ધમી. તે ગુજરાતી તથા દક્ષણી સુધારાવાળાની સ્થિતિ નીતિથી અપ્રસન્ન થઈ, ધર્મ સુધારાનો વિષય છોડી દઈ, સુરત જઈ રહ્યો કોશઅંથ પૂરો કરવાને.”^૨

તેના માનસિક પરિવર્તનનું ખીજું કારણ રાજ્યરંગ લખવાને અંગે કરેલો તેનો ઇતિહાસનો અભ્યાસ ગણાય છે અને તે પણ યથાર્થ છે. તે પોતે કહે છે : “મહીપતરામ રક્ષકછેદક તે વેદને ધર્મ-પુસ્તક ન માનવાથી ઉચ્છેદક છે. નર્મદાશંકર રક્ષકછેદક, પછી સર્વ વિષયમાં ઉચ્છેદક જણાઈ “રાજ્યરંગ” લખ્યા પછી છેદકરક્ષક છે.”^૩ ઇતિહાસના અભ્યાસથી તેની કેટલીક ઊંડી શ્રદ્ધા પલટાઈ ગઈ. તેની ઈચ્છા હિંદને પ્રવૃત્તિને માર્ગે લઈ જઈને આબાદ કરવાની હતી. તે કહે છે : “સંસાર એ નાટક છે ને એમાં ન્યાંત્યાં ધુમાધુમ થઈ રહી છે; આપણે પણ ધૂમીએ છીએ. આપણાથી ધુમ્યા વિના રહેવાતું જ નથી. પ્રવૃત્તિમાં રહીએ છીએ, કામકાજમાં પ્રવૃત્ત છીએ, પ્રવૃત્તિ આપણને સર્જિત છે તો પછી નિવૃત્તિ ને સંતોષથી સુખ છે એ ભણવું મિથ્યા કેમ ન થાય?...મારો તો આજ વિચાર કે નિવૃત્તિ-વિવેક સમજી સ્વભાવકર્મથી પ્રવૃત્તિ રાખવી ને ઉદ્ધમક્રમના લહાવા લેવા એ સુખ ઉંચા પ્રકારનું છે, ને એ સુખ જે ઘણીવાર રહે તેવું હોય તો એ સર્વોપરિ ને ઉત્કૃષ્ટ છે.”^૪ આ તેણે ૧૮૬૬માં લખ્યું છે. આવા પ્રવૃત્તિના પક્ષપાતના ઉદ્ધેષો ખીજે પણ છે. ઇતિહાસના અભ્યાસથી તેને એ વાત જણાઈ. એક તો એ કે પ્રવૃત્તિનું પરિણામ પણ શુભ જ છે એવું કાંઈ નથી. તે કહે છે : “યુરોપના કર્માભિ-

૧ એજન પૃ. ૮.

૨ એજન પૃ. ૨૮-૨૯.

૩ એજન પૃ. ૬.

૪ સરકારી નર્મગદ્ય: ઉદ્યોગ તથા વૃદ્ધિ પૃ. ૮.

માની તથા પ્રવૃત્તિવિસ્તાર કરનારા લોકની પણ ચઢતી પડતી થઈ છે. અમલોનાં સ્વાધીન રાજ્યના લોક તે પૂર્વ કાળમાં પરાધીન હતા જ; ભતિસ્વભાવ દેશસ્થિતિપરત્વે તેઓએ જૂદા જૂદા જશ દાખવ્યા છે; ધણુંધણું મથન કરે પણ તેઓને ધ્વંસેલી સિદ્ધિ મળી નથી; ને વળી વિપરીત ભૂંડાં પરિણામ પણ બન્યાં છે. એ શી શિક્ષા સૂચવે છે? એ લોક પણ પોતાનાં તથા સંબંધીઓનાં કર્મ (પૂર્વ તથા વર્તમાન) અને જગતનો સ્વભાવ (ઉત્પત્તિસ્થિતિભય) તથા કાળ એના એકત્ર યોગને વશ હતા તથા છે જ. ”^૧ અને બીજી તરફથી એને જણાવું કે હિંદદેશના વતનીઓ સ્વભાવે નિવૃત્તિ-પરાયણ છે, તે પ્રવૃત્તિને માર્ગે જઈ શકશે નહિ. અને પ્રવૃત્તિ કરતાં નિવૃત્તિનો માર્ગ જિંચો છે. તે કહે છે: “એશિયાના કેટલાક લોક કોઈ કાળે યુરોપમાં ગયેલા તો કોઈ કાળે યુરોપના કેટલાક તે એશિયા-માં આવેલા છે; બંને ખંડના લોક મનુષ્યના સામાન્ય સ્વભાવ ગુણવાળા છે તે શરીરરંગ, ધર્મ, રીતભાત સ્થિતિમાં ઘણીધણી વાતે... વિશેષે જૂદા જ જણાયા છે. સાંસારિક કર્મવૃત્તિમાં ચિત્ત બુદ્ધિ પ્રયત્ન એ બેટલું જેવું યુરોપ રાખે છે તેટલું તેવું એશિયા રાખતું નથી; અભિમાન તથા સાંસારિક અર્થકામબુદ્ધિ એ નિત્યદર્શન યુરોપનું છે અને નિરભિમાનપણું તથા ધર્મબુદ્ધિ એ નિત્યદર્શન એશિયાનું છે. ”^૨ અને આ સ્વભાવ બદલવો તેને શક્ય લાગતો નથી. “ખંડ તથા દેશની પ્રકૃતિ જોતાં નક્કી થાય છે કે, આ દેશના લોકમાં યુરોપના લોકનું અભિમાન ઉત્પન્ન થનારું નથી... આર્યમાં યુરોપનું દેશાભિમાન ઉત્પન્ન કરવું તે નિરર્થક છે—આર્યની દૈવી પ્રકૃતિ અદલાઈ દૈત્ય પ્રકૃતિઓ થશે ને નિંદિત કળિ પ્રમળ થયો જણાશે, તેને હજી વિલંબ થશે. ”^૩ અને બીજું એ કે પ્રજાના સ્વભાવમાં સુધારાનો ફેરફાર કરવો એ ઈશ્ટ પણ નથી. “સુધારો પોતાના ઉદ્દેશમાં ફાવતો નથી જોકે તેને છાપયંત્ર સહાય છે ને પ્રાંત પ્રાંતમાં બહુ બહુ પ્રકારે

૧. ધર્મવિચાર પૃ. ૧૩. ૨ એજન પૃ. ૭૩-૭૪. ૩ એજન પૃ. ૭૪-૭૫

વિષયો ચરચાય છે. પ્રજાની હઝારો વર્ષની નીતિ ફેરવવાને બહુ કાળ જોઈએ અને અમણાં નથી ફાવતો. પણ ધીમે ધીમે ઉદ્યોગ જારી રહેથી ફાવશે એમ યોલી બલે આ દેશના સુધારાવાળા પોતાનો કક્કો ખરો કરવામાં પોતાનો કાળ કાઢે પણ અમારા પાકે વિચારે તો તેઓ પોતાનાં તે પ્રજામંડળમાં હિતનો નાશ કરનારા છે.”^૨ નર્મદનાં બદલાયેલાં મંતવ્યો બધાં આપણે માનીએ નહિ પણ એટલું તો સાચું કે પ્રજાનો સ્વભાવ એકદમ બદલી શકાતો નથી. બલાતકાર-પૂર્વક કરેલા દે રક્ષારો પ્રજાને હાનિકારક થાય છે.

પણ નર્મદના માનસિક પરિવર્તનનો પૂરો ખુલાસો એકલા બુદ્ધિકૃત નિર્ણયોના ફેરફારોથી થતો નથી. એ પરિવર્તનનું એક કારણ નર્મદનો સ્વભાવ પણ છે. નર્મદનો સ્વભાવ એવો જણાય છે કે તે કોઈ પણ માર્ગમાં અરથે અટકીને રહી શકે જ નહિ. જે માર્ગે જાય તેને છેલ્લે પગથિયે જઈને ઊભો રહે, ત્યારે જ અટકે. એ જ સ્વભાવથી તેણે કાવ્યપ્રવૃત્તિ હાથમાં લીધી તો તેને અંગે પિંગળ અને રસશાસ્ત્રના ગ્રંથો પણ વાંચ્યા અને તે ઉપર પુસ્તકો પણ લખ્યાં; તેણે સાહિત્યસેવા કરવાનો વિચાર કર્યો તો હાથમાં કલમ લઈ નિર્વાહને અર્થે પણ નોકરી ન કરવાનું પણ લીધું. તે યાહોમ કરીને પડવાનું કહે છે ત્યારે પોતાના સ્વભાવને જ પ્રગટ કરે છે. સુધારાને માર્ગે હતો ત્યારે તે સુધારાનો અગ્રણી થયો. તેમ જ તે સુધારાથી પ્રત્યાઘાત પામ્યો ત્યારે પાછો સનાતન ધર્મની શ્રદ્ધાના પણ ખીજે જ છેડે જઈને ઊભો રહ્યો. આ અંતિમકોટિમોહ કંઈક પહેલેથી તેના સ્વભાવમાં હશે જ, પણ તે પડીથી નિશાથી ઘણો વધી ગયેલો એમ હું માનું છું. તેનાં લખાણોમાં નિશા ક્યાંના ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે અને હું માનું છું કે એ જાતનો નિશા કરનાર પોતાના માનસિક વેગ ઉપર સંયમ રાખી શકતા નથી,

અને હમેશાં અંતિમ ક્ષણે જઈ ખેસે છે. આપણા સાહિત્યમાં આમ નિશાએ ઘણાનાં જીવનની અરખાદી કરી છે, અને જોકે અંગત લાગણીના માનને લીધે આપણે એ અધુનું કહી શકતા નથી તોપણ નવા જમાનાને આટલી વાત કહેવાની જરૂર છે. કારણકે નવા જમાનામાં પણ એક સ્વચ્છન્દીપણાનું વલણ વહેતું જેવામાં આવે છે.

તે ઉપરાંત તેને સનાતન ધર્મ તરફ ખેંચનાર બળમાં નર્મદની બીજી પત્ની ડાહીગવરીને પણ ગણવી જોઈએ. સાંભળ્યું છે કે તે બાઈ ધર્માચાર ઉપર અત્યંત આસ્થા રાખનાર હતી. નર્મદના તરંગીપણાની અનેક સંકડાશી, સંકટો, કષ્ટો તેણે જે ધાર્મિક સ્વસ્થતાથી સહન કર્યાં, અને પતિ ઉપર તેણે જે ઠેક સુધી આસ્થા રાખી, તેની મૂક અસર નર્મદ ઉપર ઘણી થઈ હશે. પહેલેથી જ નર્મદ ઉપર સ્ત્રીની ઘણી અસર થતી હશે એમ હું માનું છું. જુવાનીમાં તેના મન પર સ્ત્રીની અસર કેટલી પ્રબળ થયેલી તે તેણે ‘મારી હકીકત’માં નોંધેલું છે : અને આ જાતના તેના અનુભવો તેણે બહુ નોંધ્યા નથી, પણ તેનાં જે સૂચનો છે તે ઉપરથી એટલું જણાય છે કે તેના ઉપર સ્ત્રીની ઘણી અસર થતી. તેના ઉપર તેની માની અસર તો ઘણી હતી જ. તે ઉપરાંત તે ‘મારી હકીકત’માં લખે છે : “બાપ મુંબઈ, રોજગાર નહી. એકલો પડી ગયો તેથી પાછું મન દલગીરીમાં ફટકેલ થઈ ગયું ને તેમાં મારી મા સંબંધી પાછા ખ્યાલો થવા માંડયા. એવામાં એક કુળવંતી ડાહી સ્ત્રીનો સહવાસ થયો અને એથી મારું સમાધાન થયું.”^૧ વળી લખે છે : “અપરેલની શરૂઆતમાં મારે ખે કુળવંતી સ્ત્રી સાથે સ્નેહ બંધાયો.”^૨ ડાહીગૌરી સાથેનું સંસારજીવન તેના આત્મચરિત્રમાં આવતું નથી, પણ ડાહીગૌરી સાથેનો તેનો એક સંવાદ નર્મદ શતાબ્દી વખતે શ્રીયુત મણિલાલ ધરજીરામ દેસાઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલો તે

શ્રી વિશ્વનાથે 'નર્મદનું મંદિર, ગદ્ય વિભાગ'માં સંગ્રહી સુલભ કર્યો છે. ૧ એ સંવાદ વાંચતાં કોઈ કોઈ જગાએ તો, નર્મદે સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતાને માટે આટલું કહેલું છતાં, તેના તરફનો આદર ઓછો થઈ જાય છે પણ એ અહીં પ્રસ્તુત નથી. મારું વક્તવ્ય એ છે કે એ સંવાદ જેતાં ડાહીગૌરી એક ધાર્મિક અને દૃઢ મનની ઉદાર બાઈ હતી એમ જણાયા વિના રહેતું નથી. નર્મદ એને ત્રણ વિકલ્પો આપે છે જેમાંનો છેલ્લો 'મારાં ખૂંદાં ખમવાં ને દુઃખ પામતાં પણ મારી જ સાથે રહેવું' એ વિકલ્પ તે સ્વીકારે છે. તેને શિવ અને માતા ઉપર આસ્થા હતી, તે પક્ષપ્રદોષ ને શિવરાત્રી અને શ્રાવણમાં સોમવાર તથા શિવ-કવચનો પાઠ કરતી. આ બાઈના તપોમય જીવનની નર્મદના મન ઉપર મૂક અને અજ્ઞાત રીતે અસર થઈ હોય એમ મને લાગે છે. ૨

આ સર્વ ઉપરાંત મને એક કારણ વધારે વ્યાપક અને સૂક્ષ્મ લાગે છે. હું માનું છું કે સુધારો પ્રગતિ ન કરી શક્યો એ પરિસ્થિતિ નર્મદને માટે એક મહાન પરાભવની અને નિરાશાની હતી, અને તેણે નર્મદના મન ઉપર બહુ ગંભીર અસર કરી હોવી જોઈએ. નર્મદ ધણો ઉત્સાહી હતો, રણુશ્ચર હતો, પણ તે સાથે તે ગમગીન હતો. તેને દુઃખમાં પણ એક પ્રકરનો રસ આવતો. આ હકીકત મેં 'નર્મદાશંકર કવિ'માં કહેલી છે. ૩ તેનો ઉત્સાહ અને વિષાદ એ એક જ સ્વભાવનાં એ પાસાં કહીએ તો પણ ચાલે. આવો જ સ્વભાવ આપણે સદગત કાન્તનો પણ જાણીએ છીએ, જેમના પત્રમાં એવા અનેક ઈશારા છે, અને અહીંતહીં કથૂલત પણ છે કે તેમનો સ્વભાવ અતિ ઉત્સાહ અને

૧ પૃ. ૩૪૪થી ૩૫૦

૨ ફાર્બસ સભામાં મારું ભાષણ પૂરું થયા પછી દી. બ. કૃષ્ણલાલ-ભાઈએ ઉપસંહારમાં મારા આ મતને ટેકો આપેલો હતો. જુઓ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રિમાસિક પુ. ૨, પૃ. ૧૨૬

૩ નર્મદાશંકર કવિ પૃ. ૮૦

વિધાદની વચ્ચે ઝોલાં ખાતો. નર્મદના સંબંધમાં મને જણાય છે કે ઉત્સાહનો ઓટ આવતો દેખાતાં તેણે થોડો સમય તો પોતાને ખોટો ઉત્સાહ ચડાવ્યો, પણ તે પણ જ્યારે શક્ય ન રહ્યું ત્યારે તેનો વિષાદ અનર્ગલ થઈ ગયો. એ વિષાદ પછી રસનો વિભાવ ન રહ્યો, તેમાંથી કાવ્યો ન થયાં, તે મૂંઝવણના રૂપનો બની ગયો. દેવાથી અને પૈસાની તંગીથી તે ગભરાયેલો હતો જ. તે નિરુપાય લાચાર થઈને જૂના મતોને શરણે ગયો હોય એમ જણાય છે. તેમાં તેની બુદ્ધિ પણ કંઈકે કંઈક ઠંઠિત થઈ ગઈ જણાય છે. તેની આ સમયની કેટલીક નોંધો જોતાં તેની આ વિહ્વલતા નિરાધારતા જણાઈ આવે છે. જપ તપ દર્શન શ્રાદ્ધ સંવત્સરી વગેરે બધાંને તે માનવા મંડી ગય છે. સંવત ૧૯૩૫-૩૬-૩૭ની નોંધો^૧માંથી આપણે એક જ જોઈએ.

માઘ સુદ ૧૦—મહાલક્ષ્મીના દર્શન કરી સતેજ થયો. ૧૧—તાબુતને દહાડે આબુલનાથ જઈ બ્રહ્મજ્ઞાનના વિચાર ને સરસ્વતીનો જપ. પણ સમુદ્ર કિનારેથી જતાં બે વાર રેતીમાં હાથ ઘાલ્યો હતો, પારસની ઘેલછામાં.^૨

જપ અને દર્શનને આપણે સાધારણ ગણીએ પણ પારસમણિની ઘેલછાથી રેતીમાં હાથ ઘાલવો એ ખરેખર બુદ્ધિની નિર્બળતા જ છે. તેના લેખોમાં આવી નિર્બળતા ખાસ દેખાતી નથી, ગણવી હોય તો 'ગ્રહણકાળ' જેવા લેખમાં તે ગણી શકાય, જ્યાં તે કશા પણ પ્રમાણ વિના માની લે છે કે

પૂર્વના વેદધર્મ^૩ પંડિતોએ ગ્રહણથી જગતની પ્રકૃતિમાં વિકૃતિ થાય છે, એવું સિદ્ધ કરી રાખ્યું છે.....ગ્રહણ સમયે લોક માત્રના શ્વાસનું સમાન વહન થાય છે. જગતની સુષુમ્ણા નાડી ચાલે છે.૩

આ બુદ્ધિની નિર્બળતા વિશેષ તો તેના જીવનમાં અને આચ-

^૧ નર્મદનું મંદિર, ગદ્ય વિભાગ, પૃ. ૩૫૦થી ૩૫૮. ^૨ એજન પૃ. ૩૫૫. ^૩ ધર્મવિચાર, પૃ. ૨૧૯.

રણોમાં દેખાય છે, તેના પ્રસિદ્ધ લેખોમાં તેા પરીક્ષા વિના કેવળ આસ્થાથી કેટલુંક માની લે છે ત્યાં જ જણાય છે, તે સિવાય નહિ.

મનની નિરાશામાં તે પૂર્વજીવનની શ્રદ્ધા અને વહેમોમાં લપસી પડયો. જાણે હવે કંઈ જ કરી શકાય તેવું રહ્યું નથી, ત્યારે હવે છેલ્લે ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને એ જ કરોને, એવી હારણુબુદ્ધિ મને તેનાં છેલ્લાં લખાણોમાં જણાય છે. તે કહે છે :

ક્ષાત્ર વર્ગને માળા જપવાનું કહ્યું ? હા. પ્રવૃત્તિના ઉદ્યોગમાં ફવાવું નથી ત્યારે જાણવું કે સમય અનુકૂળ નથી; એમ છે ત્યારે નિવૃત્તિના માર્ગને ઉદ્યોગ કરવો—અભિમાન મૂકી ઈશ્વરને ભજવાનો કે તે સમય ઉપર સહાય થાય. ?

લો આર્ય, અમણાની વ્યવસ્થિત સારી સ્થિતિ જ્ઞેતાં બ્રિટિશ સત્તા વૃદ્ધવાને તેા લાંબો કાળ જ્ઞેઈયે; પણ નીતિબળ ઘટવા માંડ્યું છે, એમાં તેા સંશય નથી, પણ વળી તે સંબંધી તર્ક કરવા ને કોડમાં આશા બાંધવી એ વેલાઈ છે અને ઈટાલીના લોકની પેઠે ઉદ્યોગ ચલાવવો એ તેા મૂર્ખાઈ જ છે એમ તું જાણ. ખાલસાની પ્રબંધે ખુંધા ખમવાની નીતિ છોડી બીજી નીતિ લેવી, એ યોગ્ય નથી જ...

દેશાભિમાનના નિબંધમાં શું થઈ શકે ને શું ન થઈ શકે તેનો વિચાર કરે છે, તેમાં પણ પ્રથમ, ઉપરના અવતરણમાં છે તે પ્રમાણે, ઈટાલીની પેઠે લડાઈથી સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનો સંભવ નથી જ એમ કહે છે અને પછી ખીજા વિકલ્પનો વિચાર કરતાં કહે છે :

પ્રબંધનાં મુખત્યારોની સલાઓ થાય ને તે સરકાર ખાસે હક ન્યાય સુખ માગે એવું, પરદેશી પરધર્મ સત્તાને આધીન એવી હિંદુસ્તાન જેવા મોટા દેશની, અનેક નત ધર્મવાળી, ને રાજપ્રકરણમાં ચિત્ત ન રાખનારી એવી, વળી સેંકડો વર્ષ થયાં પરતંત્ર એટલે બંધી બુદ્ધિનીતિએ હીણ એવી

પ્રજામાં થવાને શી આશા કરવી? હિંદુસ્તાનના લોક સમસ્તના મુખત્યારોની એક મોટી સભા થાય-કાનેડા કે આયરલેન્ડની પેઠે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં દેશીઓ બેસે એને માટે પ્રયત્ન કરવો મિથ્યા છે. ?

એ નિબંધના છેવટના ભાગમાં પોતે પ્રશ્ન પૂછે છે :

ધર્મ વિષયમાં સમાજોનાં પણ જુદાં મત, એને લીધે અને પ્રવૃત્તિને જ વિચારે તથા હારી થાકી ગયલે અભિમાનને ભૂલી પડેલી સંશયી બાવરી થયેલી પ્રજાએ હવે કીઓ માર્ગ લેવો ?

આ પ્રશ્નનું વર્ણન તે નર્મદનું પોતાના મનનું જ વર્ણન છે. આ પ્રશ્ન પૂછીને તે જવાબ આપે છે :

આપણા પૂર્વના જ્ઞાની શિષ્ટજનોની શિક્ષા આવી છે:—

સેંકડો વર્ષ પરતંત્ર રહી સ્વતંત્ર થવાની શુભેચ્છા થઈ છે તેા સિદ્ધિ-કાળ વહેલો મોટો પણ આવશે જ માટે ધીરજ રાખવી. પાસકી નીતિએ આપણું બળ વધનારું નથી: આપણું બળ આપણી પોતાની જ નીતિએ વધશે ને તેને માટે પહેલી આ સમજ કે, પરદેશી ધર્મ નીતિ રીતિ વસ્તુ ઉપર જે મોહ થયો છે તે હજુનો: આત્મસ્વરૂપ ઓગળી નિર્મળ થયું. રાગી વૃત્તિને અંકુશિત રાખીને વિરાગવૃત્તિ ધરવી કે, જેથી આ લોકમાં દૃઢ નિયમે સારાં કામ થાય ને પરલોકમાં સારી ગતિ મળે. ૨

એના સમસ્ત માનસનું પરિવર્તન થવામાં મને આટલાં કારણો જણાય છે.

આ સમયની શૈલી પણ નર્મગદ્ય કરતાં તદ્દન જુદા પ્રકારની છે. નર્મગદ્યની શૈલી સીધી સાદી એકાગ્ર કાર્યોન્મુખ છે. પછી રાજ્યરંગમાં શૈલી ધીમે ધીમે બદલાતી જાય છે. રાજ્યરંગ ઇતિહાસનું પુસ્તક છે. તેમાં માત્ર હકીકત જ કહેવાની હોય, તેમાં બહુ બહુ તો મનન ચિંતન કે લાંબા ઇતિહાસપટો ઉપરથી નિષ્પન્ન થતાં સામાન્ય સત્યનાં કથનો

હોય, તેમાં કોઈ પણ અમુક કાર્ય તરફ વાંચનારને પ્રેરવાનું ન હોય, એટલે શૈલી પણ એ પ્રકારની થાય. 'ધર્મવિચાર'માં પણ આ ઇતિહાસની શૈલીનું જ પ્રાધાન્ય છે. 'ધર્મવિચાર'ના કેટલાક લેખોમાં તો હકીકત ઠાંસીઠાંસીને ભરેલી છે. મૂળ ઇખારતમાં અને ટિપ્પણોમાં પણ બધે નાની મોટી અનેક હકીકતો અને હકીકતો સંબંધી અભિપ્રાયો ભરેલા છે. જાણે નર્મદ રસ્તે જતાં ચાકી ગયો છે અને ઘડીભર ઊભો રહી આખો રસ્તો લાંબી નજરે ફરી જોઈ જવા માગે છે. તેને કાંઈ કરવાનું સૂઝતું નથી, એટલે માત્ર બની ગયેલી હકીકત જ કહ્યાં કરે છે. અલબત્ત હકીકત ઉપરથી તેને છેવટે સ્વધર્મનો ઉપદેશ કરવો છે પણ એ ભાગ પર આવતાં સુધી તો તે માત્ર હકીકત જ કહ્યાં કરે છે. પાછળથી આવી હકીકતથી તેની શૈલી કંઈક ભારે અને ક્યાંક ક્યાંક કંઠગી પણ થઈ છે. આ સામાન્ય લક્ષણ તો આખું પુસ્તક વાંચતાં જ પ્રતીત થાય છે, તેના દાખલા આપવાની જરૂર હું જોતો નથી. એટલે તે સિવાયનાં શૈલીનાં લક્ષણો અહીં કહીશ. આપણે નર્મદગદ્યની શૈલીમાં જોયું હતું કે નિબંધ લખતાં લખતાં તે વચમાં વાંચનારને પ્રત્યક્ષ સંબોધન કરવા માંડે છે. વકતૃત્વની એ છટા અહીં પણ દેખાય છે, જોકે અહીં જરા ભિન્નરૂપે દેખાય છે :

૩૨ (હવે શૈલી બદલીને) આર્યબંધુ! (એમ નહિ) ભો આર્ય! જો તું બ્રહ્મજ્ઞાન, તપ, વિદ્યા, સ્થિતિ, વચ, સમપણુ રનેહ એણે ન્યેષ્ટ છે તો અમે આર્ય મર્યાદાશીલ છિયે, પણ જો તું મોહાદિકે અસાવધ છે તો અમે તુને સાવધ કરીશું પછી સામે કે દંડે, ને એમ કરવાને અમે અધિકારી છીએ. જો તું સમાન છે તો કરી લે વિચાર ને થા સાથી કે રહે અજગો; અને કનિષ્ઠ છે તો સૂણ ને આજ્ઞા પાળ. અમણુ તારી સ્થિતિ ધર્મ અર્થ કામ વિષયમાં બ્રહ્મ ભુંડી દયામણી છે પણ તું તેમ પોતાને નથી જોતો—તું તારા તોરમાં છે પણ હજી સમય છે વિચારી વતવાને.

૩૯ જાણુ સિદ્ધાન્ત કે સ્વયં ભવતિ યથથા ભવતિ તથથા નાન્યથા' જે જે પ્રકારે થવાનું છે તે તે પ્રકારે થશે, બીજે પ્રકારે નહિ.....

૪૩ જાણુ, અધર્મ ત્યાં નબળાઈ તથા અલક્ષ્મી અને ધર્મ ત્યાં જ સખળાઈ તથા લક્ષ્મી છે.....

૪૪ જાણુ, ધર્મના જય અદ્ભુત છે.....

૪૫ ભો આર્ય! પરાયા વિચાર કાઠી શુદ્ધ થા, નિઃસંદેહ થા, આસ્થાવાન થા. ને કર્તવ્ય કર...

૪૭ ભો આર્ય! સ્મરણુ કર, અનેક જન્માંતરનો પ્રવાસ કરી તારે મૂળ ધામે જલું છે; સ્મરણુ કર, તે ધામે જવાને આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન પામવું અવશ્ય છે; સ્મરણુ કર, તે જ્ઞાન પામવાને વેદવિહિત નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ તારે કરવાં છે. સંસારી અર્થકામનામાં તારું કલ્યાણુ નથી, પણુ સ્વધર્મ-વિષયમાં ને સ્વધર્મપાલણુ જ છે; વૈરાગ્ય, ભક્તિ, કર્મ, ઉપાસના ને જ્ઞાન એ સાધને છે : પ્રવૃત્તિની અશાંતિમાં નહિ, પણુ નિવૃત્તિની શાંતિમાં જ પરમ કલ્યાણુ છે. ?

અહીં સ્પષ્ટ જોઈ શકાશે કે ભાષા પાછી વધારે સંસ્કૃતમય થઈ છે. નર્મગદ્યની ભાષામાં, જૂના નર્મગદ્યના કૃત્રિમ શબ્દોને ઠેકાણે નવા નર્મગદ્યમાં આપણે વધારે સાદા ધરગથુ શબ્દો જોયેલા, તેને બદલે અહીં સંસ્કૃત શબ્દો વધારે જોઈએ છીએ, જોકે ભાષાના વધારે અભ્યાસથી તેણે અહીં ખોટા સંસ્કૃત શબ્દો બનાવ્યા નથી. વકતૃત્વ છતાં ભાષા સામાન્ય વાતચીતની નથી, પણુ તેમાં કંઈક ગૌરવ અને ભવ્યતા આણુવાનો કૃત્રિમ પ્રયત્ન જણાય છે. ગદ્ય વધારે લયબદ્ધ થયું છે પણુ તે સાથે કૃત્રિમ આડંબર આવેલો જણાય છે. આ શૈલી મને રાજરંગથી શરૂ થતી જણાય છે. રાજ્યરંગની પ્રસ્તાવનાનું પહેલું વાક્ય :

એક છે, અનેક છે, નિવર્તે છે, આનંદે છે: એકને અનેક અર્થ છે, એકને અનેક કામ રાજે છે, એકને અનેક ધર્મ પ્રતાપે છે; પ્રેમ પોષે છે, શૌર્ય પ્રકાશે છે ને જય વિલાસે છે:—સર્વાકાળ શ્રીરંગ.

આ વાક્ય સદ્ગત કે. હ. ધ્રુવ ગદ્યલયના નમૂના તરીકે તેમનાં યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાનોમાં ઉતારે છે, વાંચતાં તેમાં સુંદર લયનો ભાસ

થાય પણ છે, પણ અર્થદષ્ટિએ પરીક્ષા કરતાં તેમાં વાગાડબર જણાયા વિના રહેશે નહિ, અને હાસ્યના પરીક્ષક સહમત રમણભાઈએ એની એ નિર્બળતા જોઈને જ તેના અનુકરણમાં ભદ્રંભદ્રની પ્રસ્તાવના લખી જણાય છે.

નર્મગદ્યમાં આવી કૃત્રિમતા જણાશે નહિ. તેની કવિતામાં એ જણાય છે. જોરસાના ભાનથી, જોરસો દર્શાવવાના આગ્રહમાં તે કવિતાને કૃત્રિમ કરી ખેસે છે: ધણી વાર અનોચિત્યને દોષ પણ કરી ખેસે છે—ખાસ કરીને પ્રીતિની કવિતામાં. કવિતામાં તે જે જોરસા ખાતર કરે છે, તે અહીં ગદ્યમાં તે બવ્યતા ખાતર કરે છે; અલખત અહીં પ્રીતિની કવિતા જેવા અનોચિત્યને અવકાશ નથી, પણ કૃત્રિમતા તો છે જ.

કયાંક તેની શૈલી ગૂંચવાઈને અવિશદ થઈ જાય છે :

ખગાડનાં કારણ પૂર્વજન્મનાં-કાળનાં માનતા છતે દશ્ય રાગ કાઢવા તયા સારી સ્થિતિ કરવા સહન કરતાં ધીરજથી નીતિના ઉપાય યોજવા, એ આર્થપુનુષાઈ છે. પૂર્વજન્મને ન માનનારા, કાળ ઇતિહાસની નીતિને ન માનનારા, રજસ્તમસી બુદ્ધિના તે પોતપોતાની ચંચળ બુદ્ધિયે ખગાડનાં કારણ અચુક જ છે એમ માની લે ને સાહસ ઉપાયે કાર્ય ખડું કરી બતાવે તોપણ તે કારણ પૂરાં સાચાં નહી જ ને કાર્ય દુઃખદ, —કાર્યઘટનાને દષ્ટાદૃષ્ટ ભલે કારણ હોય છે તો દૃષ્ટ ને એ પણ થોડાંક ને પૂરાં કેમ ગણામ? અને જે ઉપાય પરિણામે ચોખ્ખી સિદ્ધિ ન આપે કે અપાયરૂપ થાય તે શ્રેષ્ઠ છે, એમ કેમ કહેવાય ?

આવા ખીજા દાખલા છે પણ વધારે આપતો નથી. કદાચ આવાં વાક્યો વિરામચિહ્નોના વિશેષ ઉપયોગથી ઓછાં અવિશદ થાય, પણ તે અવિશદ તો છે જ.

‘નર્મવિચાર’ની શૈલીનું ખીજું મુખ્ય લક્ષણ વાક્યનો વ્યુત્ક્રમ

છે. આ વ્યુત્કમશૈલી અત્યારે કવિશ્રી નાનાલાલના અપદ્યાગદ્યમાં બહુ દેખાય છે, પણ એ શૈલીનો પણ પ્રથમ પ્રયોગક નર્મદ ગણાવો જોઈએ. 'ધર્મવિચાર'માં આ શૈલીનો તેણે એટલો બધો પ્રયોગ કર્યો છે, કે છૂટાછવાયા એ ત્રણથી વધારે દાખલા આપવાની મને જરૂર જણાતી નથી.

૧૮૬૦માં કવિ નર્મદાશંકરે પુનર્વિવાહ સંબંધી વાદ માંડ્યો જડુનાથજી સાથે ને એણે કૃષ્ણદાસ ઉપર લેખલ માંડ્યો. ૧

તે ગુજરાતી તથા દક્ષણી સુધારાવાળાની સ્થિતિ નીતિથી અપ્રસન્ન થઈ, ધર્મ સુધારાનો વિષય છોડી દઈ, સુરત જઈ રહ્યો કેશા ગ્રંથ પૂરા કરવાને. ૨

નર્મદાશંકર ૧૮૫૮માં શાસ્ત્રી વ્રજલાલ સાથે વાતો કરતો એકેશ્વર-મતના પ્રસારને અર્થે. ૩

આથી વધારે દાખલા નથી લેતો. હવે આ વ્યુત્કમશૈલી વિશે મેં પહેલાં પણ કહેલું છે કે આપણી ભાષાને તે કેવળ પ્રતિકૂળ નથી: આવી શૈલીની વિશેષ અસર ન હોય ત્યાં પણ માણસો સ્વાભાવિક રીતે વાક્યો વ્યુત્કમથી બોલે છે. તે ઘણું લાગે લાગણી કે કટાક્ષમાં વપરાય છે, અને એ છટા બહુ આકર્ષક અને અસરકારક છે. પણ નર્મદે અને તે પછી કવિશ્રી નાનાલાલે અને તેમના કેટલાક વિડંબકોએ તેનો અતિપ્રયોગ કરેલો છે—જોકે અત્યારે એનું અનુકરણ થતું બંધ થયું છે. નર્મદની આ શૈલી તેનાં નાટકોમાં જણાય છે એ મેં 'નર્મદા-શંકર કવિ'માં કહેલું છે, પણ તે પહેલાં પણ એ શૈલીના પ્રયોગો કવચિત્ જણાય છે. જેમકે

મોગલ રાજઓના વખતમાં કાશ્મીરમાં શાલના કારખાનાઓમાં ૩૦,૦૦૦ મંડાતી હતીયો સાળ. ૪

૧ એજન પૃ. ૨૪. ૨ એજન પૃ. ૨૮-૨૯. ૩ એજન પૃ. ૩૫.
૪ જૂનું નર્મદગદ્ય પૃ. ૨૬૦.

આ ૧૮૫૬ અને ૧૮૬૦ વચ્ચેના દાખલોનો દાખલો છે. નીચેનો ૧૮૫૬નો દાખલો મને સૌથી પહેલો જણાયો છે.

પણ કેવી થશે અવસ્થા આપણી તે જ્ઞેતા નથી ! ?

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે આ વ્યુત્ક્રમશૈલી નર્મદ-માં ઉતરોત્તર વધતી ગઈ છે અને ‘ધર્મવિચાર’માં તેનો સૌથી વધારે ઉપયોગ થયો છે. આ શૈલી જોકે ગુજરાતીમાં છે, પણ તેના અતિ-પ્રયોગનો પ્રારંભ હું અંગ્રેજીના અજ્ઞાત અનુકરણથી થયેલો માનું છું. ‘ધર્મવિચાર’ના ઉપર આપેલા દાખલા જ્ઞેતાં, વ્યુત્ક્રમ અંગ્રેજી વાક્યની પદ્ધત્યનાને અનુસરવાથી થયેલો જણાશે. એ દાખલાનું બને તેટલું શ્લોકશઃ અંગ્રેજી ભાષાન્તર નીચે પ્રમાણે કરી શકાય :

In 1860, Kavi Narmadashanker raised a controversy about widow-remarriage with Jadunath, and he sued Krishndas for libel.

He being dissatisfied with the condition and the ways of the Gujarati and Deccani reformers, left the subject of religious reform, went to Surat and lived there to complete his lexicon.

Narmadashanker, in 1858, used to talk with Vrajlal Shastri for the propoganda of monotheism.

આ અંગ્રેજી અનુવાદ સરખાવતાં જણાશે કે ગુજરાતી વાક્યોનો ક્રમભંગ અંગ્રેજી વાક્યપદ્યનાને અનુસરીને કરેલો છે. આ ક્રમભંગનો ખીજો કરી શકાયો નથી. આ વાક્યોમાં એવો કોઈ ભાવ કે કટાક્ષ

નથી, જેથી ગુજરાતીમાં સ્વાભાવિક રીતે ક્રમભંગ આવે. એટલે અંગ્રેજીના અનુકરણને આ ક્રમભંગનું હું કારણ ગણું છું. નર્મદે એમ ધણી જગાએ અંગ્રેજીનું ઉતાવળિયું અનુકરણ કરેલું છે. “સારા સારા વિદ્વાન એમ કહે છે કે કવિતાનું મુખ્ય તાકવું એ આનંદ તરફ છે”^૧ એમ તે કહે છે ત્યારે “Great scholars say that the principal aim of poetry is pleasure.” એ કે એવું કોઈ વાક્ય અને ખાસ કરીને અંગ્રેજી aim શબ્દ તેના મનમાં છે. ‘પદાર્થ ઇતિહાસ’^૨ શબ્દ તે વાપરે છે ત્યારે, અને ખાસ કરીને ‘ઇતિહાસ’ શબ્દ વાપરતાં, તેના મનમાં અંગ્રેજી પદ Natural History છે, નહિતર ખીજી કોઈ રીતે, ખીજી કોઈ ભૂલથી પણ ગુજરાતીમાં ઇતિહાસ શબ્દ અહીં આવી શકે નહિ. આ જ રીતે તેણે અંગ્રેજી વાક્યરચનાનું પણ અનુકરણ કર્યું, તેની વિલક્ષણતામાં તેને કાંઈક લઘ્યતા દેખાઈ, અને તેથી તેણે તેનો પ્રયોગ વિસ્તાર્યો એવું મારું નિદાન છે.

અહીં હું નર્મદની શૈલી વિષેનું મારું વક્તવ્ય પૂરું કરું છું. ૩ અંતે પરિવર્તનના પ્રશ્નની એક ખીજી બાબત હાથમાં લઉં છું.

આ પરિવર્તનમાં શું શું ફેટલું બદલાયું તે જોઈએ. પ્રથમ તે એ કે આ પરિવર્તન કોઈ વિગતનું કે માત્ર સાધનનું કે કાર્યક્રમનું નથી, પણ આખી દષ્ટિ કે શ્રદ્ધાનું પરિવર્તન છે. આ પરિવર્તનમાં, આપણે ઉપર જોયું તેમ, દેશાભિમાનની કેવળ ઐહિક સુખો માટેની ઉચ્ચ પ્રવૃત્તિની દષ્ટિ જ હિન્દ માટે ઇષ્ટ નથી : ધર્મ એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે અને ધર્મમાર્ગે જતાં ખીજાં શુભો એની મેળે મળી રહેશે એવી આસ્થા રહેલી છે. અત્યારે દુઃખો છે પણ તે તો સંસારમાં પડ્યા જ કરે છે, તેને માટે શાન્તિ રાખવી એ જ ખરું કર્તવ્ય છે.

૧ નૂનું નર્મદગદ્ય પૃ. ૧૩૩. ૨ એજન પૃ. ૨૯૩. ૩ જુઓ આ લેખનું પરિશિષ્ટ ૧ હું.

એ નવી શ્રદ્ધાથી, જે સામાજિક પ્રશ્નો ઉપર તેણે પ્રથમ ઉગ્ર રીતે અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા હતા તે અધા પ્રશ્નો તે ફરી વિચારી તે વિશે પોતાના નવા અભિપ્રાયો દર્શાવે છે. આપણે અહીં તે દૂંકમાં જ નોંધ એ. જ્ઞાતિ તુટવા વિશે તે એક દિવસ બહુ આતુર ઉત્સાહી અને આશાવાન હતા તેને બદલે તે હવે કહે છે :

અમે નથી કહેતા કે જ્ઞાતિયો નિર્મૂળ થાય (તે થવાની જ નથી) પણ શાખા જ્ઞાતિ તથા ઉપજ્ઞાતિ ઓછી થાય એમ ઇચ્છીએ છીએ; આચાર અવશ્ય પાળવાનું કહીએ છીએ, પણ અલ્પાચારે મલિનતા ને અત્યાચારે મૂર્ખતા એવું નથી ઇચ્છતા. દૂર પરદેશ જઈઆવનાર તે થોડાએક પ્રાયશ્ચિત્તને જ માત્ર આધીન રહો. ૧

ખીજા પણ અભિપ્રાયો છૂટાછવાયા નોંધ જઈએ :

અમારું મત સ્ત્રિયો ભણે તેને માટે છે પણ તેઓએ કેઈ કેઈ વિદ્યા ભણવી, તેઓને કેવે પ્રકારે લણાવવી ને શાળાઓ કેવી નોંધીએ, એ વિષે યોજના અમે કીધી નથી. ૨

અમારું મત હવે આ છે કે, ધર્માચારે પોતાની ઉંચી માનનારી જ્ઞાતિઓમાં વિધવાલગ્ન ન થવાં. પ્રથમ આપેલાં મતમાં દયા ને આ લોકસુખના વિચાર આગળ પડતા હતા ને અમણાનાં મતમાં શુચિ ને પરલોક તથા આ લોકહિતના આગળ પડતા છે. ૩

સ્ત્રીપુરુષે સ્વેચ્છાએ પરણવું કે વડીલની ઇચ્છાએ લગ્ન થવાં, એમાં વધારે સારું કીજીં ?...ઉપલાં બે મતમાં ખીજું અલિષ્ટ છે; કેમકે તેમાં પિંડના સુખ કરતાં ધરને ક્ષેમ રાખવા ઉપર બંનેનો લક્ષ વિશેષ હોય છે, મર્યાદાને વિચારે. ૪

મુખ્ય જ્ઞાતિયો પરંપરા નહીં રહેવી નોંધીએ; પણ વળી સમયે સમયે નવી વ્યવસ્થા થવી ગુણકર્મ પ્રમાણે—પ્રત્યેક જ્ઞાતિમાંથી કેટલાક ખસે ને

૧ ધર્મવિચાર પૃ. ૧૯-૨૦. ૨ એજન પૃ. ૧૩૩. ૩ એજન પૃ. ૧૨૬.
૪ એજન પૃ. ૧૨૮

તેમાં કેટલાક નવા આવે. વર્તમાન સમય કઠિણ પ્રતિબંધ તોડવાનો છે, માટે હમણા વ્યવસ્થાનો વિચાર કરવાનો નથી. ૧

આ સમયમાં છોકરીને નવમું ખેડા વિના ને છોકરાને સોળમું ખેડા વિના લગ્ન કરવાં નહિ, સાથે રહેવાની વય ૧૩ ને ૧૯ રાખવી...પુનર્વિવાહ ચાલવાને સંભવ માનીએ તો તે વિષે આ પ્રમાણે મત આપીએ કે, અળગી ન ખેડેલી એવીનું તેના કોઈ સગાએ દાન આપવું અને અળગી ખેસતી થઈ હોય ને તેની ઇચ્છા ફરી લગ્નની હોય તો તેણે ઇચ્છાવર ખોળવો. વળી ધણી સાથે રહેતી થઈ હોય ને સંતાન ન થયું હોય કે થઈને મરી ગયું હોય ને તેની ઇચ્છા હોય તો તેણે પણ ઇચ્છાવર ખોળવો.

પચ્ચીસ વર્ષ ઉપરનીને પુનર્વિવાહ ન થાય; પુનર્લગ્ન પછી વર મરે તો ત્રીજવાર લગ્ન ન કરવું; અણખનાવના કારણથી ધણીધણીઆણી નહાં રહે પણ થયલો સંબંધ ટળે નહીં.

પ્ર૦—પુરૂષ એકથી વધારે સ્ત્રી કરે ?

ઉ૦—તેણે એકથી જ સંતુષ્ટ રહેવું, તોપણ તેને કેટલાંક કારણથી વધારે કરવાની શાસ્ત્રાજ્ઞા છે ખરી. ૨

આ થોડા અભિપ્રાયો ઉપરથી જણાશે કે તેના કોઈ અભિપ્રાયો તદ્દન ઊલટા થઈ ગયા છે એમ તો ન કહી શકાય, તેમ જ તેણે ચુસ્તપણે બધી જૂની રૂઢિઓ સ્વીકારી લીધી છે એમ પણ ન કહેવાય, સુધારક તરીકેના પોતાના અભિપ્રાયોમાં તેણે અપવાદો અને મર્યાદાઓ મૂકી છે, પ્રધાન-ગૌણનો ભેદ કરેલો છે, એમ જ કહી શકાય; અને આ સર્વ મર્યાદાઓ સમસ્ત સમાજહિતની અને ધર્મદૃષ્ટિની છે. આ બધું કરતાં છતાં તેણે સુધારાએ શું શું કયું તે ગણાવ્યું છે અને સ્વીકાર્યું છે.

હું આગળ કહી ગયો કે એક પ્રકારના પરાભવથી અને અંગત મૂંઝવણથી નર્મદની બુદ્ધિ નિર્બળ થઈ ગઈ હતી. તેના દાખલા તેના

જીવનમાંથી બતાવતાં મેં કહેલું કે એ જીવિની નિર્બળતા તેના લેખોમાં બહુ ખાસ દેખાતી નથી. એકંદર તેના આ સમયના લેખો વિશેનો નવલરામનો અભિપ્રાય, જે ‘છેવટની ધડી સુધી નર્મદાશંકરની જીવિ હતી તેવીને તેવી જ તેજદાર અને સ્વસ્થ રહી હતી’ એ સ્વીકારવા યોગ્ય છે. । નરંકુશ વેગીલાપણાથી અથવા એક છેડા તરફ ધસડાઈ જવાથી જીવિને જે મર્યાદા આવે તે તે સુધારકના દષ્ટિબિન્દુમાં પણ હતી, અને તે સાથે એ પણ સ્પષ્ટ સમજવું જોઈએ કે મેં નર્મદના પરિવર્તન સંબંધી જે કાંઈ કહ્યું, મર્યાદા બતાવી, તે નર્મદના માનસની મર્યાદા છે, એનો અર્થ નર્મદની માન્યતા તત્ત્વતઃ ખોટી હતી, કે સનાતન ધર્મનું દષ્ટિબિન્દુ ખોટું જ છે એવો થતો નથી. અત્યારે, જગતના મહાન વિચારકો તે ઊલટા સનાતનધર્મની શાંતિને માટે વધારે ઉત્સુક બનતા જાય છે. ‘ધર્મવિચાર’ વાંચતાં દરેકને કબૂલ કરવું પડશે કે ધણી જગાએ નર્મદ તેમાં દીર્ઘદષ્ટિ, દૂરદેશીપણું, સમતોલપણું અને બેદક દષ્ટિ દર્શાવે છે. તેણે દેશાભિમાન કરતાં ધર્મદષ્ટિને ઉત્તમ ગણેલી છે છતાં ‘ધર્મવિચાર’ના આખા પુસ્તકમાં તેણે દેશની રાજ્યપ્રકરણી સ્થિતિ વિશે પુષ્કળ લખેલું છે. સરકારની ધારણા, પ્રવૃત્તિ, દાનત, ઉદ્દેશ સમજવામાં તે ક્યાંઈ છેતરાતો નથી. સરકારી રાજ્યના સ્થાપિત બલનું મહત્ત્વ, અને આપણી પ્રજામાં ધર કરી ગયેલી નિર્બલતા, તે બરાબર પારખે છે. અને તે ઉપરાંત તે અત્યારની નિર્બલ ધર્મ ગયેલી પ્રજામાં પણ પૂર્વના ગૌરવના હજી સુધી ટકી ગયેલા સહ-અંશો પણ ઝોળખે છે. આ બધામાં, તે આપણા તેની પછી આવતા એ મોટા સાહિત્યકારોનો પુરોગામી ગણી શકાય. આર્યપ્રજાના સહ-અંશો બતાવવામાં અને સંસારસુધારકોના દોષો ખામીઓ બૂલો દર્શાવવામાં, અને ધર્મ પછી જ સ્વતંત્રતા આવશે એ આસ્થા પ્રગટ કરવામાં તે ધણી જગાએ સરસ્વતીચંદ્રકારનો પુરોગામી બને છે, અને નવા સુધારા આપણી પ્રજાના ઇતિહાસસિદ્ધ અંતર્ગત સ્વભાવને અનુકૂળ રીતે થવા જોઈએ, આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિને ખીજાં રાખીને થવા જોઈએ,

એ આગ્રહમાં તે સુદર્શનકાર મણિભાઈ નમૂભાઈનો પુરોગામી બને છે.

અહીં આપણે નર્મદના ગદ્યની વિવેચના પૂરી કરીશું. અને તેમ કરતાં આપણને એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે નર્મદ આપણા સાહિત્યનો એક સાચો વીર હતો. તેના સૂક્ષ્મ વેદનાશીલ હૃદયે આખા દેશની પામરતાનું દુઃખ અને અપમાન અનુભવ્યું. તેની તીક્ષ્ણ વેગીલી અને નીડર બુદ્ધિએ તેના ઉપાયો યોજ્યા અને એક વીરને શોભે તેવાં ત્યાગ, સન્ન્યાઈ, અને બહાદુરીથી તે કહેવામાં તેણે પોતાની સર્વ પ્રકારની બુદ્ધિ અને હૃદયની સંપત્તિ વાપરી. આખું જીવન તેણે સત્યની શોધમાં અને પોતાને જે સત્ય સમગ્રજય તે મન વાણી કર્મમાં પ્રગટ કરવામાં ગાળ્યું. પોતાના સ્વભાવની વિલક્ષણતાને લીધે સ્વીકારેલાં સાહસોની નવીનતાને લીધે અને સામાન્ય માણસની જડ ઉપેક્ષાને લીધે^૧ તેને ધણું સહન કરવું પડ્યું. તેની જીવનસરિતા દિશા બદલતી, કવચિત્ સ્ખલન કરતી, કવચિત્ ડહોળાતી પણ પોતાના ઉદ્દેશ તરફ જ વહી છે. ઝંદ્રે જેમ વૃત્રને મારી દિવ્ય પાણીને છૂટાં કરી વહેતાં કર્યાં તેમ તેણે પણ જૂની જડતાને હણી, આપણી નવ સરસ્વતીનાં પાણી વહેતાં કર્યાં. હવે તે પાણી અનેક નવી નવી દિશાએ જશે પણ તેનું મૂળ ચિરકાળને માટે આપણા સાહિત્યમાં સ્મરણમાં રહેશે.

૧ જુઓ પરિશિષ્ટ રજુ.

પરિશિષ્ટ ૧ હું

નર્મદના ગદ્યની કેટલીક નાની બાબતો મારા ધ્યાનમાં આવી છે તે અભ્યાસીની જાણ માટે અહીં લખતો જઈ છું. પ્રથમ તો એ કે તેના બધા ગદ્યમાં ક્રિયાપદ વિનાનાં વાક્યો તે વાપરે છે, જે ભંગીને હું આપણી ભાષાને તદ્દન અનુકૂળ માનું છું.

જ્યારે તે આદ્યજ્ઞ; ત્યારે તેણે અધટિત કરવું જ કેમ ?

નૂતું નર્મગદ્ય પૃ. ૧૫

નર્મદાશાંકર હિંદુ ધર્મનું સંશોધન ને એકેશ્વર ભક્તિનો પ્રસાર એને માટે ઉદ્યમી. તે ગુજરાતી તથા દક્ષણી સુધારાવાણીની સ્થિતિ નીતિથી અપ્રસન્ન થઈ, ધર્મ સુધારાનો વિષય છોડી દઈ, સુરત જઈ રહ્યો કોરા ગ્રંથ પૂરા કરવાને.

ધર્મવિચાર પૃ. ૨૮-૨૯.

આવા બીજા દાખલા પણ છે, અને એ દાખલાથી ભાષામાં એક પ્રકારની છટા આવે છે; એ પ્રકારની વાક્યરચનાનો પછીથી પ્રો. બ. ક. ઠાકોરે પુસ્તક પ્રયોગ કૌશલ અને સફળતાથી કરેલો છે.

બીજા કેટલાક લાક્ષણિક પ્રયોગો નીચે આપું છું :

હજારો ભૂખે તરસે ને ઝોઢવે હેરાન છે.

નૂ. ન. પૃ. ૬૪.

સાહિત્યથી અનુકૂળ છે.

એજન. પૃ. ૩૫૮.

દ્રવ્યથી અનુકૂળ છે.

એજન પૃ. ૩૬૮.

અહીં 'એ' અને 'થી' પ્રત્યયો વિષય કે બાબત બતાવે છે. 'ઝોઢવે હેરાન છે' એટલે 'ઝોઢવાના વિષયમાં-બાબતમાં,' તેમ જ 'સાહિત્યની બાબતમાં,' 'દ્રવ્યની બાબતમાં' અને 'અનુકૂળ' પણ વિલક્ષણ રીતે વપરાયો છે. વસ્તુ પુરુષને અનુકૂળ કહેવાય, અહીં વસ્તુને લીધે પુરુષને અનુકૂળ કહ્યો છે. હું પોતે આને ખરો પ્રયોગ માનતો નથી.

વિધિવર્તમાન કૃદન્ત એટલે 'વું' પ્રત્યયવાળાં ક્રિયાપદનાં રૂપોમાં તે વારંવાર ભૂલ કરતો જણાય છે. દાખલા :

સંસારમાં રહ્યાથી પૈસો કમાવવાથી, નામ મેળવવાથી પણ શું ?
મારી હકીકત પૃ. ૪૧.

'કમાવવાથી' ને બદલે 'કમાવાથી' જોઈએ.

જે રચના મારા દિઠામાં આવી તેની મઝા ખરેખર ન વર્ણાય તેવી છે.
મારી હકીકત પૃ. ૮૩,

'વર્ણાય' નહિ પણ 'વર્ણવાય' જોઈએ.

આપણે કેટલું સરમાવવાનું છે. ન્યૂનું નર્મગદ્ય પૃ. ૭૯.

'શરમાવાનું' એમ જોઈએ.

તારો કસબ ખતાવો બંધ રાખ. એજન પૃ. ૩૯૩.

'ખતાવવો' જોઈએ, નવલઅંધાવલીમાં પણ આ જાતની ભૂલ છે. એક જ દાખલો :

મી. નંદશંકરની રીતભાત વર્ણવાની શક્તિ ખરેખરી ઘણીજ અદ્ભુત છે. નવલ અંધાવલી શાળોપયોગી આવૃત્તિ ભા. ૨, પૃ. ૧૮૨.

સૂરત તરફ એ, 'વ' ભેગા ખોલતાં એક જેવો ખોલાય છે તેને લીધે કદાચ આવી ભૂલો થતી હશે. એક ખીણ ખાસિયત પણ બન્નેમાં મને જણાઈ છે જોકે તેના વધારે દાખલા મેં ભેગા કર્યા નથી.

એ તેઓના સ્વભાવજ ઉપરથી દેખાય છે. ન્યૂનું નર્મગદ્ય પૃ. ૨૭૬.
ખરા રસની માત્ર જ છાંટ હોય.

નવલઅંધાવલિ શા. આ. ભા. ૨. પૃ. ૧૮૨.

બન્ને દાખલામાં 'જ'ના સ્થાનની ભૂલ છે. આ ઉપરાંત નર્મદ કોઈ કોઈ જગાએ કર્તારિ કર્મણિ પ્રયોગની ભૂલો કરતો જણાય છે—પછી શી ખબર એવા પ્રકારના સ્થાનિક પ્રયોગો થતા હોય તો ! દાખલા :

એણે ઋગ્વેદ સંહિતા આખી લખી હતી. મારી હકીકત પૃ. ૧૨

“ એ ઋગ્વેદસંહિતા આખી લખ્યો હતો ” એમ આપણે કહીએ.

શિવાજીએ ૧૬૬૪માં પોતાને રાજા કેવડાવ્યું. ધર્મવિચાર પૃ. ૧૭૪

‘ રાજા કેવડાવ્યો ’ જોઈએ.

તે બાલી મેં તને વર્યો છે. સરકારી નર્મગદ્ય પૃ. ૧૬૩

“ હું તને વરી છું ” એમ જોઈએ.

તે પછી નર્મદના કેટલાક શોખના શબ્દો પણ નોંધવા જેવા છે : ધુમ, ધુમ, જોરસો વગેરે.

તેણે નવા બનાવેલા શબ્દો પણ એકઠા કરવા જોઈએ. જેવા કે લાગણી, સ્વદેશાભિમાન. કદાચ સાક્ષર શબ્દ તેણે સૌથી પહેલો વાપર્યો હશે.

એમ કહી શકાય કે તેણે નવા જ વાપરવા માંડેલા શબ્દો તે એના સ્વભાવના પ્રમુખ અંશો બતાવે છે: લાગણી, સ્વદેશાભિમાન, સાક્ષર.

પરિશિષ્ટ ૨ જી

નર્મદ વિશે લખતાં ધણા વિવેચકોએ, નર્મદની તંગ સ્થિતિ તરફ સમભાવ દર્શાવતાં, ગુજરાતી સમાજની ઉપેક્ષાની સખ્ત નિંદા કરી છે. નર્મદને ધણું ખમવું પડ્યું હતું એ ખરું. પણ તે બધાને માટે સમાજને જવાબદાર ગણવો એ ન્યાય નથી. અલખત સમાજ છે તે કરતાં વધારે કદરદાન હોવાની જરૂર છે. પણ નર્મદની ધણી ઉપાધિઓ માટે સમાજ જવાબદાર નથી, તે પોતે જવાબદાર છે. નર્મદની સ્થિતિ સાધારણ રીતે સારી હતી. તેણે પોતાની શક્તિ ઉપરાંત ખરચ કરીને ઘર કરાવ્યું ત્યારથી તેની સ્થિતિ બગડી છે. નવલરામ એના કરજ વિશે લખતાં કહે છે : “ આ કરજ થવાનું વિશેષ કારણ એનું સરસ્વતીમંદિર એટલે પોતાના ઘરની સામે જમીન લઈ એક બંગલો બાંધ્યો તે જ હતું...આ બંગલો બાંધતાં ૧૨-૧૩ હજાર રૂપિયા આશરે ખરચ થયા હતા. ”^૧ બાકી નર્મદને જે મદદો મળી છે તે અત્યારે પણ સારી ગણાય. ‘ મારી હકીકત ’માં એક જગાએ તે રૂ. ૫૦૦૦) કરસનદાસ પાસેથી મળ્યાનું લખે છે. ^૨ અને બીજી એક જગાએ^૩ કરસનદાસે લઈ દીધેલા શેરમાં રૂ. ૫૭૦૦)નો નફો થવાનું લખે છે. નવલરામ ‘ કવિ જીવન ’માં “ અત્યાર સુધીમાં એની તરફથી નર્મદાશંકરને ૧૦-૧૨ હજાર રૂપિયા મળ્યા હશે. બીજાઓ તરફથી કવચિત આપેલા તે સો બસેજ અને તે બધાનો કુલ સર્વાંગી ભાગ્યે એક હજાર થાય ” એમ લખે છે. ઉપર કહેલી શેરના નફાની રકમ આ દસ બાર હજારની બહારની હોય તો મદદ એથી પણ વધારે ગણાય. અને સામાન્ય રીતે નર્મદાશંકરની આવક તદ્દન ઓછી તો નહિ હોય. ૧૮૬૩માં નર્મદાશંકરને ઇનકમટેક્સ સંબંધી અમલદાર સાથે તકરાર થઈ હતી. તે સંબંધમાં નર્મદ લખે

૧ નર્મ કવિતા, કવિજીવન પૃ. ૪૩.

૨ મારી હકીકત પૃ. ૮૯.

૩ એજન પૃ. ૮૨.

છે “ સાહેબને કહ્યું કે આ પ્રમાણે નાણાં સંબંધી વિગત, આ પ્રમાણે આખરુ ને આ પ્રમાણે મારો જોસ્સો છે. ” એ પ્રકરણ પૂરું થતાં કહે છે, “ પછવાડેથી સરચાજ^૧ થોડો ઓછો થયો હતો. ” એટલે સરચાજ^૧ આપવો પડે તેટલી આવક તે વરસ તો હતી જ. તેમ છતાં નર્મદ તંગીમાં આવ્યો તેનું કારણ તેની ઉદારતા અને તેનું અવિચારી અરચાણપણું. ‘ મારી હકીકત’માં તે જણાવે છે, તે પ્રમાણે મુબંઈના ઘરનું ભાડું રૂ. ૭૫ હતું,^૧ એ અત્યારનાં જિયાં ભાડાંના ધોરણે પણ ધણું ગણાય. સારા ગવૈયામાં લોકો પૈસા વાપરે એવો દાખલો એસાડવા તે એક રાતમાં રૂ. ૨૦૦ ખરચી નાંખે છે.^૨ ડાહીગવરીની એક નોંધવહી મને જોવા મળેલી તે ઉપરથી જણાય છે કે નર્મદે મુબંઈમાં ઘોડાગાડી પણ રાખેલી. વળી એ લખે છે, “ હરજોતન મામાના ઘરમાં ઠાકોરદ્વાર આગળ આ ઘરનું ભાડું રૂ. ૭૫ પંચોતેર હતું. ” વળી લખે છે: “ આ ઘરમાં એક વખતે થયેલી દલગીરી દૂર કરવા માટે પોતાને ઘેર રહેલા શીવરામ ગવૈયાની સહાયતાથી મુબંઈમાં તે સમયે વસતા સર્વે ગવૈયાઓનો મેળાવડો કરાવ્યો હતો અને એક રાતમાં રૂ. ૫૦૦) પાનસો ખરચ કીધો હતો. ” આ પ્રસંગ ‘ મારી હકીકત’માં લખેલો છે તે જ કે જુદો તે હું કહી શકતો નથી. પણ નર્મદનો ગમે તેવો ગુણાતુરાગી પણ આને વાગળી ખરચ ગણી શકે નહિ. કવિની ઉદારતા હું કબૂલ કરું છું, તેને માટે મને આદર અને આશ્ચર્ય પણ થાય છે, પણ તેમની ગમે તેવી ઉચ્ચાશયી ઉદારતાનું ખરચ પણ સમાજે ભરી આપવું જોઈએ એમ, અથવા એવી ઉદારતાને પરિણામે એ દેવામાં આવી પડે ને હેરાન થાય તો તેને માટે સમાજના સામાન્ય માણસને જવાબદાર, હું નથી ગણી શકતો. અને કવિ તરફ સામાન્ય માણસની ઉપેક્ષા હશે, પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગ તો આપણે કદખી પણ ન શકીએ એવી ભકિતના દાખલા છે. ડાહીગવરી પોતાની

નોંધમાં લખે છે: “કાળકાદેવીના રસ્તા પર સાહિવાળાના માળા સામે લક્ષ્મી ભગતના માળામાં (હાલ તે જગા પર શેઠ ગોવિંદજી હંસરાજનું ઘર છે), કવિશ્રી આશરે...^૧ વરસ રહ્યા. એ ઘરના માલીક હરિદાસની કવિ ઉપર અતિશય ભક્તિ હતી. કોઈ ભાકુતનું ખે માસ પણ ભાકું ચડવા નહીં દેતા હતા, પણ કવિશ્રીનું એક વરસનું ભાકું ચડી જતું પરંતુ તેઓ કદી પણ ઉધરાણી આવતા નહીં. કવિશ્રીની છબીની તેઓ હંમેશ સ્નાન કરી, ઠાંકારજીનું પૂજન કીધા પછી પૂજા કરતા તથા તેને ફૂલનો હાર પહેરાવતા હતા.” આવા ખીજા દાખલાઓ પણ હશે ખરા.

એટલે નર્મદની હેરાનગતી માટે આપણને લાગણી થાય, આદર-લાવ થાય, લોકોએ મદદ કરી હોત તો સારું એમ થાય, પણ તે હેરાનગતી માટે સમાજને જવાબદાર ન ગણી શકાય એમ હું માનું છું.